ԳԵՐԱՍԻՄ ՎԱՀՐՈՆԵՅԱՆ

Աբեթ երաշխ ձամբուն վրայ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1964

ԳԵՐՍԱՄ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՄԵԾ ԵՐԱՋԻ ՁԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ...

(ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ)

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ - 1964

ՏՊԱՐԱՆ ԱՏԼԱՍ - ՀԵՌ. 245402 - ՊԷՅՐՈՒԹ

Հայկական հարցի կամ հայոց ազգային դատի պատմութեան եւ այդ դատը հետապնդելու անհրաժեշտութեան նուիրուած այս ամփոփ գործը առաջին անգամ լոյս տեսաւ «ԶԱՐԹՕՆՔ» օրաթերթին մէջ՝ իբրեւ 72 խմբագրականներու շարք (1964 Ապրիլ–Օգոստոս) եւ այժմ գիրքի ձեւով կը հրատարակուի, առանց փոփոխութեան, մեծ թիւով ընթերցողներու փափաքին ընդառաջ երթալու մտահոգութեամբ:

Ա. տպագրութիւն՝ 2000 օրինակ, – սպառած:

Բ. տպագրութիւն՝ 2000 օրինակ...

ՓՈԽԱՆ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԻ

Հայոց Դատին մասին այս ակնարկը *Զարթօնք* օրաթերթին մէջ Մեծ Եղեռնի 49րդ տարեդարձին սկսած ըլլալով՝ բնականաբար նախ անդրադարձաւ մեր պատմութեան այդ ամէնէն բախտորոշ իրադարձութեան:

Քառասունեւմինը տարի առաջ, այսօր, Ապրիլ 11 (24)ին Օսմանեան կայսրութեան իթթիհատական րորենինները ձեռնարկեցին պոլսաբնակ հայ մտաւորականութեան ձերբակալութեան եւ աքսորին: Այդ թուականէն չաբաթներ առաջ՝ անոնք արդէն իսկ լեռնային Կիլիկիոյ կարգ մը շրջաններուն մէջ սկսած էին տեղահանութիւնը, ու ձեռք նետած էին նաեւ Վանին, բայց հոն առաջին իսկ առիթով հանդիպած էին արդիւնաւէտ ընդդիմութեան:

Պոլսոյ ձերբակալութիւնները հանդիսացան արեւմտահայ ժողովուրդի ընդհանուր տեղահանութեան ու բնաջնջումի դժոխային Ծրագրի նախապատրաստական աշխատանքներուն վերջին հանդրուանը: Անկէ առաջ, իթթիհատական ղեկավարները եւ կամ օսմանեան նախարարները չարք մը միջոցառումներով դեւերը պատրաստած էին արդէն աննախընթաց ցեղասպանութեան համար: Նախ զէնքի տակ կանչած էին, ընդհանուր զօրաչարժի օրէնքին տրամադրութիւններէն օգտուելով, ամբողջ արեւմտահայ երիտասարդութիւնը, – այն յստակ մտադրութեամբ որ չուրջ երեք հարիւր հազար հայ գինուորներուն ձեռքը զէնք պիտի չտային բնաւ, այլ զանոնք բանուորական ջոկատներու մէջ չահագործելէ եաք՝ մաս առ մաս պիտի ոչնչէին, եւ այդ ձեւով պիտի կտրէին հայ ժողովուրդի մարտական բազուկը, անոր ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր ուժը:

Ապա իթթիհատական վանտալները, իրենց տեւտոն խորհրդատուներուն յուշմունքով, ձեռնարկած էին արեւմտահայ ժողովուրդի ամբողջական ոչնչացումին, հայ մարդոց ձեռքէն խլելով նոյնիսկ որսի հրացանն ու դաշոյնը, եւ չարք մը շրջաններու մէջ հաւաքելով նոյն իսկ խոհանոցի մեծակակ դանակները: Նպատակը՝ անշուշտ՝ հայ հաւաքականութիւններն ու անհատները ինքնապաշտպանութեան տարրական միջոցներէն իսկ զրկել էր: Երբորդ, «օսմանեան հայրենիքի» պաշտպանութեան համար զոհողութեան եւ

պատերազմական բացառիկ հարկահաւաքութեան պատրուակով, Թուրք իշխանութիւնները ջանացին տնտեսապէս փճացնել հայ համայնքները, – որպէս զի անոնք ի վիճակի չըլլային նոյնիսկ գաղտնի զէնք գնելու, այլ վերածուէին անօգնականի, յուսահատ ու թշուառ ռայաներու: Զորըտրդ, սամանեան իշխանութիւնները պատերազմական բացառիկ վիճակի պատրուակով կապերը խզեցին մայրաքաղաքի հայութեան ու գաւառի հայութեան միջեւ, ինչպէս նաեւ անկարելի դարձան յարաբերութիւնները գաւառէ գաւառ ու քաղաքէ քաղաք: «Երկաթէ վարագոյրները» բարձրացուցին իւրաքանչիւր գաւառի կամ նահանգի չուրջ բոլորը, որպէս զի կղզիացուէին կամ մեկուսացուէին հայ համայնքները, եւ տեղեակ չըլլային իրարու ճակատագրէն ու հնարաւորութիւն չունենային համապատասխան գիմադրելու ցեղասպան ճիւաղներուն:

Այս բոլոր քայլերը յաջողապէս առնելէ եաք, էթթիհատական պարագլուխները փութով պատրաստեցին ջարդի ու կողոպուտի մասնաւոր մեքենականութիւնը: Անոնք բանտերէն ու զնտաններէն ազատ արձակեցին բոլոր մարդասպանները, խենդ յանցագործները, գողերն ու աւազակները, եւ հայ ժողովուրդէն խակ դանձուած դրամով զինելէ եաք, մարզեցին ու պատրաստեցին զանոնք՝ «մասնաւոր առաքելութեան» մը համար, – կողոպտել ու չարչարել արեւմտահայ գանգուածները աքսորի ճամբաներու երկայնքին, յափըշտակել, բռնաբարել ու անարգել հայ կիները, մաս առ մաս ջարդել ու բնաջնջել հայ ցեղը: Սակայն «չէթէ»ներու խումբերու պատրաստութենէն ու զինումէն եաք խակ՝ տակաւին լրացած չէին նախապատրաստական աշխատանքները: Տակաւին կար արեւմտահայ ժողովուրդին «ղլուխը», – ղեկավարութիւնը, մտաւորականութիւնը, որ ի հարկին կրնար ձայն բարձրացնել, միջազգային հանրային կարծիք ստեղծել, հաւաքական ընդդիմութիւն կազմակերպել: Ուրեմն անհրաժեշտ էր, – անջատելէ եաք արեւմտահայ ժողովուրդին մարտական բազուկը, փճացնելէ եաք անոր տնտեսութիւնն ու խնայողութիւնը, խլելէ եաք անոր զէնքերը, իրարմէ մեկուսացնելէ եաք անոր զանազան հատուածները, ու պատրաստելէ եաք սպանդի գաղանաբարոյ ծոկատները, – անճիտել արեւմտահայութեան գլուխը, անոր ամբողջ գիտակից ու ձեռներէց առաջնորդութիւնը:

Եւ ահա ա՛յդ գործողութիւնն էր որ կը սկսէր Ապրիլ 24ին, մայրաքաղաքին մէջ, ուրկէ պիտի տարածուէր գաւառական բոլոր կեդրոնները: Այդպէս էր, որ ձերբակալուեցան եւ աքսորուեցան

Զոհրապ, Վարուժան, Սիամանթօ, Տաղաւարեան, Քելեկեան, Մուրատ, Թլկատինցի եւ հարիւրաւոր այլ գրողներ, լրագրողներ ազգային գործիչներ, դաստիարակներ եւ այլն:

1915 Ապրիլ 24ին դլուխ հանուած էին արդէն մեծ ցեղասպանութեան նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները, եւ Թալէաթ, Էնվէր, Շաքիր, Նազըմ ու միւս գազանները այլեւս կրնային լծուիլ բո՛ւն աշխատանքին, – Արեւմտահայ Հայաստանի ամբողջական պարպումին ու հայ ժողովուրդի բնաջնջումին... *որպէս զի օր մը չնականօրէն կարենային պոռալ աշխարհի երեսին թէ՝* «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՉՈՒՆԻ՝ ՎԱՍՆ ԶԻ ՀԱՅ ՉԿԱՑ...»

... Ինչ որ փաստօրէն ըրաւ արդէն դահճապետ Թալէաթը, առաջին աշխարհամարտի կէսերուն իսկ, երբ դերմանացի երեսփոխան մը խնդրեց իրմէ, որ «աւելի մարդկայնական» վերաբերում ցուցաբերէր «հայկական խնդրին» հանդէպ: Ի պատասխան այդ խնդրանքին՝ անկուշտ մարդասպանը չնական ժպիտով մը յայտնեց, թէ հայկական խնդիր դոյութիւն չունէր այլեւս...

Այդպէս կը կարծէին Թալէաթ եւ գործակիցները, որովհետեւ ամայացուցած էին հայկական նահանգները, հայ ժողովուրդի չէներն ու օճախները, աքսորած էին հարիւր հազարաւոր արեւմտահայեր դէպի հարաւի անապատներ, դէպի Ռաքքա, Պապ, Տէր Զոր եւ այլն. նախապէս ջարդած էին արդէն հարիւր հազարներ՝ արեւելեան Անատոլուի հայկական կեդրոններուն մէջ իսկ, եւ Խարբերդի ու Պոլանթիի եւ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ: Գորշ Գայլը ուրախ էր եւ պոռ, արդարեւ, որովհետեւ կը խորհէր թէ իր դիտցած ճեւով լուծա՛ծ էր հայկական հարցը, եւ հաչիւը մաքրած էր իրեն դլխուցաւ պատճառող հայ ժողովուրդին: Օսմանցի թուրքը, իթթիհատական թուրքը, քո՛ւրքը՝ մէկ խօսքով, համոզուած էր որ կրցած էր լրիւ իրագործել ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ իր ծրագիրը, եւ պուչէ ի սպառ ձերբազատուած էր հայկական հարցի մղձաւանջէն, հայկական պահանջքներէն:

Սակայն հայ ժողովուրդը, իր մեծ ու սուրբ երազին ճամբուն վրայ անսահման զոհողութիւն յանձն առնող այս ազգը, նահատակուող ու մարտիրոսացող այս ցեղը մարդոց, մեռնիլ մերժող, մահին յաղթող եւ յաւէտ կենսանորոգուող այս հոյակապ ժողովուրդը՝ ըրական աշխատանքով, չօշափելի փաստով եւ ապացոյցով վճռապէս հերքեց թուրքին կարծիքն ու հաստատումը, պարտադրեց ինքզինք աշխարհին, եւ տակաւին պիտի քալէ անվհատ, մինչեւ որ իրականանայ իր ազգային մեծ երազը, մեծ տեսիլքը:

«ԱՐԱՐԱՏԸ՝ ԲԻՒՐԱԿԱՆԷՆ» Մարտիրոս Սարեան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ի՞ՆՉ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Որքան անժխտելի իրողութիւն է Թուրքերու ի գործ դրած ցեղասպանութիւնը, նոյնքան անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ բարբարոսներու այդ ցեղը չկրցաւ իր ծրագիրը ամբողջութեամբ գործադրել: Թալէաթներու եւ Ինվէրներու նպատակն էր հաչիւը մաքրել ամբողջ հայ ժողովուրդին եւ ամայացնել ամբողջ Հայաստանը՝ արեւմտեան թէ արեւելեան: Փանթուրանական երազի իրագործման համար՝ անոնք, ինչպէս եւ Ջիւանչիրներն ու Ռասուլ Զաոէները, անհրաժեշտ կը նկատէին Թուրանական ծագումով ցեղերու ընդմէջէն ի սպառ ջնջել արմենական ցեղը, արմատախիլ ընել «փուչը»՝ որ կը խանգարէր իրենց ծրագիրը: Եւ ոչ ոք կրնայ ըսել թէ իրենց ամբողջ կարելին չըրին՝ հասնելու համար իրենց նպատակին, ոչ ոք կրնայ ըսել թէ պակաս բան մը ձգեցին՝ ղլուխ հանելու համար իրենց ճիւաղային ծրագիրը:

Այո, մարդախոշոր զազանները իրենց ամբողջ կարելին ըրին երկրիս երեսէն ջնջելու համար հայկեան տոհմը եւ վերջնականապէս քարտէսներէն անհետացնելու համար «Հայաստան» բառը կամ եզրը: Եւ աճապարեցին ալ յայտարարելու չնախանձրէն, թէ հասա՛ծ էին իրենց մուրազին, ազատա՛ծ էին վերջապէս «հայկական վտանգէն», եւ ի վիճակի դարձած էին բղաւելու թէ՝ «հայկական հարց գոյութիւն չունի, վասն զի հայ չկա՛յ»: Բայց սխալեցան բարեբախտաբար. դէպքերն ու ժամանակը ցոյց տուին, թէ չէին կրցած հասնիլ իրենց նպատակին, չէին յաջողած ամբողջացնել իրենց ցեղասպանութիւնը: Եւ ոչ միայն չէին յաջողած, այլեւ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ գտած էր իր մասնակի բարւոք լուծումը: Արդարեւ, ծնած ու կազմակերպուած էր Հայկական Հանրապետութիւնը, որ Թուրքին ոխակալ բայց անզօր նայուածքներուն դէմ կը բարգաւաճէր ու կը զօրանար, կը յառաջդիմէր ու հսկայաքայլ կը զարգանար: Եւ տակաւ կը ստեղծուէր այնպիսի կացութիւն մը՝ ուր անխուսափելի պիտի դառնար հայոց հողային դատին հետապնդումը նորէն, պիտի վերստեղծուէր «հայկական վտանգը» դարձեալ:

Ի՞նչ է տակայն «հայկական հարցը» կամ «հայոց դատը»,

ե՞րբ ծնաւ ան, ի՞նչ փուլերէ անցաւ, ի՞նչ յաջողութիւններ կամ ձախողութիւններ արձանագրեց, հիմա ի՞նչպէս կը ներկայանայ այս սրբազան դատը, ի՞նչպէս պէտք է հետապնդել զայն, եւ ի՞նչ են յաջողութեան հաւանականութիւնները՝ միջազգային ներկայ իրադրութեան մէջ:

Պատասխանելու համար այս եւ այս կարգի այլ հարցումներու՝ անհրաժեշտ պիտի ըլլար գրել առանձին հատոր մը: Այդ աշխատանքը դոհացուցիչ կերպով կարելի չէ կատարել անշուշտ օրաթերթի մը սիւնակներէն – եւ հոս մեր նպատակն ալ չէ, բնականաբար, պատմաբանասիրական երկ մը արտադրել հայոց դատին մասին: Բայց համոզուած ենք, որ տեղին ու անհրաժեշտ է դէթ յօդուածաշարքով մը անդրադառնալ մեր սրբազան դատի ծագումին ու զարգացումին, ինչպէս նաեւ այն պարտականութեանց եւ աշխատանքներուն, որոնց պէտք է լծուի հայութիւնը՝ Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին եւ անոր նախորդող ամիսներուն:

Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, պէտք է նշել թէ «հայկական հարցը» ծնունդ առաւ այն օրը՝ երբ կորսնցուցինք մեր ազատութիւնը, մեր պետական անկախ կեանքը: Եւ այդ վիժրախտութիւնը Հայաստանի հողամասին վրայ վերջին անգամ պատահեցաւ 1236 թուականին՝ երբ մոնկոլ հորդաները ջնջեցին Ջաքարեան Իշխանապետութիւնը եւ հաստատեցին իրենց կործանիչ տէրապետութիւնը: Մէկ ու կէս դար ետք, 1375 թուականին, նման դժբախտութիւն արձանագրուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, երբ մեմլուքները զրաւեցին Սիսը եւ ջնջեցին հայկական անկախ թագաւորութիւնը:

Այդ չրջաններուն էր, ուրեմն, որ ծագեցաւ մեր հարցը.– Հայ ազատ պետականութեան վերականգնումը՝ հայոց հայրենիքի պատմական սահմաններուն մէջ: Անմիջապէս պէտք է աւելցնել սակայն, որ հայկական հարցը ընդհանուր առմամբ այս ըլլալով հանդերձ, պատմութեան ընթացքին մենք յաճախ ստիպուած ենք նուազ փառաւոր հայեացքներով դոհանալ: Եղած է ազիտալի չրջան՝ երբ մարդկային տարրական իրաւանց յարդումն իսկ երազի սահմանին մէջ մնացած է մեզի համար: Եղած է ժամանակաշրջան՝ երբ խոհեմութիւն նկատած ենք դոհանալ «բարենորոգումներով» միայն, աւելին նկատելով յանդուգն պահանջկոտութիւն: Մեր դոյութիւնն անգամ հարցական դարձած է երկար առեն, ու մենք օսմանեան լուծը ուրիչ նուազ խիստ կամ քանդիչ լուծով մը փոխարինելն իսկ բաղձալի լուծում մը նկատած ենք ազդովին: Հայկական հարցը յաճախ մեր ժողովուրդին ներկայացած է իբրեւ պարզ վերապրու-

մի՛ հարց: Փոխուած են ժամանակները սակայն, եւ փոփոխութեանց ենթարկուած է մեր ըմբռնումը հայոց դատին մասին:

Կեանքին գլխաւոր օրէնքը փոփոխութիւնն է, եւ ժամանակներու հետ փոփոխութեանց կ'ենթարկուին մեր գաղափարները, մեր հայեացքները, մեր խնդիրները եւ մեր աշխարհըմբռնումը: Օրինակ՝ խաղաղութեան, պատերազմի, յեղափոխութեան կամ յեղաշրջումի հարցերուն կարելի չէ աթոռական այս դարաշրջանին այնպէս մօտենալ՝ ինչպէս կը մօտենային մարդիկ Նափոլէոնի օրերուն կամ քառասնորդ դարու սկիզբները: Եւ որեւէ լրատես հայ քաղաքական դիտող կամ հայրենասէր այսօր չի կրնար հայկական հարցը հետապնդել այնպէս, ինչպէս զայն ջանացին հետապնդել մեր ժամանակակից ազատագրական պայքարի ղեկավարները՝ երբ միջազգային կացութիւնը տարբեր էր, երբ արեւմտահայ ժողովուրդը իր հողերուն վրայ կ'ապրէր, երբ չկար Հայկական Հանրապետութիւնը, եւ երբ չկար հեռարձակ դժոխային հրթիռ–ջրածնառումբը: Մեր ժողովուրդը հիմա ստիպուած է նկատի առնել այս եւ բազմաթիւ այլ իրողութիւններ՝ երբ կը հետապնդէ իր ազգային դատը:

Բայց անդրադառնալէ առաջ դատ հետապնդելու ներկայ կարելիութիւններուն ու մեթոտներուն, կ'արժէ չատ ամփոփ ակնարկ մը նետել հայկական հարցի պատմական զարգացումներուն վրայ: Ա.եւորդ պիտի չըլլար նման փորձ մը, քանի բացարձակ անհրաժեշտութիւն է որ մենք չկրկնենք անցեալի աղիտալի սխալները, եւ բայ աչքերով չերազենք անկարելի ծրագիրներու մասին, եւ մենք մեզի հարց ու փնտոյ չըլլանք, այլ խնդրին մօտենանք առարկայականօրէն, առանց զգացումէ եւ ամբոխավարութենէ քշուելու, իբրապաշտօրէն: Ռոմանթիք քաղաքականութեան եւ պոռոտախօս յեղափոխութեան չրջանը անցած է չատոնց, – եւ մենք չա՞տ սուղ վճարած ենք ատոնց համար, – հիմա ատենն է կարելի՛ն եռեւէն վազելու, ոչ բաղձալի–բայց–անկարելիին:

Ի՛ՆՉՊԷՍ ԾԱԳԵՑԱՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Զափազանցութիւն պիտի չըլլար հաստատելը, թէ չուրջ վեց միլիոն հայ գոյութիւն ունէր աշխարհի վրայ ԺԱ. դարուն, սելճուքեան արշաւանքներու նախօրեակին – մինչ նոյն օրերուն անգլիական թագաւորութեան բնակչութիւնը հազիւ երկու միլիոն կ'ըլ–

լար: Հայոց հայրենիքի 300,000 քառ. քիլոմեթր տարածութեամբ հողերուն մեծ մասը կը գտնուէր հայկական թագաւորութիւններու եւ իշխանապետութիւններու ձեռքը: Հայաստանի հողամասի բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը հայ էր. բայ ասոնի, ասուաբ հայ գաղութներ ու համայնքներ կային Փոքր Ասիոյ արեւմտեան չրջաններուն ու Կիլիկիոյ մէջ:

Հայը աշխարհի ամէնէն զարդացած, ամէնէն քաղաքակրթեալ եւ ամէնէն բարդաւաճ ժողովուրդներէն մէկն էր այդ օրերուն: Քրիստոնեայ Եւրոպայի մէջ չկար երկիր մը կամ ժողովուրդ մը, որ կարենար բաղդատութեան դրուիլ Հայութեան մշակոյթին ու քաղաքակրթութեան հետ: Երբ Փարիզ կամ Լոնտոն տասնհազարական բնակիչ ունէին միայն եւ Եւրոպայի «դաշնակցային մայրաքաղաք» Հռոմն իսկ հազիւ 50–60 հազար բնակիչ կը հաշուէր, այդին հայկական պետութիւնները ունէին տասնեակներով քաղաքներ, որոնք բազմապատիկ աւելի բնակիչ ունէին քան վերոյիշեալ եւրոպական քաղաքները, եւ հայկական տասանները եւրոպական դեղրոններէն շատ աւելի բարդաւաճ էին:

Արդարեւ, Միջնադարու պայմանները, մանաւանդ, կարելիութիւնները նկատի առնելով, կարելի է ըսել թէ հայ ժողովուրդը կը գտնուէր նախանձելի վիճակի մէջ: Ամբողջ աշխարհի մէջ հազիւ քանի մը ժողովուրդներ մշակութապէս ու տնտեսապէս կրնային բաղդատուիլ իրեն հետ, իսկ իր մանաւանդ գլուղ անջնորու թիւը մէկ ձեռքի մատներուն վրայ հազիւ թէ կարելի ըլլար հաշուել: Հայ ժողովուրդը իրաւունք ունէր հպարտանալու իր յաջողութիւններով ու նուաճումներով, իր զարգութեամբ ու մշակոյթով: Եւ անշուշտ ապագային կը նայէր լաւատեսութեամբ, ինքնավստահութեամբ:

Յետոյ, շատ կարճ ժամանակի ընթացքին, կարծէք աշխարհը փուլ եկաւ մեր ժողովուրդին վրայ: Պատմական աղէտներ յաջորդեցին իրարու, եւ մենք կորսնցուցինք անկախ պետական կեանք, ազատութիւն, տնտեսութիւն ու մշակութային տենդապին զործունէութիւն: Դժբախտութեանց չարանը սկսաւ Բիւզանդիոնի հակահայ քաղաքականութեամբ, զոր ամենայն նենգամտութեամբ զործադրել սկսաւ հայազգի կայսր մը, Վասիլ Բ.ը: Բիւզանդիոն ի վերջոյ, 1045 թուականին, յաջողեցաւ իրեն ենթարկել հայկական Բագրատունեաց եւ միւս թագաւորութիւնները, բայց ոճրային անփութութեամբ անպաշտպան ձգեց երկրին սահմանները: Այնպէս որ՝ երբ ԺԱ. դարու կէսերուն դէպի արեւմուտք խուժեցին սելճուք

հորդանները, զանոնք կեցնող ուժ չկար, հայկական քաղաքները մնացած էին անպաշտպան: Եւ տարօրինակ չէր բնաւ, որ Ալփասլան կրցաւ դիւրաւ գրաւել հայոց մեծագոյն ոստանը, Անին, 1064 թուականին: Եւ Անին ու հայկական միւս բարգաւաճ ոստանները, Դուինը, Արծնը, Վանը եւ այլն, ենթարկուեցան անխնայ կողոպուտի: Պատմութիւնը կը յայտնէ թէ միայն Արծն քաղաքի թալանն ու քանդումը դլուխ հանելու համար՝ սելճուք զօրքերը ստիպուեցան երեք չորեք շաբաթ գրտինք թափել, – այնքա՛ն ճոխ հարստութիւն կար ասելի քան հարիւր հազար բնակչութեամբ այդ քաղաքին մէջ:

Սելճուքեան վոհմակներու ուժին ու յափշտակութեան մակընթացութիւնը երբ տկարացաւ, հայ ժողովուրդը, օդնութեամբ վրաց ժողովուրդին եւ անոր Բագրատունի վեհապետներուն, ազատագրական յաջող պայքար ծաւալեց եւ ԺԲ. դարու վերջին քառորդին ի վիճակի եղաւ վերականգնելու հայ ազատ պետական կեանք՝ Զաքարեան Իշխանապետութեան եւ չարք մը ուրիշ իշխանապետութիւններու մէջ: Եւ վերստին ծաղկեցան մշակոյթ ու տնտեսութիւն, բացուեցան համալսարաններ, հայ վաճառականներ «մետաքսի ճամբու» երկայնքին չհարեր առեւտուր ըրին բազմազգ վաճառականներու հետ:

Նոյն օրերուն, ոչ հայկական հողի վրայ, «փոքր Հայաստան» վերանուանուած Կիլիկիոյ մէջ, Փիլարտոսի ու Ռուբէն իշխանի յաջորդները կազմակերպեցին բարգաւաճ իշխանապետութիւն, որ կը հանդիսանար հայ քաղաքական մեծ հրաշքներէն մին: Լեւոն Բ. իշխանը զայն վերածեց թագաւորութեան, բարձրացուց անոր միջազգային վարկը, մեծապէս ընդարձակեց անոր սահմանները, դարբնեց ներքին միասնականութիւն եւ զարկ տուաւ երկրին տնտեսութեան. Այսօր, օրինակ, սկսաւ դառնալ Մերձաւոր Արեւելքի ամէնէն բանուկ նաւահանգիստներէն մին, «մետաքսի ճամբու» կարեւորագոյն հանգոյցներէն մէկը:

Շունչ առնել սկսած էր հայ ժողովուրդը դարձեալ. կը դարմանէր իր վէրքերը, կը վերածաղկեցնէր իր մշակոյթը, կը վերաշինէր իր թալանուած ու քանդուած ոստաններն ու չէնները: Իր անօրինակ կենսունակութեամբ՝ անիկա վերստին կ'արձանագրէր քաղաքակրթական նախանձելի վերելք: Բայց ահա, ԺԳ. դարու երկրորդ քառորդին, իր դռներուն կը գարնէր պատմութեան մեծագոյն խորշակը՝ մոնկոլական համայնակուլ աշխարհակալութիւնը: Մարդկութեան պատմութիւնը չէ տեսած այնպիսի ջլատիչ ու կործանիչ կիկլոն՝ ինչպիսին էր Ճենկիզ Խանի եւ անոր յաջորդներուն աշխար-

հակալուծիւնը: Եթէ միջինարեւելեան երկիրները կարճ ժամանակի ընթացքին դարերո՛վ ետ դացին, եթէ անոնց բնակչութիւնը փոխանակ աւելնալու՝ միլիոններով պակսեցաւ, եթէ «արդաւանդ մահիկ»ի ոռոգման հազարամեայ դրութիւնը քանդուեցաւ եւ չեմբարանները պարպուեցան, եթէ մշակոյթ ու քաղաքակրթութիւն ընկրկեցան, ահա այս բոլորին դլխաւոր պատճառը մոնկոլ-թաթարական սպանդներն ու անհաշիւ կողոպուտներն էին:

Հայաստանը ամբողջ մէկ ու կէս դար հեծեց Հուլաղեան իլխանութեան կրունկներուն տակ, կքեցաւ ծանրագոյն տուրքերու պատճառով, դատապարտուեցաւ դժոխային կեանքի, – մինչեւ որ 1387 թուականին, նոյն միջին-ասիական տափաստաններէն դէպի արեւմուտք խուժեցին նոյն դազանաբարոյ նկարագրով թաթարական հորդաները՝ այս անդամ Լենկթիմուրի հրամանատարութեան տակ: Եւ ինչ որ պակաս ձգած էին մոնկոլները, լենկթիմուրեան բորենիները աքնեցան լրացնել չուտով:

Լենկթիմուրեան վոհմակները քարուքանդ ըրին ամբողջ երկիրը, վանէն մինչեւ Սեբաստիա ջարդեցին ու կողոպտեցին անխընայ: Հուլաղեան դառամեալ դազանները փոխարինուեցան առոյդ եւ անկուչտ նորերով, եւ երկիրն հայոց քանի մը աստիճան աւելի մխրճուեցաւ խաւարի մէջ: Յետոյ մեր լեռնաշխարհը դարձաւ Աքքոյունլու եւ Ղարաքոյունլու անուններով թուրքական բարբարոս ցեղերու միջեւ վերակայութեան ահեղ պայքարի ռազմադաշտ, ու աքքոյունլու Ուզուն Հասան ինքզինք պարտադրեց Պարսկաստանին ու Հայաստանին, ծայր տուին օսմանեան-պարսկական պատերազմները, որոնք ընդմիջումներով տեւեցին չուրջ երկուքուկէս դար: Այդպարեւ, 1473 թուականին սկսան այդ կռիւները Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտի եւ Ուզուն Հասանի միջեւ, եւ վերջ գտան միայն 1746ի թուրք-պարսիկ դաշինքով:

Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցին՝ Հայաստան հանդիսացաւ ռազմադաշտ ու կռուանձոր, ոտքի կոխան եղաւ պարսիկ ու թուրք զօրքերու, ղոհը դարձաւ եննիչերիներու անլուր վայրադութեանց: Անհասկած մեր ժողովուրդը այդ չրջանին հասաւ անդունդին եղերը: Անիկա, նախ, փիղիքապէս տուժեց ծանրօրէն. աչխարհի ամէնէն բազմածին ժողովուրդներէն մին ըլլալով հանդերձ, իր թիւը ոչ միայն չաւելցաւ, այլեւ կիսուեցաւ առնուազն. հազիւ երեք միլիոն հայ մնաց աչխարհի երեսին: Երկրորդ, քանդուեցան ու կործանեցան մեր քաղաքներն ու աւանները, կասեցաւ չինարարութիւնը ամբողջովին, եւ մեր դիւղերը վերածուեցան նախնադարեան բնակա-

վայրերու. «Թուրքը անցաւ անկէ, եւ ամէն ինչ աւերուեցաւ»... Երբորդ, փճացաւ մեր ժողովուրդին տնտեսութիւնը, խանդարուեցան առեւտրական հաղորդակցութիւնները, կողոպուտն ու թալանը դարձան սովորական երեւոյթներ, ենիչէրի թէ պարսիկ բանակները մարախներու նման ինկան մեր դաշտերուն վրայ եւ ամայացուցին պանոնք:

Աղտապաղթը ուրիշ կարեւոր չարիք մը հանդիսացաւ մեր ժողովուրդին համար այդ ժամանակաշրջանին: Բացի բռնապաղթէն, զոր մեծ չափերով կատարեց չահ Աբբասը, տասնեակ հազարաւոր հայեր ձգեցին աւերակոյտի վերածուած իրենց բնակավայրերը, եւ պանդուխտի ցուպը ձեռքերնին առած՝ հեռացան Մայր Հայաստանէն: Եւ այս չորրորդ չարիքը դուռ բացաւ հինգերորդ դժբախտութեան մը, անոր՝ որ ի վնաս մեզի փոփոխութեան ենթարկուիլ սկսաւ Հայկական Լեռնաշխարհի ազգագրական քարտէսը. այսինքն, հայերու բնաջնջումով, բռնագաղթով կամ հեռացումով յառաջացած աշխարհագրական պարապութիւնները եկան տակաւ առ տակաւ լեցնելու քիւրտեր ու թուրքեր եւ ուրիշ ցեղեր, ու խաթարուեցաւ մեր երկրին դերազանցապէս հայկական դիմագիծը: Անկասկած մեր ժողովուրդը մեծապէս տուժեց այս երեւոյթէն, եւ կը տուժէ տակաւին: Վեցերորդ, իբրեւ արդիւնք երկարամեայ գուլումներու, քանդումներու եւ հալածանքներու, մեր ժողովուրդը բոլորեց մշակութային ամլութեան չրջան մը, – բացառութեամբ անշուշտ Ամրոցի համալսարանին: Հայաստան աշխարհը պարուրուեցաւ տգիտութեան խաւարով մը, թէեւ նոյնիսկ այդ վիճակով հայը չատ աւելի բարձր էր քան թուրքը: Եւ ի վերջոյ, իբրեւ հետեւանք այս անվերջանալի հարուածներուն, հայը առ հասարակ ընկճուեցաւ հոգեպէս, վարակուեցաւ արեւելեան ճակատագրապաշտութեամբ, եւ իր մէջ ղդալապէս տկարացաւ ընդվզումի ու պայքարի ոգին: Երկար ատեն անիկա չկրցաւ ազատագրական լուրջ չարժում յառաջացնել, կամ կորովի ճիգ ընել՝ դիմադրելու համար օսմանեան թէ պարսիկ վանտալութեանց:

Տեղին է որ յիշուին այս բոլորը հիմա, որպէս զի չմոռնանք անցեալի դասերը եւ որպէս զի դառն փորձառութիւնները մեզ դարձնեն աւելի իրատես եւ աւելի իրապաշտ՝ երբ կը խօսինք մեր ժողովուրդի ներկային ու ապագային մասին, երբ կ'արտայայտուինք հոդային մեր դատը հետապնդելու միջոցներուն ու կարելիութիւններուն չուրջ:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍԿԻԶԲԸ

Դժբախտութիւններն ու ընկրկումները թուելով հանդերձ, սակայն, պէտք է մանաւանդ չեշտենք այն իրողութիւնը, որ մեր ժողովուրդին դիտակից տարրը ամէնէն մութ օրերուն իսկ չհրաժարեցաւ ազգային մեր մեծ տեսիլքէն, այլ անիկա իր լաւագոյնը ըրաւ՝ զայն մասամբ իրականացնելու համար մեր երազը, փրկելու համար մեր ժողովուրդը ֆիզիքական ու հոգեկան մահէ: Այդպիսի լուրջ ճիգ կատարուեցաւ ահա՝ օսմանցիներու եւ պարսիկներու միջեւ կնքուած 1639ի Տիարպեքիրի դաշինքին յաջորդող յարաբերաբար քառասնամեայ խաղաղ շրջանէ մը եւք: Արդարեւ, 1678ին էր, որ Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ, Էջմիածնի մէջ գումարուեցաւ ազգովի եւ որոշուեցաւ դիմել «քրիստոնեայ Եւրոպային», որպէս զի «քրիստոնեայ» պետութիւնները գային եւ «անհաւատներէն» փրկէին իրենց կրօնակից հայ ազգը: Բացի կաթողիկոսէն, ժողովին մասնակցեցան Կիւլիստանի, Ջրաբերդի, Վարանդայի, Դիզակի ու Ղարէնի հայ մելիքները եւ ազգասէր վաճառական Օրին: Եւրոպա պատուիրակութիւն մը ղրկելու որոշումը առնուեցաւ մխաճայնութեամբ, և ճամբայ ելան ութսունամեայ կաթողիկոսն ու Իսրայէլ Օրին:

Այսպէս կոչուած «քրիստոնեա՛յ Եւրոպային» օգնութիւն ու փրկութիւն յուսալը զարմանալի կրնայ թուիլ մեր ներկայ ծանօթութիւններով ու փորձառութիւններով, բայց ժամանակի պայմանները նկատի առնելով, կարելի է ըսել թէ կաթողիկոս ու մելիքներ արդարացի դիմում ու ճիգ կ'ընէին՝ երբ կ'առնէին այդ քայլը: Անոնք մոռցած էին խաչակիրներու դաւաճանութիւնները, եւ դուցէ կը յիշէին միայն խաչակրութեանց ռոմանթիք առաքելութիւնը: Բայց աստի, անոնք տակաւին ճաշակը չէին առած եւրոպական պետութեանց նենգամտութեան, խարդախ ու եսամոլ քաղաքականութեան, եւ անոնց սին ու սինիք խոստումներուն: Բարեմտութեամբ ու բարեկամեցողութեամբ էր որ ճամբայ ելաւ հայկական դաղտնի պատուիրակութիւնը, եւ տուեալ կացութեան մէջ տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ: Պատուիրակութեան պետը, ալեզարդ հայրենասէր հայրապետը, ճամբու դժուարութիւններուն չտոկաց, եւ վախճանեցաւ Պոլսոյ մէջ: Քառասնամեայ Իսրայէլ Օրին չյուսահատեցաւ սակայն, եւ վճռեց առանձին ափ առնել արեւմտաեւրոպական արքունիքներու դռները, պարզել հոն հայկական հարցը եւ օգնութիւն ապահովել իր ժողովուրդին համար:

Երիտասարդ եւ հայրենասէր Օրին երկար ժամանակի պէտք չունեցաւ, որպէս զի կորսնցնէր իր խանդավառութիւնը եւ ըլլար յուսախաբ եւ հիասթափ: Վենետիկ, Փարիզ եւ այլ մայրաքաղաքներ սառնասիրտ անտարբերութեամբ դիմաւորեցին իր դիմումները, եւ կարեւորութիւն չընծայեցին իր առաքելութեան: Ամբողջ քսան տարի արեւմտեան երկիրներու մէջ ապրելէ, պայքարելէ, տառապելէ ու մաքիաւելական քաղաքականութեան դաղտնիքներուն թափանցելէ ետք, Իսրայէլ Օրի հասաւ այն եզրակացութեան, թէ միակ մեծ պետութիւնը որ կրնար չահագրգռուիլ հայկական հարցով՝ Ռուսիա՛ն էր: Պետութեանց աչխարհավարութիւնները հիմնուած ըլլալով քաղաքական ու տնտեսական շահի վրայ, պէտք էր փնտռել ու գտնել պետութիւն մը՝ որուն չահուն համապատասխան ըլլար Հայաստանի ազատագրութիւնը եւ կամ հայ ժողովուրդին օգնութիւն ընծեռելը: 1700 թուականի միջազգային իրադրութեան մէջ՝ այդպիսի պետութիւն կրնար հանդիսանալ Ռուսաստանը, որուն հզօր ցարը, Մեծն Պետրոս, վճռած էր արդիականացնել իր երկիրը, եւ արեւելքի մէջ հասնելէ ետք Խաղաղական ովկիանոս, «Արեւմուտքի վրայ բանալ պատուհան» մը՝ այսինքն դրաւել պալթեան երկիրները եւ հասնիլ Պալթիկ ծով, ապա խուժել հարաւ ու հասնիլ «տաք ջուրերը»՝ այսինքն Եգիպտական ու Միջերկրական:

Քաղաքական իրատեսութեան թանկագին դաս մըն էր, որ առված էր հայրենասէր գործիչը՝ չրջելէ ետք արեւմտեան մայրաքաղաքները եւ չփումներ ունենալէ ետք արքունի չրջանակներու հետ: Յանգած էր այն եզրակացութեան, ուրեմն, որ հայոց ազգային դատին յաջողութեան բանալին կը գտնուէր ռուսաց ցարին ձեռքը: Անհրաժեչտ էր ուստի ազգովին դիմել հիւսիսի քրիստոնեայ վեհապետին, զայն չահագրգռել հայկական հարցով եւ ապահովել ռուսական օգնութիւնը: Այդ նպատակով ահա՝ դէպի Եւրոպա իր ճամբորդութենէն քսան տարի ետք Հայաստան վերադարձաւ Օրի եւ լծուեցաւ տենդոտ գործունէութեան: Իջմիածնայ նոր գահակալը քաղաքականապէս անվատահելի ըլլալով, այս անգամ գաղտնի ժողովը տեղի ունեցաւ Կիւլիստանի մելիքին մօտ, ուր հաւաքուեցան Սիւնեաց աչխարհի ինքնավար հայ աւատապետները եւ քննեցին հարցը Օրիի փորձառութեանց, քաղաքական մեկնաբանութեանց ու պարզուած ռազմական կարելիութեանց լոյսին տակ:

Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, ժողովը հասաւ Օրիի փափաքած եզրակացութեան.– Հայ ժողովուրդի անունով դիմել Մեծն Պետրոսին, խնդրել անոր հովանաւորութիւնն ու պաչտպա-

Մեծն Պետրոս

նուիթիւնը, և առաջարկել որ գայ իր զօրքով ու փրկէ իր քրիստոնեայ եղբայրները անհաւատներու կեղեքումներէն ու զուլումներէն:

Այս խմաստով պատրաստուեցաւ հաւաքական դիմումնագիրը, որուն տակ իրենց ստորագրութիւնները դրին հայ մելիքները, աւատապետները: Օրի, նուիրեալ հայրենասէրը, անխոնջ ազգային գործիչը, դարձեալ ուղղուեցաւ դէպի Եւրոպա, բայց այս անգամ անկէ անցնելու համար Մոսկուա, ուր պէտք էր ներկայանար Պետրոս ցարին: Ռուսաց վեհապետը առաւ դիմումնագիրը, խմացաւ Օրիի բացատրութիւնները, քննեց անոր պարզած ծրագիրը եւ տրամաբանական, այսինքն Ռուսիոյ շահերուն համապատասխան գտաւ զայն: Սակայն իր սեփական ծրագիրներուն մէջ նախապատուութիւնը կ'երթար «արեւմտեան հարցին», իսկ իր բանակները 1700ին, Նարվայի ճակատամարտին մէջ պարտուած էին չուէտական բանակներէն: Ժամանակ պէտք էր, որպէս զի յաղթէր Շուէտի, դրաւէր պալթեան նահանգները, եւ յետոյ միայն իր նայուածքը դարձնէր դէպի հարաւ: Մինչ այդ, Օրի կրնար իբրեւ ռուսական դիւանագիտական ներկայացուցիչ Սպահանի մէջ ուսումնասիրել Պարսկաստանի ներքին կացութիւնը: Հայ գործիչը դժուարին պայմաններու մէջ տարիներով կատարեց իր պարտականութիւնը, եւ վերադարձաւ Մոսկուա միայն այն ատեն՝ երբ Փոլթաւայի բախտորոշ ճակատամարտին մէջ (1709ին) Մեծն Պետրոս ջախջախած էր չուէտական ուժը եւ տիրացած էր պալթեան երկիրներուն: Օրի իրաւունք ունէր ակնկալելու, որ ռուսաց ցարը այլեւս իր ուշադրութիւնը դարձնէր դէպի հարաւ:

Ուժասպառ էր սակայն Ռուսաստան, եւ ժամանակի պէտք ունէր՝ դէպի հարաւ մեծ արշաւանքին պատրաստուելու համար: Մեծ հայրենասէրը, Օրի, չտեսաւ այդ արշաւանքը, վախճանեցաւ 1711ին: Բայց արեւելեան Հայաստանի մէջ Օրիի գործը չարունակուեցաւ անխափան, եւ ոչ միայն յոյսն ու հաւատքը վառ մնացին,

այլեւ հայ ժողովուրդը ռազմական պատրաստութեանց ձեռնարկեց, որպէս զի իր ազատագրութեան պայքարին բերէր իր սեփական վճռական մասնակցութիւնը: Յոյսի, ոգեւորութեան եւ մարտական տրամադրութեան չրջան մը եղաւ ԺԸ. դարու երկրորդ տասնամեակը: Հայ երիտասարդութիւնը տասնեակ հազարներով ազատութեան մարտիկ դարձաւ, զինավարժութիւն ըրաւ դանախներու մէջ, մարզուեցաւ Մեծ Օրուան համար, – ուր ահեղ պայքարով պիտի թօթափէր օտար լուծը եւ պիտի վերականգնէր հայկական անկախ պետութիւնը: Շնորհիւ Դաւիթ Բէկի նման հայրենասէր, կորովի զեկավարներու առաջնորդութեան, հայութիւնը կազմ ու պատրաստ կը սպասէր դոյամարտին:

Եւ երբ քառնական Թուրականներու սկիզբները ռուսական բանակները չարժեցան դէպի հարաւ, շուրջ 40,000 հայ ու վրացի ազատատենչ մարտիկներ պատրաստ էին կռուի դաշտ նետուելու եւ փշրելու դերութեան չղթաները: Անօրինակ խանդավառութեան օրեր էին, եւ արեւելահայ ժողովուրդը համոզուած էր, որ փրկութեան ժամը հնչած էր ... Բայց աւա՛ղ, չուշացաւ դառն յուսախարութիւնը:

Ռուսական բանակները անցան Տերպենտը եւ դրաւեցին Շիրուանը, եւ ծովի ճամբով ցամաքահանում ըրին Ռեշտ: Պարսիկները պարտուեցան, եւ տարակոյս չկար որ հայոց ու վրաց ակնկալութիւնները դոհացում կրնային դանել: Սակայն յանկարծ խլրտեցաւ Օսմանեան կայսրութիւնը եւ ցցուեցաւ Ռուսիոյ դէմ: Արեւմտեան քրիստոնեա՛յ պետութեանց դրդումով՝ օսմանցի սուլթանը հզօր բանակով ապատնաց պատերազմիլ ընդդէմ «Մոսքոֆին»:

Ռուսաց ցարը, որ պատրաստ չէր միանգամայն ճակատելու թէ՛ Պարսկաստանի եւ թէ Թուրքիոյ դէմ, մաքիաւելական տեսա՛ր դիւանագիտութեամբ մը, առանց այլեւայլի, օսմանցիներու հետ համաձայնութիւն կնքեց, եւ երկուքը իրարու միջեւ բաժնեցին պարսկապատական Կովկասն ու Անդրկովկասը: Արեւելեան Հայաստանը բաժին ինկաւ օսմանցիներուն, որոնց տիրապետութիւնը անտարակոյս չատ աւելի տեւելի ու կործանիչ էր՝ քան պարսկականը:

Տարիներու յոյսն ու հաւատքը, ակնկալութիւնն ու խանդավառութիւնը, պատրաստութիւնն ու զոհողութիւնը յանդեցան այն բանին՝ որ հիւսիսի քրիստոնեայ կայսրը եկաւ, արեւելահայ ժողովուրդը «փրկեց» պարսկական զառամեալ առիւծի ճիրաններէն, բայց զայն նետած եղաւ Թրքական գորշ գայլի անկուշտ երախին

մէջ: Ահա՛ ցարը՝ որ 1723 Յունիս 3ին ստորագրեց ուքազ մը կամ հրովարտակ մը, որով իր հովանիին տակ կ'առնէր հայ ժողովուրդը: Ա՛յն ցարը՝ որուն հաւատարմութիւն յայտնած էին հայ մելիքներն ու կրօնապետները, հայ չինականներն ու հայ մարտիկները: Ա՛յն ցարը՝ որուն ոսկեզօծ խոստումներէն քաջալերուած, ապստամբութեան դրօշ բարձրացուցած էր հայ ժողովուրդը եւ իր վրայ հրաւիրած էր պարսիկներու հրահրեալ ատելութիւնը:

Բայց ահա, հազիւ տարի մը եաք յուսադրիչ հրովարտակէն, ռուսական բանակները կը պարպէին Անդրկովկասը, իսկ օսմանցի Ահմէտ Գ.ի սերասկեարը, Մուսթաֆա փաշան մեծ բանակով մը կուգար ջրաւելու «իրենց բաժին ինկած աւարը»:

Հայը փրկութիւն կը յուսար արեւմտեան Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններէն: Անոնք իրեն խորհուրդ տուին դիմել «երրորդ Հռոմին»՝ այսինքն արեւելեան քրիստոնէութեան նոր մէջնաբերդ Մոսկուային: Երբ այդ կեդրոնի «հաւատքի պաշտպան» ցարը արշաւանքի ձեռնարկեց դէպի հարաւ, ի միջի այլոց օգնելու համար քրիստոնեայ հայուն ու վրացիին, նոյն քրիստոնեայ արեւմտաեւրոպական պետութիւնները ուժ տուին օսմանեան տէրութեան, որպէս զի ձախողցնէր ռուսին առաքելութիւնը կամ ձեռնարկը, իսկ ռուս կայսրը երբ համոզուեցաւ թէ վտանգուած էր իր դիրքը, յանկարծ չըլլեց իր քաղաքականութիւնը, լեզու դառաւ թուրքին հետ, եւ իր «քրիստոնեայ եղբայրները» յանձնեց... թուրքերու դուխ՛ն:

Ահա՛ բիրտ պատկերը՝ պատահածին ու կատարուածին:

Ի տես այս ահաւոր փորձառութեան՝ ո՞վ կրնայ չափել հայ ժողովուրդի անզօր կատաղութիւնը, անոր հիասթափութեան խորութիւնը, անոր յուսախաբութեան սաստկութիւնը:

Տարբեր եւ հոյակա՛պ պատմութիւն, որ ապառաւեն չէ հայ մարտիկներուն մէկ մասը, բոլորուած դիւցազն Դաւիթ Բէկի չուրջ, աննման հերոսութեամբ եւ աննկարագրելի խիղախութեամբ չարունակեց իր ազատագրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան պայքարը, եւ արձանագրեց յաղթութիւններ, որոնք արժանի են հոմերաչունչ դիւցազներգութեան: Արդարեւ, 1722ին, Սիւնեաց աշխարհին մէջ ստեղծուած հայկական անկախ պետութիւնը աւելի քան վեց տարի պահեց իր գոյութիւնը անկարելի պայմաններու մէջ, եւ անվհատ մարտնչեցաւ օսմանեան զերազանց բանակներու դէմ, տանելով բազմաթիւ պատուարեր յաղթանակներ: Դաւիթ Բէկ, Մխիթար սպարապետ, Տէր Աւետիք եւ իրենց գործակիցները, կեդրոն ունե-

նալով Հալիճորը, անգամ մը եւս ցոյց տուին մեր ժողովուրդին հրաշալի ազատապաշտութիւնը, ինքնիշխան դառնալու անոր անընկճելի կամքը: Իրողութիւնը թէ 1728ին Դաւիթ Բէկի մահէն քիչ առեն ետք կործանեցաւ այդ անկախ պետութիւնը՝ ոչինչ կը փոխէ եղելութեան հերոսական ու դիւցազնական բնոյթէն: Անխուսափելի էր այդ վախճանը՝ երբ նկատի ունենանք թշնամիին անհամեմատօրէն գերազանց ուժը եւ մեր փոքր պետութեան կղզիացեալ ու անօդնական վիճակը:

ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐ ՈՒ ՁԻԳԵՐ

Մեռան դիւցազունները եւ ջնջուեցաւ գանգեզուրեան պետութիւնը, սակայն չմոռցուեցաւ հայոց սրբազան դատը: Ուրիշ հայրենասէր գործիչներ, կարճ ժամանակ ետք, տարբեր մեթոտներով սակայն նոյնքան նուիրումով ու հաւատքով հետապնդեցին այդ դատը: Այս յօդուածաշարքին սահմանները թոյլ չեն տար մեզի որ մանրամասնօրէն անդրադառնանք, օրինակ, մեծ հայրենասէր Յովսէփ Էմինի լուրջ ու ծաւալուն գործունէութեան: Պէտք է բաւականանանք նշելով միայն, որ քաղաքական հասունութիւն եւ իրապաշտութիւն ցուցաբերող այս գործիչը մշակեց ազատագրութեան լուրջ ծրագիր մը: Անիկա յայդուածեան կարելիութիւն տեսաւ հայ-վրացական սերտ գործակցութեան մէջ առաւելարար: Կը յառաջադրէր զաղտնի պատրաստութիւններ տեսնել ամբողջ հայկական լեռնաշխարհին՝ արեւմտեան թէ արեւելեան Հայաստանի, ինչպէս նաեւ Վրաստանի մէջ, ապա ձեռնարկել ընդհանուր, համակարգեալ ապստամբութեան եւ թօթափել բարբարոսներու առեւլի լուծը:

Յովսէփ Էմին իր ծրագիրը պարզեց վրաց արքունիքին, ուր ան արժանացաւ դրական նկատառման, թէեւ փոքր չեղաւ ընդդիմացողներուն թիւը: Յետոյ ձեռնարկեց զաղտնի ճամբորդութեան, չրջագայեցաւ արեւմտեան Հայաստանի զանազան չրջանները, տեսակցեցաւ հայ առնուտէրերու, վանահայրերու եւ ազդեցիկ ատատապետներու հետ, համոզեց անոնցմէ չատերը, խոստումներ առաւ: Մէկ խօսքով, անիկա ջանաց նպաստաւոր դետին պատրաստել յետագայ ազատագրական բախտորոշ պայքարին համար: Մինչ այդ, վրաց արքունիքին մէջ փոխուած էր արդէն քաղաքական մթնոլորտը: Վրացի դեկավարութիւնը դարձած էր «դուչաւոր», ու տրամադիր չէր այլեւս նեստուելու «արկածախնդրութեան» մը

մէջ: Այս ձեւով յառաջացած անհատակազուրթիւններու վրայ աւելցան անհատական բնոյթի բարդութիւններ եւս, եւ հայ հայրենասէրը յուսաբեկ ու վշտահար հեռացաւ մայր հայրենիքէն: Անգամ մը եւս ի զուր անցած էին ճիգերն ու յողնութիւնները, անգամ մը եւս ձախողանք արձանագրած եղաւ հայկական հարցը:

ԺԸ. դարու վերջին երեսնամեակին եւս լուրջ ճիգեր կատարուեցան՝ մեր ժողովուրդը փրկելու համար օսմանեան եւ պարսկական բռնատիրութիւններէն: Յովսէփ Էմինի տքնաջան աշխատանքներէն ետք, մեր ուշադրութիւնը իրենց վրայ կը կեդրոնացնեն հնդկահայերը, որոնք Մայր Հայրենիքէն հազարաւոր մղոն հեռու ապրելով հանդերձ, յուցաբերեցին այնպիսի հայրենասիրութիւն, նուիրում ու զոհողութեան ոգի, որոնք որեւէ չափանիշով զմայլելի եւ հիացման արժանի են: Արդարեւ, առաւելաբար Նոր Ջուղայէն Հնդկաստան զաղթած եւ յատկապէս Մատրաս կեդրոնացած առեւտրական հայ համայնքը, ձեռներէց, բարգաւաճ ու զարգացեալ, Մայր Հայրենիքին ազատագրութիւնը իր մեծագոյն մտահոգութիւնը եւ ազնուագոյն փառասիրութիւնը դարձուց:

Շահամիր Շահամիրեան եւ այլ բազմաթիւ հայրենասէր անձնաւորութիւններ, առեւտրական թէ մտաւորական, լրջօրէն մշակեցին հայրենիքի ազատագրութեան ծրագիրը: Անոնք հաչուեցին ռուսական օգնութեան, բայց առաւելաբար հայ-վրացական դործակցութեան վրայ: Կատարեցին դիմումներ, ունեցան հեռակցութիւններ ու բանակցութիւններ: Նոյնիսկ նախատեսեցին վերականգնել հայ անկախ պետութեան իրաւակարգը, որ պէտք էր ըլլար ... հանրապետակա՞ն (ժամանակակից պատմութեան առաջին կարեւոր հանրապետութեան՝ Միացեալ Նահանգաց ստեղծումէն տարիներ առաջ եսկ):

Տակաւին, հարուստ հնդկահայերը յառաջադրեցին բռնադրաւիչներէն դրամով գնել եւ ազատագրել հայկական հողերը. պատրաստակամութիւն յայտնեցին միլիոնաւոր ոսկեդրամ հաւաքել եւ զոհացնել՝ օրինակ՝ օսմանցի սուլթանը: ... Հողամաս իւրամիք հայրենիք դնելու այս զաղափարը ոչ անլուրջ եւ ոչ ալ տարօրինակ պէտք է նկատուի. ժամանակի սովորութիւններուն մաս կը կազմէին այդպիսի գործառնութիւնները: Այդպէս, Մ. Նահանգաց Նախագահ Ճեֆըրսընը 1803 Թուականին Նափոլէոնէն գնեց Միսիսիփի-Միզուրի գետերու ամբողջ աւազանը, այսինքն Ֆրանսայի հինգ անգամը տարածութիւն ունեցող հողամաս մը... միայն 16 միլիոն տոլարի: Եւ 1867ին ռուսաց Ալեքսանդր Բ. ցարը ամբողջ Հսկայ

Ալասքան Մ. Նահանգաց ծախեց ... միայն հինգ միլիոն տոլարի: Զարմանալի չէր ուստի, եւ ոչ ալ անհնար, որ հնդկահայ հայրենասէրները նման ձեռնարկ յղանային ու յաջողցնէին: Դժբախտաբար, մեր պարագային չյաջողեցաւ ծրագիրը. օսմանցիք տրամադրութիւն ցոյց չտուին «հող ծախելու»:

Միւս կողմէ, բացի հնդկահայերէ, ռուսաց արքունիքին մօտ ի նպաստ հայոց դատին հետեւողական աշխատանք տարաւ Յովսէփ Արք. Արղութեանը, որ լաւ ծանօթ էր մեծ ցարինային՝ Կատարինէ Բ.ին: Մեծն Կատարինէ Պետրոս Մեծի քաղաքականութիւնները արդիւնաւէտ կերպով չարունակողն էր, որդեգրած էր ի միջի այլոց անոր երազը՝ «տաք ջուրերը իջնելու»: Հայկական հարցին լուծումը համապատասխան կը գտնէր Ռուսաստանի աղգային շահերուն, եւ այդ պատճառով ալ բարեացակամօրէն մոտիկ կ'ընէր այդ ուղղութեամբ կատարուած դիմումներուն եւ առաջարկներուն: Կատարինէ Ռուսիան 1768ին պատերազմ հռչակեց Օսմանեան Կայսրութեան դէմ. ռուսական բանակները չախչախեցին օսմանեան զօրքերը եւ գրաւեցին Մրիմի թաթար խանութիւնը: 1774ին կնքուեցաւ Քիւչիւք Քայնարճըքի դաշինքը, որով «մոսքոֆները» ոչ միայն կը տիրանային Մրիմին եւ ապահոված կ'ըլլային Սեւ ծովուն հակակչիռը, այլեւ մասնաւոր յօդուածով մը իրաւունք ձեռք կը ձգէին պաշտպանելու օսմանեան տէրութեան քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնները: Ինչ որ դիւանագիտական լեզուով կը նշանակէ, թէ ցարական կառավարութիւնը իր ուզած ատենը պիտի խառնուէր Թուրքիոյ ներքին գործերուն՝ պաշտպանելու պատրուակով քրիստոնեայ հայերը, յոյները, սերպերը եւ այլն:

Քիւչիւք Քայնարճըքի դաշինքը մեկնակէտ մը կրնար հանդիսանալ մեր դատի դէմ մասնակի լուծման համար, սակայն Կատարինէ այդ օրերուն զբաղած էր աւելի կարեւոր գործով մը, եւ չուզեց իր նայուածքը սեւեռել հարաւին վրայ: Արդարեւ, այդ օրերուն, երկու կայսրուհի եւ մէկ թագաւոր, Ռուսիոյ Կատարինէ Բ.ը, Աւստրիոյ Մարիա-Թերեզան ու Փրուսիոյ Ֆրետերիք Մեծը, զբաղած էին Լեհաստանի վրայ վիրաբուժական գործողութիւն կատարելով, այդ երկիրը «քրիստոնէաբար» անդամահատելով: Լեհաստանի առաջին բաժանումը կատարուեցաւ 1772ին, իսկ քարտէսէն ի սպառ ջնջուիլը տեղի ունեցաւ 1795ին, որով Կատարինէ ժամանակ չունեցաւ լրջօրէն զբաղելու «հարաւի հարցերով»:

Միւս կողմէ, դարը չվերջացած՝ կործանեցան նաեւ «խամաստի մելիքութիւնները». աւատապետական այդ ինքնավար իշխա-

նուիթիւնները եւս ընդունեցան՝ իբրեւ արդիւնք ազգամիջեան բախումներու, պարսկական դաւերու եւ ազգպէտճանցի բռնապրաւիչներու յարձակումներու:

Հայկական հարցին համար վառ յոյսերով եւ մեծ ակնկալութիւններով սկսած էր տասնեւութերորդ դարը: Եւ տենդագին դործունէութեան, դիւցազնական մարտնչումներու, ժամանակաւոր յաջողութիւններու ու տեւական պայքարի ժամանակաշրջան մը եղաւ այդ դարը մեր պատմութեան մէջ: Երբ վերջացաւ դարը սակայն, մեր կացութիւնը նոյնքան վատ ու անբաղձալի էր՝ որքան դարուն սկիզբը: Ի դերեւ ելած էին մեր բոլոր զոհողութիւնները, ապարդիւն անցած էին մեր ճիգերը, խաբուած էինք ու թողլքուած: Պարսիկը իր զաւթած չրջանին մէջ կը կեղեքէր հայ ժողովուրդը, իսկ օսմանցին իր իւրացուցած հողամասերուն վրայ անխափան կը չարունակէր դժոխքը: Ծանրածանր տուրքեր, կողոպուտ ու թալան, տէրէպէյիներու բռնատիրութիւն, մանուկներու եւ աղջիկներու առեւանգում, մարդկային իրաւանց ըրեթէ ամբողջական անտեսում,– ահա՛ օսմանեան բռնատիրութիւնը յատկանշող իրողութիւնները: Ռայա՛ էր հայ ժողովուրդը, իրաւազուրկ ու չահագործուող դանդուած: Ոչ իր ինչքին տէրն էր եւ ոչ իր պատիւին:

Եւ լաւ կ'ըլլայ որ չմոռնանք այս ահաւոր իրողութիւնները այսօր, – որպէս զի անհարկիւօրէն խստապահանջ չըլլանք, տգիտաբար ու չտեսօրէն չքննադատեն Հայկական Հանրապետութիւնը, եւ պոռոտ բանաձեւերով ճամբայ չելլենք հետապնդելու համար մեր հողային դատը:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱՒՈՒՄՆԵՐ

Անցեալ դարուն սկիզբը հայկական հարցը «լուծման» նոր բնոյթ մը ղրեցաւ՝ դէթ ինչ կը վերաբերի արեւելեան Հայաստանին: Ռուս–պարսկական եւ ռուս–թրքական չորս պատերազմներու իբրեւ հետեւանք, Հայկական Լեռնաշխարհին արեւելեան չրջանները անցան ցարական տիրապետութեան տակ: Այսպէս, 1801 թուականին ռուսական զօրքերը գրաւեցին Գանձակը, ապա չարժեցան դէպի հարաւ եւ տէր դարձան Ղարաբաղին: Գաղթական Ռուսաստանը Կիւլիստանի դաշինքով (1813) Պարսկաստանէն կորզեց Վրաստանը, Տաղստանը, Շիրուանը եւ հայկական Ղարաբաղը (այսինքն պատմական Ուտի, Արցախ ու Սիւնիք նահանգներուն մեծ մասը):

Ռուս–պարսկական երկրորդ պատերազմը տեղի ունեցաւ քա–

նի մը տարի ետք՝ Նիկողոս Ա. ցարի իշխանութեան սկիզբները, եւ վերջացաւ դարձեալ ռուսական յաղթանակով: Կնքուեցաւ Թուրքմենչայի դաշինքը (1828 Փետրուարին), որով Երեւանի ու Նախիջեւանի նահանգները կը փոխանցուէին Ռուսիոյ. բայց աստի, պարսկական Ատրպատականի հայերը ազատ պիտի ըլլային գաղթելու ռուսական հող եւ հոն հաստատուելու: Այս վերջին պայմանին դրծադրութիւնը Զօր. Փասքեւիչ, Նիկողոս ցարին «աջ բազուկը», վստահեցաւ հազարապետ Ղազարոս Լազարեանին, որ կրցաւ 40,000 պարսկահայեր տեղաւորել Այրարատեան դաշտին մէջ ու Նախիջեւան: Պէտք չէ մոռնալ որ Նիկողոս ցարը չատ պահպանողական ու յետադիմական բռնատէր մըն էր, որ անչնչելի մթնոլորտ ստեղծած էր Ռուսաստանի մէջ: Հակառակ ատոր՝ հայեր չատ աւելի նախընտրելի կը նկատէին ցարական իշխանութիւնը քան պարսկականը:

Ներսէս Աշտարակեցի

Անհրաժեշտ է նաեւ արձանագրել այն իրողութիւնը, թէ ազատատենչ հայերը դարձեալ յուսախաբ ու հիասթափ եղան ռուս-պարսկական պատերազմի վարդապետներուն: Ինչպէս Մեծն Պետրոսի արշաւանքի օրերուն, նոյնպէս հիմա, չուրջ դար մը ետք, հայեր խանդավառութեամբ սպասեցին ռուսական արշաւանքին, եւ չատեր յուսացին որ մեր ժողովուրդը պիտի ստանար ազատութիւն կամ դէթ ինքնավարութիւն: Այդ ակնկալութեամբ էր որ տասնեակ հազար հայ կամաւորներ, գլխաւորութեամբ Ներսէս Սրբ. Աշտարակեցիի, պայքարեցան ռուսական զօրքերու կողքին եւ արձանագրեցին նոր սխրագործութիւններ: Անոնք կը յուսային անշուշտ, որ ռուսը պիտի վարձատրէր իրենց հայրենասիրական նուիրումն ու զոհողութիւնը: Չէին ճանչցած անշուշտ Նիկողոս ցարը, եւ շուտով տարվեցան քաղաքական իրապաչտութեան նոր դաս մը: Հայկական դրաւեալ հողամասերը դարձան ցարական նոր ծայրագաւառներ, ի դերեւ ելան բոլոր ճիգերը, եւ Փասքեւիչ իրրեւ «խոռվարար» պետարապիա աքսորեց Ներսէս Աշտարակեցին:

Ահա ա՛յս իրադարձութիւնն է, որ բազմաթիւ պատմաբաննե-

րու եւ մեկնաբաններու կողմէ կը հռչակուի «արեւելեան Հայաստանի ապատագրութի՛ւնը»... Եւ հեղնանքը հոն է, որ հայոց տըւեալ պայմաններուն մէջ, տեսակէտով մը ճի՛շդ էր այդ հաստատումը: Մեր ժողովուրդին կացութիւնը ա՛յնքան վատ ու անտանելի էր, որ նոյնիսկ Նիկողոսի բռնատիրական ու յետադիմական իշխանութիւնը կարելի էր «ազատագրում» նկատել: Գոնէ ինչքի ու պատիւի որոշ ապահովութիւն կար այս նոր իշխանութեան տակ, գոնէ տեւական կողոպուտ եւ անհաչիւ կամայականութիւն չկային այլեւս:

Ռուս–պարսկական պատերազմին հաշուեյարդարը կատարուելէ մէկուկէս տարի ետք, 1829ի Սեպտեմբերին, ռուսերը քաղեցին ռուս–թրքական պատերազմին առաջին պտուղները՝ Ադրիանապոլսոյ դաշինքով: Ախալքալաքի եւ Ախալցխայի հայկական շրջանները անցան Ռուսիոյ, իսկ արեւմտահայեր իրաւունք ստացան դաղթելու ռուսական հող: Այդ իրաւունքը չուտով օգտագործեցին շուրջ 100,000 հայեր, որոնք կարնոյ ու կարսի շրջաններէն անցան ցարական հող: Ազատութեան ծանօթ թշնամի Նիկողոսի ռեժիմը միշտ նախընտրելի էր օսմանեան լուծէն...

Ռուսերը իրենց յաղթանակին երկրորդ պտուղը քաղեցին 1833ին կնքուած Հիւնքեար Իսկելեսիի դաշինքով, որով ձեռք ձգեցին նեղուցներուն հակակշիռը եւ դարձեալ ապահովեցին օսմանեան տէրութեան քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնները պաշտպանելու իրաւունքը: Աւելին, օսմանեան պետութիւնը անպաշտօն կերպով ինկած էր «Մոսքոֆին» հովանաւորութեան տակ, եւ այդ երեւոյթը կրնար բարենպաստ ըլլալ արեւմտահայ կեղեքուող եւ անարգուող ժողովուրդին համար: Բայց, բնական է, Անգլիա, Աւստրիա եւ Ֆրանսա պիտի չհանդուրժէին ռուսական այդ կարգի մենաշնորհի մը, եւ զարմանալի չէ բնաւ, որ ոչ միայն Հիւնքեար Իսկելեսիի դաշինքը անիմաստ դարձաւ քանի մը տարի ետք, այլեւ ծագեցաւ Ղրիմի պատերազմը, ուր Ռուսաստանը միաժամանակ ծունկի բերին Անգլիան, Ֆրանսան, Աւստրիան, Սարտինիոյ Թագաւորութիւնը եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը: Եւ 1856ի Փարիզի դաշինքով ի մէջ այլոց տուժած եղաւ հայկական հարցը:

ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Անցնելէ առաջ Սան Սթեֆանոյի դաշինքին ու Պերլինի վեհաժողովին, անհրաժեշտ է քանի մը տողով նշել արեւմտահայ ժո–

զովուրդի կեանքին մէջ յառաջ եկած փոփոխութիւնները՝ անցնող դարու երկրորդ ու երրորդ քառորդներուն: Այդ փոփոխութիւնները որոշապէս կապ ունին օսմանեան տէրութեան մէջ սկսած բարեկարգչական չարժումին եւ սուլթաններ Մահմուտ Բ.ի, Ապտէլ Մեճիտի ու Ապտէլ Ազիզի «բարենորոգումներուն» հետ:

Նիկողոս Ա. ցարն էր առաջին ըսողը թէ՝ «Թուրքիան Եւրոպայի հիւանդ մարդն է»: Սակայն ցարէն առաջ Թուրքիոյ սուլթանը ինք, Մահմուտ Բ., դիտէր արդէն թէ իր կայսրութիւնը «հիւանդ» էր, փտած, ապականած ու անանկութեան դուռը հասած: Ուստի, որոշած էր որոշ բարենորոգումներով «արդիականացնել» իր տէրութիւնը եւ զայն փրկել վերջնական կորուստէ: Անիկա ջարդեց ենիչէրիները եւ վերջ տուաւ ենիչէրիական կամայականութեան: Ապա ձեռնարկեց պետական վարչամեքենայի վերակազմակերպման:

Մահմուտ Բ. սուլթանը, որուն խորհրդականներէն էր եղեւմտապէտ Յարութիւն ամիրա Պեզճեանը, ժամանակ չունեցաւ լրջօրէն զբաղելու բարենորոգումներով. յունական ապստամբութիւնը, ռուս–թրքական պատերազմը, Մուհամմէտ Ալիի ըմբոստութիւնը, Իպրահիմ փաշայի արշաւանքները եւ այլն զինք տեւական տագնապի մատնեցին, եւ թոյլ չտուին իրեն որ «առողջացնէր հիւանդ մարդը»: Իր զաւակը, սուլթան Ապտէլ Մեճիտ, իր գահակալութեան սկիզբն իսկ՝ 1839ին հռչակեց Թանզիմաթը: Իրրեւ խորհրդական ունենալով աղատամիտ Ռեչիտ փաշան, երիտասարդ սուլթանը կիւլհանէ քէօշկին մէջ ներկայացուց իր խաթթը հիւմայունը, որով իր բոլոր հպատակներուն կը խոստանար օրէնքի առջեւ հաւասարութիւն՝ առանց կրօնական ու ցեղային խտրութեան, կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւն, տուրքերու արդար բաշխում եւ այլն:

Թուղթի վրայ՝ ազուո՜ր խոստումներ... որոնք սակայն առհասարակ մեռեալ տարր մնացին: Մոլլաներուն մոլեռանդութիւնը, փաշաներուն յետադիմութիւնը եւ օսմանեան պետութեան քայքայման գործընթացը պատճառ եղան, որ բարենորոգչական չարժումը լրջօրէն կաղար: Փոքրամասնութեանց չարաչահութեամբ վերապրող եւ գուտ մակարոյծի կեանք ապրող օսմանցի տիրող դասը հակառակ էր որեւէ փոփոխութեան, եւ խափանարարութեամբ կը ձախողցնէր բարեկարգութեան ամէն փորձ: Ի դերեւ ելան Մեճիտի եւ Ռեչիտ փաշայի ճիգերը, եւ նոյն բախտին արժանացան փորձերը յաջորդ սուլթանին՝ Ապտէլ Ազիզին, որ իր հարէմի 1300 կիներով պբաղելով հանդերձ, դեռ քիչ մը ժամանակ կը գտնէր «Թանզիմա–

թ»ով մտահոգուելու համար: Սուլթան Ազիզ, սակայն, «յառաջդիմասէր» վեհապետներուն վերջինն էր. իրմէ ետք սկսաւ համիտեան իշխանութիւնը, որ փորձեց ժամացոյցին սլաքը քանի մը դար ետ տանիլ:

Թէեւ «Թանզիմաթ»ը ձախողեցաւ ընդհանուր առմամբ, բայց բարենորոգումի այդ փորձերը որոշ չեղաշրջում յառաջացուցին արեւմտահայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Շնորհիւ «Թանզիմաթ»ի (բարենորոգումներու) ստեղծած մթնոլորտին եւ ընծայած դիւրութիւններուն էր, որ արեւմտահայ ժողովուրդի երիտասարդ առաջնորդները, «զարթօնքի սերունդի» անդամները, Օտեան, Ռուսինեան, Սերվիչէն, Իւթիւճեան եւ ուրիշներ, ի վիճակի եղան իրենց ազատամիտ գաղափարները զարդացնելու եւ մասամբ ալ գործադրութեան դնելու: Եւ այդ չարժումին կարեւորագոյն արդիւնքն էր Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ ազդին կողմէ ընդունուեցաւ 1860ին, իսկ սուլթանական ֆերմանով պաշտօնականացաւ 1863ին: Ազգ. Սահմանադրութիւնը կարելիութիւն կուտար արեւմտահայերուն՝ ժողովրդավարական սկզբունքներով կազմակերպելու իրենց ներքին կեանքը եւ օրինաւոր հիմերու վրայ դնելու իրենց ազգային մարմինները, – աւելի նպաստաւոր պայմաններով՝ քան 1836ին ցարին չնորհած Պալաժենիան արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Պէտք է նշել նաեւ, թէ «Թանզիմաթ»ի յառաջացուցած մթնոլորտը նպաստեց արեւմտահայ ժողովուրդի մշակութային գործունէութեան վերածաղկումին, – դպրոցներու բացումին, նոր գրականութեան մը ստեղծագործումին, թերթերու լոյսերեւումին եւ այլն: Նոյն ատեն հարկ է չնչահել, թէ այդ մթնոլորտը պատճառ եղաւ քաղաքական դիւրատեսութեան ու դիւրահաւանութեան: Արեւմտահայ մեր ղեկավարները սկսն յոյսերով օրօրուեցան, մեր խնդիրներուն լուծումները դտնել փորձուեցան օսմանեան բարեկարգչական չարժումի շրջապիծին մէջ, եւ տարուած իրենց ճղճիմ յաջողութիւններէն՝ անհրաժեշտ լրջութեամբ չմտահոգուեցան դաւառի մեր ժողովուրդի դժոխային վիճակով: Ասոնք առաւելաբար պոլսահայ այն ղեկավարներուն մասին է, որոնք իրենց դէմքը դարձուցած էին դէպի Փարիզ ու Լոնտոն եւ որոնք առ հասարակ անհաղորդ մնացին արեւելեան նահանգներու մեր ժողովուրդի ապրումներուն: Տարբեր էին, բնական է, Խրիմեան Հայրիկի եւ Մկրտիչ Փորթուգալեանի տիպէն հայ գործիչները, որոնք մօտէն ծանօթ էին դաւառի պայմաններուն:

Իրողութիւնը այն է, որ մինչ պոլսահայերը յարաբերաբար

հանգիստ ու ապահով կեանք մը կը վարէին եւ որդեգրած էին քաղաքական ռոմանթիք վարքագիծ մը, անդին, Հայաստանի թէ Կիլիկիոյ զանազան շրջաններուն մէջ, ժողովուրդը անտանելի կը գտնէր օսմանեան բռնակալութիւնը, տեւական անարդարութիւնն ու չափազանցութիւնը, եւ կը հետապըրքրուէր առաւելաբար հիմնական լուծումներով, որոնք իրեն պիտի բերէին ազգային փրկութիւն, կամ առնուազն՝ իբրեւ ազատ քաղաքացի ապրելու իրաւունք ու հնարաւորութիւն: Եւ երբեմն այնքան անհանդուրժելի կը դառնային թրքական կամայականութիւնները, որ հայ դիւղացիութիւնը կ'ընդվզէր ու կը պարզէր ըմբոստութեան դրօշ:

Այդպէս է, օրինակ, որ Զէյթուն 1862 թուականին ապստամբեցաւ, ծառացաւ օսմանեան բռնատիրութեան դէմ եւ ահեղ մարտերով զսպեց կայսերական չարզարար բանակները: 1862 Օգոստոս 1ին Զէյթունի վրայ արշաւող Ազիզ փաշայի հսկայ բանակը ի զուր երազեց յաղթանակի ու կողոպուտի մասին. անոր ակռաները փըշրուեցան հայկական անառիկ ամրոցի ժայռերուն դէմ: Ամբողջ աշխարհ հիացումով հետեւեցաւ ազատատենչ հայորդիներու դոյամարտին: Եւ ազատագրական տենդի ու հայրենասիրական խանդավառութեան ալիք մը պարուրեց ամբողջ հայութիւնը, Կիլիկիայէն մինչեւ Կարին ու Թիֆլիս, եւ մինչեւ... Ճաւա՛, ուր մայրաքաղաքի՝ Պաթաւիոյ (այժմ Ճաքարթա) հայ գաղութը, Մայր Հայրենիքէն բազմահազար մղոն հեռուները, բռնկեցաւ հայրենասիրութեան կրակով, հանգանակութեան ձեռնարկեց ի նպաստ զէյթունցիներու, եւ յետագային պատրաստակամութիւն յայտնեց մեծ զոհողութիւններ յանձն առնելու՝ վասն ազատագրութեան:

Զէյթունի դիւցազնական ինքնապաշտպանութիւնը պատճառ եղաւ, որ եւրոպական տէրութիւնները միջամտէին ու դիւանագիտական ճամբով կեցնէին արիւնահեղութիւնը: Զէյթուն յաղթեց, եւ իր յաղթանակով ներշնչեց ազատութեան սիրահար բոլոր հայերը: Սակայն կիլիկեան այդ արծուեբոյնի ապստամբութիւնը մնաց առանձին դրուագ մը, լուծում չբերաւ հայկական հարցին, ու բարեփոխութիւն չարձանագրուեցաւ դաւառի ժողովուրդի կեանքին մէջ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՅՔԱՐԸ

ԴԷՊԻ ՍԱՆ ՍԹԵՖԱՆՕ...

Թ. դարու չորրորդ քառորդին հիմնական փոփոխութիւններ յառաջացան ամբողջ հայ ազգին, բայց մանաւանդ արեւմտահայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Մեր ազատագրական դարաւոր պայքարը թեւակոխեց նոր հանգրուան մը, ծայր տուաւ մեր ժամանակակից «յեղափոխութիւնը», եւ Թուրքը սկսաւ դործադրել իր հայաջինջ քաղաքականութիւնը: Հայկական հարցի լուծման ամէնէն փորձանաւոր շրջանը սկսանք բոլորել անցեալ դարու վերջին քառորդին:

Մեր դատի հետապնդման նոր առիթները ներկայացան մեր կամքէն անկախաբար յառաջացած պայմաններու մէջ: 1875 թուականին Մոնթենեկրօ եւ Սերպիա ծառացան օսմանեան պետութեան դէմ. անոնցմէ խրախուսուելով յաջորդ տարի ըմբոստացան պուլկարները, բայց օսմանեան իշխանութեան հակազարձութիւնը այս պարագային եղաւ արագ ու վայրագ: Թրքական զօրքերը ջարդեցին 12,000 պուլկարներ, պղծեցին քրիստոնեայ աղօթատեղիները եւ քանդեցին պուլկարական դիւղեր: Իր կարգին, ցարական կառավարութիւնը, որ նոր նոր ինքզինք փան-սլաւիզմի ախոյեան եւ սլաւական ժողովուրդներու պաշտպան հռչակած էր, դատապարտեց թրքական վանտալութիւնը եւ սպառնաց Թուրքիոյ: Յառաջացաւ միջազգային նոր տագնապ, ու քաղաքական բեմ բարձրացան բոլոր մեծ դերակատարները՝ Անգլիա, Ռուսիա, Աւստրիա յատկապէս: Դիւանագիտական սակարկութիւններէ ու բանակցութիւններէ ետք, որոչուեցաւ 1876 Դեկտեմբերի վերջերը դեսպանաժողով դումարել Պոլսոյ մէջ, եւ սուլթանին պարտադրել չարք մը բարենորոգումներ, որոնց չնորհիւ յետագային առաջքը առնուած պիտի ըլլային ջարդերու եւ կեղեքումներու:

Մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները հասան Պոլիս, բայց ժողովի դումարումէն միայն երկու օր առաջ, նոր սուլթանը, Ապտիւլ Համիտ Բ., աչխարհի դլխուն սարքեց իր քաղաքական մեծա-

պոյն խաղերէն մին: Արդարեւ, 1876 Դեկտ. 24ին անիկա վերջ տուաւ բացարձակ միապետութեան, երկիրը օժտեց ազատական սահմանադրութեամբ մը, եւ ապերդ ու ծիծաղելի դարձուց բարենորոգումներ պահանջելու նպատակով գումարուող դեսպանաժողով մը: Անգլիա, Աւստրիա եւ այլ պետութիւնները զոհացուցիչ գըտան այս «լուծումը», բայց Ռուսիա մերժեց խաղի գալ ու երաշխաւորութիւններ պահանջեց: Երբ Համիտ անտեսեց ռուսական պահանջքը, Ադեքսանդր Բ. ցարը հրամայեց իր բանակներուն յարձակիլ Թուրքիոյ վրայ եւ զայն աքցանի զօրծողութեան մէջ առնելով՝ ջախջախել, ու պրաւել ի հարկին Պոլիսը: Ռուսական բանակները առաջ չարժեցան Պալքաններէն եւ արեւելեան Հայաստանէն, եւ չուրջ ութը ամսուան բուռն կռիւներէ ետք՝ արեւմուտքէն հասան Սան Սթեֆանօ, Պոլսոյ դռները, իսկ արեւելքէն՝ պրաւեցին հայկական բարձրաւանդակին մէկ կարեւոր մասը:

Ռուսերը ինչո՞ւ չմտան Պոլիս եւ խալիֆային ձեռքէն չառին «երկրորդ Հռոմը», քրիստոնէութեան նախկին այդ մայրաքաղաքը, որ «անհատաններուն» ձեռքը ինկած էր 1453 թուականին: Այս հարցումին պատասխանը, որ ինքնին բարդ չէ թնաւ, կը հայթայթէ ի մէջ այլոց բանալին, որով կը բացատրուի մեր ողբերգութիւնը կամ ձախողանքը: Ռուսերը կանգ առին Պոլսոյ առջեւ, որովհետեւ հեռուէն տեսան Իչխանաց կղզիներու դիմաց սպառնալից կերպով չարուած անգլիական ռազմանաւերը: Անգլեւռուս մրցակցութիւնը դարձեալ հասած էր զինեալ բախումի կէտին, իսկ ուժասպառ Ռուսիան պիտի խուսափէր Ղրիմի պատերազմի արդիւնքներու կրկնումէն: Արդարեւ, խուճապի մատնուած ռուսական յառաջխաղացքէն ու Պոլիսը պրաւելու հեռանկարէն, Տիզրայէլիի կառավարութիւնը, քաջալերուած մանաւանդ ռուսատեաց ու Թրքասէր Վիքթորիա Թագուհիի պնդումներէն, նեղուցները փութացուց բրիտանական նաւատորմիղը եւ պահանջեց ռուսերէն չմտնել օսմանեան

Սուլթան Համիտ Բ.
(խորհրդանկար Յովհ. Շաւարշի)

մայրաքաղաքը: Նոյն ատեն, Լոնտոն թելադրեց Համիտին դադրեցնել պատերազմական գործողութիւնները եւ սկսիլ հաշտութեան բանակցութեանց: Ռուսերը հաւանեցան, եւ Սան Սթեֆանոյի մէջ միամսեայ բանակցութիւններէ ետք, պատրաստուեցաւ ռուսեւթուրք դաշինքը:

Այս ամբողջ ժամանակամիջոցին ո՞ւր էին հայ ժողովուրդին ղեկավարները եւ ի՞նչ կ'ընէին: Ի՞նչ ընթացք բռնեցին արեւմտահայ ժողովուրդի պոլսաբնակ առաջնորդները՝ կղերական թէ աշխարհական: Զարմանալիօրէն, անոնց մեծ մասը ոչ միայն ոչինչ ըրաւ ռուսը հետաքրքրելու համար մեր դատով, այլեւ անփոյթ ու անտարբեր մնաց, եւ նոյնիսկ թրքանպաստ արտայայտութիւններ ունեցաւ, ինչպէս Տօքթ. Սերվիչէնը: Մխոհաթեան սահմանադրութեամբ եւ խորհրդարանին մէջ հայոց յատկացուած քանի մը աթոռներով գո՛հ էին մեր «լուսաւորեալ ղեկավարները». համոզուա՛ծ էին, որ Համիտի չնորհած սահմանադրութիւնը բաւարարութիւն պիտի տա՛ր մեր կարիքներուն, եւ ուստի պէտք չկա՛ր «եւրոպական միջամտութեան»: Բայց աստէ, ցարական իշխանութիւնը չէ՞ր, որ դժուարութիւն կուտար հայ եկեղեցիին. էջմիածնայ կաթողիկոսութիւն ու Պոլսոյ պատրիարքութիւն ի՞նչպէս պիտի դիմէին այդպիսի իշխանութեան մը: Ոչ, կաթողիկոս թէ պատրիարք կը մերժէին դիմել ռուսին: Իսկ իբրեւ պատմական կատակ աւելցնենք, թէ անդին կը գտնուէին միամիտ հայ «փոլիթիքոսներ» ալ, որոնք կը խորհէին թէ ռուսը իբրեւ կաղանդ պապա պիտի տար հայոց ուղածը՝ պարզապէս այն պատճառով, որ Լորիս–Մելիքոֆ, Լապարեան, Բեհբութեան, Տէր Ղուկասեան եւ այլ հայ գօրավարներ պատերազմի տուեն հրամայած էին արեւելեան ճակատէ ցարական զօրքերուն եւ մեծ վարձատրութեան արժանի ծառայութի՛ւն մատուցած էին Ռուսիոյ...

Պոլսահայ ղեկավարութիւնը իր թմբլիքէն արթնցաւ միայն 1878 Փետր. 28ին, այսինքն Սան Սթեֆանոյի դաշինքէն միայն երեք օր առաջ, երբ այդ օր Համիտ վերջ տուաւ իր սահմանադրական խաղին, դոցեց խորհրդարանը, ցրուեց երեսփոխանները, աքսորեց Մխոհաթ փաշան եւ վերահաստատեց բացարձակ միապետութիւնը: Միայն այդ ժամանակ էր, որ «կորովի եւ խելացի» (ի՛նչ հեգնանք) որակուած հայոց պատրիարքը, Ներսէս Վարժապետեան, փէչերը հաւաքեց, – ինչպէս կը նշէ հայ պատմաբան մը, – եւ չոփեկաւքէն ուշ մնացած ճամբորդի մը պէս վազեց Սան Սթեֆանո, դիմեց ռուսերուն եւ խնդրեց որ չմոռնա՛ն հայոց դատը... Ուշ եւ անժամա-

նակ էր անշուշտ դիմումը, բայց բարեբախտաբար Ռուսիոյ չահերուն համապատասխան էր մեր պահանջքը: Եւ յամառ սակարկութիւններէ ետք, Իգնատիեւ, Պոլսոյ նախկին ռուս դեսպանը, Սան Սթեֆանոյի դաշինքին մէջ դնել տուաւ նոր յօդուած մը, 16րդ յօդուածը:

Յաճախ յիշուած ու մեկնաբանուած այդ 16րդ յօդուածը կ'ըսէր. «Որովհետեւ ռուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ իրենց դրաւած երկիրներէն ետ քաշուելէն ետք՝ նոյն տեղերը կրնան տեղի ունենալ կռիւներ ու խառնակութիւններ, – երկու պետութիւններու (այսինքն Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ) յարաբերութիւնները խանգարող, – Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ գործադրել, հայաբնակ նահանգներուն մէջ, տեղական պէտքերուն պահանջած բարւոքումները ու բարենորոգումները, նաեւ երաշխաւորել հայոց ապահովութիւնը՝ քիւրտերու եւ չերքէզներու դէմ». (յօդուածին ժամանակակից մէկ թարգմանութիւնն է այս):

Եթէ անմիջապէս ասոր հակադրենք Պերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածը, կրնանք դիւրաւ հասկնալ թէ ինչո՛ւ հայ ժողովուրդը յուսախաբ եղաւ: Արդարեւ, երկու յօդուածներուն միջեւ դտնուող տարբերութիւնը ոչ միայն կը հայթայթէ ողբերգութեան պատմական ու քաղաքական բացատրութիւնը, այլեւ հասկնալի կը դարձնէ այն իրողութիւնը, թէ ինչո՛ւ հայ ժողովուրդը որդեգրեց պայքարի նոր մեթոտներ, ինչո՛ւ դիմեց դինեալ ապստամբութեան կամ յեղափոխութեան միջոցներուն:

Ահա Պերլինի վեհաժողովին կողմէ մեղի չնորհուած 61րդ յօդուածը.– «Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ գործադրել հայաբնակ նահանգներու մէջ՝ տեղական պէտքերուն պահանջած բարւոքումները ու բարենորոգումները, նաեւ երաշխաւորել հայոց ապահովութիւնը քիւրտերու եւ չերքէզներու դէմ: Այս նպատակին համար ձեռք առնուած միջոցները Բ. Դուռը պարբերաբար պիտի ծանօթացնէ պետութիւններուն, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ»:

Երեւութապէս նոյն բաները կ'ըսէին այս յօդուածները, սակայն խորքին մէջ լեռ ու ձոր կը տարբերէին իրարմէ: 16րդ յօդուածը որքան նպաստաւոր՝ 61րդ յօդուածը նոյնքան աննպաստ էր մեզի: Առաջինը կ'ըսէր թէ ռուսական զօրքերը պիտի մնային իրենց կողմէ գրաւուած հայաբնակ նահանգներուն մէջ՝ առ ի երաշխաւորութիւն բարենորոգումներու «անյապաղ» գործադրուելուն, – ինչ որ կը նշանակէր թէ ռուս զօրքերը պիտի մնային հոն ա՛րդպէս...

Տիզրայէլի
կամ Լորտ Պիէքնզֆիլտ

Մենք գիտենք թէ մեծ պետութեանց բանակները երբ «առժամապէս» տեղ մը գրաւեն, ինչ կը նշանակէ այդ «առժամապէս»ը եւ ո՛րքան կրնայ տեւել: Ցիշենք միայն Եգիպտոսի օրինակը.– 1882ին անգլիական ուժերը Եգիպտոս մտան, պարտութեան մատնեցին Արապի փաշայի զօրքերը եւ գրաւեցին երկիրը. Կլատըսթոն, ազատական «արդարակորով» վարչապետը, խոստացաւ պարպել Եգիպտոսը կարելի եղածին չափ շուտ՝ անմիջապէս որ կարգ ու կանոնը վերահաստատուէր խըտիվի տէրութեան մէջ: Եւ անգլիացիք ե՞րբ հեռացան Եգիպտոսէն,– 1953ին միայն, այն ալ սոիպմա՛ն տակ...: Ապահովաբար ռուսական բանակները հայաբնակ նահանգներուն մէջ պիտի մնային՝ մինչեւ որ Համիտ դլուխ հանէր բարենորոգումները, իսկ այդ բանը կրնար երկար, չա՛տ երկար ժամանակ առնել...: Բրտօրէն պարզացնելով հարցը, կրնանք ըսել թէ Ռուսիա ամբողջ Բարձր Հայքը եւ այլ հայկական շրջանները գինուորական գրաւման պիտի ենթարկէր,– ինչպէս Աւստրիա ըրաւ Պոսնիա–Հերցեկովինայի պարագային,– ապա յարմար առիթով այդ հողամասը պիտի իւրացնէր կամ կդէր իր կայսրութեան,– ինչպէս Աւստրիա ըրաւ 1908ին:

Գալով 61րդ յօդուածին, աղիտալի փոփոխութիւնը չատ պարզ էր: Ռուսական զօրքերը պէտք էին անմիջապէս պարպել իրենց կողմէ գրաւուած արեւմտահայ հողերը (բացի անշուշտ Կարսի եւ Արտահանի գաւառներէն), եւ Համիտ իր ուզած ձեւով «բարենորոգում» պիտի գործադրէր, այսինքն իր ուզած ձեւով պիտի վարուէր իր հայ հպատակներուն հետ: Եւ Անգլիա կ'երաշխաւորէր օսմանեան տէրութեան թէ՛ արեւելեան սահմանները եւ թէ Համիտեան ռեժիմին գործելու ազատութիւնը:

ԴԷՊԻ ՊԵՐԼԻՆ…

Սան Սթեֆանոյէն (1878 *Մարտ* 2) *մինչեւ Պերլինի դաշնագիրը* (1878 *Յուլիս* 13) *պատահած դիւանագիտական խաղերուն եւ քաղաքական դաւերուն դլխաւոր դերակատարն էր «նենգամիտ Ալպիոնը»: Արդարեւ, Անգլիոյ հրեայ վարչապետը, Տիզրայէլի կամ Լորտ Պիքընսֆիլտ, Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին պայմանները իմացած վայրկեանին իսկ վճռեց ամէն գնով «վերաքննութեան» ենթարկել տալ այդ դաշնագրին մանաւանդ երկու կարեւոր կէտերը,– ա) «Մեծ Պուլկարիոյ» ծրագիրը, բ) հայաբնակ նահանգներու վերաբերեալ կարգադրութիւնները (16րդ յօդուածը): Հասնելու համար իր նպատակին՝ Տիզրայէլի երեք դաղտնի համաձայնութիւն յաջողցուց. նախ, ապահովեց Աւստրիոյ ակտ գործակցութիւնը՝ խոստանալով իբրեւ կատարուած իրողութիւն ընդունիլ անոր կողմէ Պոսնիայի եւ Հերցեկովինայի գրաւումը. երկրորդ, մօտեցաւ նոյնինքն «Մոսքոֆին», եւ պատերազմի սպառնալիքով համոզեց զայն, որ զոհանար քիչով (Պեսարապիա, Կարս, Արտահան) եւ հրաժարէր Մեծ Պուլկարիայէն ու հայկական հողամասէն. երրորդ, սակարկեց Համիտին հետ եւ անկէ առաւ Կիպրոսը (զոր կը կոչէր «արեւմտեան Ասիոյ բանալին»), խոստանալով անգլիական երաշխաւորութիւն ընդդէմ ռուսին եւ ընդդէմ հայկական հարցի բարւոք լուծման:

Լարախեղաց Տիզրայէլի կը կրէ Համիտը…
(Ծաղրանկար «Փընչ»ի)

Եւ այս երեք համաձայնութիւնները դրպանը դնելէ ետք էր միայն, որ Տիզրայէլի, Լորտ Սոլզպըրիի հետ, փութաց Պերլին ու չայլոքեան զոհունակութեամբ ձեռնարկեց Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի բզքտումին: Պերլինի վեհաժողովին կը նախագահէր Պիզմարք, այդ ժամանակներուն՝ մաքիաւելեան նենգամտութեան մէջ Տիզրայէլին գերազանցող միակ պետական մարդը, որ խոստացաւ «անկողմնակալ իրաւարար» մը ըլլալ, բայց յայտնապէս դիւրացուց Անգլիոյ եւ

Աւստրիոյ դործը: Բոլոր մեծ պետութիւնները դիրքաւորուեցան ընդդէմ Ռուսիոյ, որ Պերլինի մէջ կրեց պատմութեան մեծագոյն քաղաքական ու դիւանագիտական պարտութիւններէն մին: Մեծ Պուլկարիոյ քարտէսը պատառ պատառ ըրին, եւ ձախողցուցին հայկական հարցը: «Ամբողջ արեւելեան հարցը փոմերանիացի մէկ գինուորի ոսկորներուն հետ չեմ փոխեր», ըսաւ Պիզմարք այդ օրերուն: Եւ այդ մտայնութեամբ ալ ժողովը մահացու հարուած տուաւ հայոց ու պուլկարաց դատերուն:

Անգլիական դահլիճի կարեւոր մէկ նիստին, 1878 Մարտ 27ին, Տիզրայէլի, մեկնաբանելով Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին պայմանները, ի միջի այլոց ըսած էր.– «Աւստրիա ինք ձեւով մը պիտի ապահովէ պուլկարական հարցին կարգադրութիւնը (այսինքն՝ Մեծ Պուլկարիոյ ծրագրին ձախողանքը), – մեզի համար կարեւորը ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳԻՆ ԴԷՄ պաշտպանուելու միջոցները գտնելն է»...

Ահա՛ «նենգամիտ Ալպիոնի» կեցուածքը հայկական հարցին հանդէպ, ահա՛ թրքասէր ջհուտին անխախտ տեսակէտը, որով պիտի առաջնորդուէր անիկա այդ օրերու իր քաղաքական գործունէութեանց մէջ: Մէկ խօսքով, Անգլիա վճռած էր ձախողցնել հայոց արդար դատը, եւ միջոցներու միջեւ խտրութիւն պիտի չդնէր՝ հասնելու համար իր նպատակին:

ԱՆԳԼԵԻՈՒՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Պէտք է հոս չեչտել, թէ մարդարէ ըլլալու պէտք չկար՝ կռահելու համար թէ ի՛նչ պիտի ըլլար Անգլիոյ վարքագիծը: Կոյր ու խուլ չեղող քաղաքական որեւէ դիտող պիտի դիտնար, թէ Անգլիա որեւէ գնով, նոյնիսկ պատերազմ չզթայազերծելու գնով, պիտի հակառակէր ռուսական տարածումին դէպի հարաւ, ռուսական ազդեցութեան ծաւալումին դէպի տաք ջուրերը: Արդարեւ, ժթ. դարու մեր ամբողջ ողբերգութեան գլխաւոր բացատրութիւնը պէտք է փնտռել անգլեւռուս մրցակցութեան ու թշնամութեան մէջ: Հիւսիսը կար դարերու ցամաքային հսկան, որ կը փորձէր տաք ջուրերը հասնիլ, եւ ուստի կը ճնշէր կեդրոնական Եւրոպայ վրայ, սպառնալով անգլիական Հնդկաստանին, եւ կը փափաքէր սպաննել «հիւանդ մարդը», որպէս զի ժառանգէր անոր հողերը, – իսկ հարաւը կար անգլիական ծովային հսկան, որ իր կայսերական մայր ուղիները եւ գաղութները՝ յատկապէս Հնդկաստանը պահելու համար, ամէն

միջոցով արդելք կ'ըլլար ռուսական արշաւին դէպի Հարաւ, եւ որ վճռած էր պաշտպանել «հիւանդ մարդը» իբրեւ պատուար–պետութիւն՝ ընդմէջ ռուսական ուժին եւ իր միջերկրականեան ու հնդկական ծովային կենսական ճամբաներուն: Այս մտահոգութեամբ էր, որ փալմըրսթըն ոգի ի բուին փորձած էր ձախողցնել ռուսական հակաթուրք նախաձեռնութիւնները: Նոյն բանը կը փորձէր Տիզրայէլի:

Մեզի համար ցաւալին այն էր, որ Անգլիա հայկական հարցի որեւէ յաջողութիւն կը նկատէր ռուսակա՛ն յաջողութիւն, ռուսական արշաւ դէպի Հարաւ, ռուսական տղեգութեան տարածում ու ամրակայում: Անգլիոյ պետական ղեկավարները Հայաստանի մէջ ռուսական ներկայութիւնը կը նկատէին ցարական մահացու վտանգ՝ որ կը մօտենար Ալեքսանդրէթի ծոցին ու Պարսից ծոցին: Ուրեմն, կը խորհէին, որեւէ ձեւով եւ որեւէ չափով պէտք չէ՛ արտօնել հայկական հարցին լուծումը: Ահա թէ ինչո՛ւ Կիպրոսը առին եւ երաշխաւորեցին օսմանեան պետութեան արեւելեան սահմանները ընդդէմ ռուսական թափանցումին եւ կամ հայկական հարցի նոյնիսկ մասնակի լուծման:

Ներսէս Պատրիարք
վարժապետեան

Բոլորովին զարմանալի է, որ այս պարզ իրողութիւնները չէին հասկցած մեր ժողովուրդին ճակատագիրը վարելու յաւակնութիւնը ունեցող պոլսահայ ղեկավարները, գլխաւորութեամբ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի: Այս չատ փառաբանուած եկեղեցական «առաջնորդը» իրականութեան մէջ հանդիսացաւ խակ ու անփորձ «փոլիթիքոս» մը, որուն դիւանագիտական մարզանքները աղիտալի եղան մեր դատին համար: Անիկա յոյս դրաւ Անգլիոյ բարեացակամութեան վրայ, – կարդալով Կլատսթոնի եւ այլ «հայասէրներու» կամ «մարդասէրներու» ճառերը, – եւ քաղաքական սխալ հունի մէջ դրաւ մեր դատին հետապնդման գործընթացը, – նմանելով մորթուելու դատապարտուած ոչխարի մը, որ մսագործի՛ն մէջ կը տեսնէ զինք փրկող բա–

լի հովիւը: Ներսէս Վարժապետեան եւ իր գործակիցները չէին ըմբռնած անգլեւռուս մրցակցութեան տարողութիւնն ու նշանակութիւնը, եւ գաւառի ժողովուրդին չափ իսկ չէին հասկցած, թէ ռուսերուն եւ մեր չահերը կը նոյնանային, որով մեզի կը մնար մեր գատին պաշտպան–փաստաբան կարգել ռուսը եւ գործակցիլ անոր հետ միայն: Դժբախտաբար, մինչ գաւառի ժողովուրդը ինքզինք կը մխիթարէր, յուսալով որ «Քեռին 'տի գայ» (ռուս կամ մոսքոֆ բառերը չէին համարձակեր արտաբերել), եւ գինք պիտի փրկէ օսմանեան կործանիչ բռնատիրութենէն, անդին Վարժապետեան Պատրիարք եւ իր քաղաքագէ՛տ գործակիցները կ'անտեսէին ռուսը եւ պատուիրակութիւն կը ղրկէին ուղղակի վեհաժողովին, որ կը բացուէր Պերլինի մէջ՝ 1878 Յունիս 13ին:

Համիտ, Տիզրայէլի, Պիզմարք կամ Անտրասի չնական ժպիտով դիմաւորեցին անշուշտ հայոց այս միամիտ ու անիրատես քայլը: Զոհը ինքզինք կը ղրկէր իր միակ հաւանական բարեկամին պաշտպանութենէն, եւ կը յանձնուէր դահիճներուն: Զարմանալի չէ բնաւ, որ Խրիմեան Հայրիկի գլխաւորած պատուիրակութիւնը արհամարհուեցաւ վեհաժողովին կողմէ, եւ հայոց յուշագիրը քուրջի կտորի մը պէս մէկդի նետուեցաւ: Եւ ունեցանք տխրահռչակ 61րդ յօդուածը... որուն հետահաս հետեւանքը եղաւ համիտեան ջարդը 1894–96ին, խլելով մեզմէ չուրջ 300,000 զոհ:

Եւ ըսել թէ Խրիմեան Հայրիկի պատուիրակութեան կարկառո՛ւն անդամ Մինաս Զերազն էր, որ Պերլինէն վերադարձին, աչքին առջեւ 61րդ յօդուածը ունենալով հանդերձ, պաշտօնապէս յայտնեց, որ մեր ճիգերը յումպէտս չէին վատնուած, քանի չահա՛ծ էինք... Անգլիո՛յ ... բարեկամութի՛ւնը...:

Անըմբռնելի՛ քաղաքական բթամտութիւն ժամանակի հայ ղեկավարներու, որոնց սխալները լիովին չահագործուեցան Եըլդըզի «գորչ գայլին» կողմէ:

Գիտակցաբար ծանրացանք հոս Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագրերու հետ կապ ունեցող երեւոյթներու եւ իրադարձութեանց վրայ, որովհետեւ անոնք կը հանդիսանան պատմութեան խորհրդաւոր գաս մը՝ զոր ի մտի պէտք է ունենանք ներկայ պահուն եւս: Պէտք չէ մոռնանք բնաւ, որ համիտեան դժոխքին ճամբան հարթուեցաւ Պերլինի վեհաժողովին մէջ. հո՛ն էր՝ որ Անգլիա եւ Գերմանիա եւ Աւստրիա Համիտին չնորհեցին հայաբնակ նահանգներուն մէջ գործելու ազատութիւն: Հո՛ն էր՝ որ ռուսական դիւանագիտութիւնը աննեղելի նկատեց մեր ուղղութիւնն ու գործելա-

կերպը, եւ դարձաւ հակահայ: Եւ անկէ քաղուած դասերու իրրեւ արդիւնք էր, որ հայ ազատագրական չարժումը մտաւ նոր հունի մը մէջ, բռնեց դիմեալ ինքնապաչտպանութեան ու ժամանակակից մեր յեղափոխութեան ճամբան:

ՁԻՆԵԱԼ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻԻՆ

ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. Էմմեան Հայրիկ, Պերլինէն վերադարձին, «Հերիսայի եւ Թուղթէ չերեփի» իր առակով իրապաչտօրէն տեղեկագրած եղաւ վեհաժողովին եւ դաչնագրին մասին: Պալքանեան քրիստոնեայ ժողովուրդները, քարատաղթիք, սերպերը թէ պուլկարները, կրցած էին հերիսա ուտել, – ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն եւ հող ապահովել, – որովհետեւ երկաթէ չերեփ ունէին իրենց ձեռքերուն մէջ, – ո՛ւժ կը ներկայացնէին, զինուած ու մարտնչած էին, զոհողութի՛ւն յանձն առած էին իրենց ազատագրութեան համար: Մենք զոհացած էինք արցունքոտ թաչկինակով եւ յուչագիրով, եւ արհամարհանքի արժանի եղած էինք միայն:

Ուրե՞մն... ուրեմն պէտք էինք մենք եւս ո՛ւժ ներկայացնել, ուժի՛ դիրքերէ պահանջել մեր իրաւունքները, ուժո՛վ պարտադրել մեր կամքը: Ուրեմն... «միայն զէնիւռվ կայ հայոց փրկութիւն»· (այս առղը պարունակող երգը բոլոր ազատամարտիկներուն կը պատկանէր այն աստեն, յետոյ է որ դաչնակցականները փոխեցին անոր կարգ մը բառերը եւ փորձեցին իւրացնել զայն): Պէտք էր կազմակերպուի՛լ, զինուորագրե՛լ հայ երիտասարդութիւնը յեղափոխական կազմակերպութեանց մէջ, կազմել Ֆետայական խումբեր, պայքարիլ եւ ապստամբիլ, եւ յետագային երկաթէ՛ շերեփով մասնակցիլ միջազգային ժողովներու: Հայը լացող եւ աղերսող պիտի չըլլար այլեւս, պիտի չներկայանար միջազգային առեւտուրներուն՝ դուռ հայցելու եւ արդարութիւն մուրալու համար, – այլ ի՛նք պիտի նուաճէր իր իրաւունքները, պիտի պարտադրէր իր կամքը եւ պիտի ապահովէր մարդավայել կեանք:

Ահա՛ մտայնութիւնը՝ որ տարածուեցաւ երկրի թէ արտերկրի զանազան շրջաններուն մէջ՝ Պերլինի վեհաժողովի վաղորդայնին: Եւ ութսունական թուականներուն սկիզբներուն իսկ երեւան եկան խմբակցութիւններ ու միութիւններ, որոնք կը փառասիրէին պայքարիլ համիտեան բռնակալութեան դէմ:

Առաջին լուրջ կազմակերպութիւնը ստեղծուեցաւ Վանի մէջ,

1885 թուականին: Արմենական կուսակցութիւնն էր ան, ազգային–քաղաքական կազմակերպութիւնը Մկրտիչ Աւետիսեանի եւ իր հայրենասէր բարեկամներուն, որոնք անած ու մեծցած էին Մկրտիչ Փորթուգալեանի և Խրիմեան Հայրիկի չունչով ու դաղափարներով: Արմենական կուսակցութիւնը, որուն պատգամաբերն էր Մարսիլիա՝ Փորթուգալեանի կողմէ հրատարակուող «Արմենիա» թերթը, պոռոտ քարոզչութենէ եւ արկածախնդրական վտանգաւոր գործունէութենէ հեռու մնաց միշտ. անիկա որդեգրեց իրատես վարքագիծ մը, եւ խուսափեցաւ ջատագովելէ ծրագիրներ, որոնք կրնային անհարկի կերպով վտանգել մեր անպաշտպան զանգուածները, կրնային պատրուակ ծառայել Կարմիր Սուլթանին ձեռքը՝ սկսելու համար իր ցեղասպանական ձեռնարկին: Արմենականները կը յառաջադրէին ազգասիրական ու հայրենասիրական չունչով դաստիարակել հայ երիտասարդութիւնը, ապա զայն զինուորագրել ու մարզել ղղուշօրէն, նոյն ատեն դաղանի ղէնք մը թերել հայկական լեռնաշխարհի պանազան կեդրոններուն մէջ, եւ սպասել միջազգային յարմար րոպէին (օրինակ՝ երբ օսմանեան զօրքերը զօտեմարտի բռնուած էին արտաքին թշնամիներու հետ)՝ չղթայազերծելու համար համահայկական ապստամբութիւն, որ կրնար յաջողութեամբ պսակուիլ ու բերել հայկական հարցին լուծումը:

Մկրտիչ Աւետիսեան

Ողջմտութիւն էր չզրկել դաղանը. խոհեմութիւն էր ըլլալ դուսպ, դղուշաւոր, չրջահայեաց, – որովհետեւ օսմանեան քաղաքական միտքը սկսած էր որդեգրել չափազանց վտանգաւոր ուղղութիւն: Արդարեւ, տակաւին Համիտէն առաջ, սուլթան Ապտէլ Ազիզին մասուցուած էր Ֆուատ փաշայի «քաղաքական կտակը», որուն մէջ կը թելադրուէր օսմանեան պետութեան զանազան ցեղերուն միաձուլումը, իսկ այդպիսի ծրագրի անկարելիութեան պարագային՝ բնաջնջումը ընդդիմացող ցեղերու: «Օսմանեան կայսրութիւնը վտանգի մէջ է... – կ'ըսուէր Ֆուատ փաշայի կտակին մէջ: Մեր

նախահայրերուն դործած աններելի սխալները այսօր մեզ կը դնեն չափազանց տագնապալի կացութեան մէջ: ... Ներքին գործերու վերաբերեալ մեր բոլոր ջանքերը պէտք է ձգտին դէպի մէկ նպատակ, որ է մեր ցեղերուն համաձուլումը: ... Մասնաւորաբար հայերը հակում ցոյց կուտան դէպի ոտնձգութիւն: Խելացութիւն է անոնց եռանդը չափաւորել...»:

Ծուսաս փաշայի այս կարգի մխքերը սկսած էին արդէն իսկ ներգործել Համիտի քաղաքականութեանց մէջ, եւ Սայիտ, Մխչիր Օսման եւ այլ փաշաներ սկսած էին առաջնորդուիլ հայոց «եռանդը չափաւորելու» սկզբունքէն: Քաղաքական պարզ հոտառութիւն մը պիտի բաւէր, որ հայկական կազմակերպութիւնները չրջահայեաց ըլլային եւ պատրուակ չհայթայթէին թուրք վարիչներուն, մանաւանդ երբ անոնք կը վայելէին բրիտանական, գերմանական եւ այլ պաշտպանութիւն ու քայլերութիւն: Արմենականները կրցան թափանցել թուրք ղեկավարութեան հոգեկան վիճակէն ներս, իրատեսօրէն գնահատեցին միջազգային իրաղրութիւնը, եւ փարեցան հեռատես վարքագծի մը:

Աւետիս Նազարբեկ

Արմենական կուսակցութեան հիմնումէն երկու տարի ետք, 1887 թուականին, Ժընեւի մէջ, Նազարբեկ եւ իր գործակիցները կազմակերպեցին Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան գաղափարէն զատ փարեցաւ նաեւ ընկերվարութեան կամ «գիտական մարքսիզմի» իտէալին: Կուսակցութիւնը, որուն օրկանն էր Ժընեւ հրատարակուող «Հնչակ»ը, չուտով մասնաճիւղեր կազմակերպեց հայկական բոլոր կարեւոր կեդրոններուն մէջ եւ կրցաւ խանդավառ երիտասարդութիւն մը գինուորագրել իր դրօշին տակ:

Երեք տարի ետք, 1890 թուականին, կազմուեցաւ քաղաքական երրորդ լուրջ կազմակերպութիւնը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, ղեկավարութեամբ Քրիստափոր Միքայէլեանի եւ իր բարեկամներուն: Այս կուսակցութիւնը, որուն կեդրոնը չուտով

Թիֆլիսէն փոխադրուեցաւ Ժընեւ եւ հոն սկսաւ հրատարակել իր օրկանը՝ «Դրօշակ», իր կարգին, բացի հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան եւ ազատագրութեան դատէն, փարեցաւ ընկերվարութեան եւ մաս կազմեց Բ. Միջազգայնականին: Դաշնակցութիւնը եւս կրցաւ կարճ ժամանակի ընթացքին կազմակերպել բազմաթիւ մասնաճիւղեր, ինչպէս նաեւ ֆետայական խումբեր: Տեղին է աւելցնել, թէ հնչակեաններն ու դաշնակցականները իրենց կազմութեան օրերուն իսկ տրամադրութիւն ցոյց տուին անմիջական ու բուռն գործունէութեան՝ ընդդէմ համիտեան բռնատիրութեան:

Քրիստափոր Միքայէլեան

Իննսունական թուականներու սկիզբները ծայր տուին հնչակեաններու եւ դաշնակցականներու «ցոյցերը», «արշաւանքները», «դիմադրական փորձերը», «ֆետայական յարձակումները», որոնց մասին խանդավառ ու չափազանցեալ տեղեկութիւններ կը հաղորդուէին «Հնչակ»ի ու «Դրօշակ»ի մէջ: Սուլթան Համիտ, որ ունէր գործակալներու եւ խաֆիէներու բանակ մը, իր հրէշային ծրագիրները գործադրութեան դնելու նպատակով որոչեց չահագործել հայ ազատագրական կամ յեղափոխական չարժումը: Անիկա վճռեց այնպիսի չմեղուցիչ հարուած մը տալ հայերուն, որ անոնք ամբողջ պարզապէս եւ ի սպառ հրաժարէին սերպերու եւ պուլկարներու օրինակով ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն ձեռք ձգելու երազէն:

ՀԱՄԻՏԵԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ

1894–96, չուրջ երեք տարիներու ընթացքին, արիւնարբու սուլթանը լծուեցաւ հայերու «եռանդը չափաւորելու» դժոխային աշխատանքին, հրամանատրեց ջարդ ու բնաջնջում՝ զոր գլուխ հանելու համար գործի լծեց կանոնաւոր բանակ, համիտիէ գունդեր, պաշտպոզուքներ եւ ամէն կարգի ոճրագործներ: Ամբողջ արեւմտեան Հայաստանի թէ կիլիկիոյ մէջ կատարուեցան ցեղասպանական

յարձակումներ. դրեթէ հայաբնակ որեւէ շրջան զերծ չմնայ կոտորածէ ու կողոպուտէ: Շուրջ 300,000 հայեր զոհ պացին համիտեան կոտորածներուն: Մա՛հ ու աւե՛ր ամէն կողմ... «Թուրքը անցած էր անկէ»...

Իսկ ի՞նչ ըրաւ «քրիստոնեա՛յ Եւրոպան», մարդկայնական սկզբունքներու եւ քաղաքակրթութեան ախոյեա՛ն Եւրոպան: Կեցաւ եւ դիտե՛ց պարզապէս. ոչ մէկ լուրջ փորձ ըրաւ զսպելու եաթաղան բարբարոսնող բազուկը, ոչ մէկ կարեւոր ճիգ ըրաւ սանձելու Եըլտըզի գազանին ախորժակները: Այո, հայասիրական ճառեր խօսեցան ու յօդուածներ գրեցին եւրոպական ոստաններու մէջ, խօսքով ու գրիչով դատապարտեցին համիտեան բռնակալութիւնը, սակայն ոչ ոք մատ չարժեց օգնելու համար հայ ժողովուրդին: Մէկ անգամ միայն, երեք մեծ պետութիւնները, – Անգլիա, Ռուսիա ու Ֆրանսա, – ստուգելէ ետք Սասունի մէջ ի գործ դրուած խժդժութիւնները, 1895 Մայիս 11ին, միացեալ դիմում ըրին եւ Բ. Դուռէն պահանջեցին բարենորոգումները: Սուլթան Համիտ խոստացաւ անյապա՛ղ իրագործել այս «Մայիսեան ռեֆորմները»... եւ չարունակեց ջարդել հայերը... իսկ եւրոպական պետութիւնները ոչինչ ըրին: Երբ նոյն տարուան Սեպտեմբերին հնչակեանները կազմակերպեցին Պապը Սվիւ ցոյցը՝ պահանջելու համար «Մայիսեան ռեֆորմներուն» գործադրութիւնը, Համիտ պատասխանեց նոր ջարդով, եւ «քրիստոնեայ Եւրոպան» դիտեց: Երբ յաջորդ տարուան Օգոստոսին դաշնակցականները «Պանք Օթթոմանի գրաւման» արկածախնդրութիւնը սարքեցին, Համիտ պատասխանեց Պոլսոյ մէջ ջարդելով չուրջ վեց հազար հայեր, իսկ «քրիստոնեայ Եւրոպան» զարմանալ դիտեց...

Օսմանեան կայսրութեան ջերմ պաշտպան ու հովանաւոր Անգլիոյ վարչապետը, Լորտ Սոլզպըրի, պիղատոսեան անհիքութեամբ ըսաւ, թէ անգլիական ռազմանաւերը Արարատի գագաթը չէի՛ն կրնար բարձրանալ... Թէեւ ամէն ոք գիտէր թէ ի հարկին անոնք կրնային բարձրանալ Էվերեսթի՛ գագաթը եւ կամ կրնային մխրճուիլ Քամերունի ճրնկըլներուն մէջ ու Պաֆին կղզիներու սառցադաշտերուն խորերը: Ռուսիոյ բթամիտ Նիկողոս Բ. ցարին նախարարը, Լոպանով, յարեց թէ իր երկիրը կը հետաքրքրուէր առանց հայերո՛ւ Հայաստանով մը: Աւստրօ–Հունգարական կայսրութիւնը զոհ էր իր խրացուցած Պոչնաք–Հերսէքով ու Նովիպազարի սանճաքով, Ֆրանսա կը զոհանար քարոզչական արտայայտութիւններով, իսկ Գերմանիա ճիշդ այդ օրերուն բացառիկ ճիգ

կ'ընէր պարպառելու օսմանեան բռնատիրութիւնը: Արդարեւ, Համիտեան կոտորածներէն հազիւ երկու տարի ետք, երբ Գորչ Գայլը տակաւին կը պոռնուէր իր լափած հայկական արիւնի գինովութեան մէջ, «քրիստոնեայ հաւատքի պաշտպան» Վիլհելմ քայզերը պեխերը անկած Պոլիս չունէ առաւ, ողջագուրուեցաւ Մեծ Մարդասպանին հետ եւ ինքզինք հռչակեց «աշխարհի 300 միլիոն մահմետականներու մեծ բարեկամը»... Այսինքն՝ իր օրհնութիւնները տուաւ Համիտին, եւ հասկցուց թէ յետագային անիկա կրնար հաշուել գերմանական պաշտպանութեան եւ աջակցութեան վրայ:

Ահա՛ քրիստոնեայ Եւրոպայի մաքիաւելական հարազատ պատկերը... երբ տղին իր կեանքի ու մահուան պայքարը կը մղէր հայ ժողովուրդը: Մտածող, իրատես հայը երբե՛ք պէտք չէ մոռնայ Եւրոպայի անմարդկային վերաբերումը:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

«Քրիստոնեայ մեծերը» ոչինչ ըրին այդ սեւ օրերուն, բայց բարեբախտաբար հայ ժողովուրդը կարպ մը չրջաններու մէջ գերմարդկային ճիգով փորձեց դասել դազանը եւ դէթ սահմանափակել ախէտը: Այս յօդուածաշարքի ծրագրին մէջ չ'ինայար պատմութիւնը ընել ինքնապաշտպանութեան ու դիմադրութեան այդ հերոսական դէպքերուն ու դրուագներուն, սակայն կարելի չէ դոնէ քանի մը տողով արդարութիւն չընել Սասունի, Զէյթունի ու Վանի հոյակապ մարտընչումներուն: Սասունի լեռներուն վրայ ու դիւղերուն մէջ, 1894ի ամրան եւ աշնան, հայ ազատատենչ դիւղացիութիւնը, զործակցութեամբ հնչակեան Մուրատի եւ անոր քաջամարտիկ բարեկամներուն, օսմանեան գերազանց ուժերու դէմ մղեց ինքնապաշտպանութեան ահեղ պայքար: Ընկճուեցան ի վերջոյ հայ մարտիկները, եւ անխուսափելի էր այդ, բայց յաղթանակը չատ սուղի նստաւ օսմանեան զօրքերուն վրայ: Հայ լեռնականը պաշտպանեց իր կեանքը, պատիւը

Մուրատ Պոյաճեան

եւ ինչքը, եւ ցոյց տուաւ կատղած գորշ գայլերուն, թէ անպատիժ պիտի չմնային իրենց վայրագութեանց մէջ:

Զէյթունի եւ շրջակայ դիւղերու հերոս ժողովուրդը օսմանեան բարբարոսներու դէմ ծառացաւ 1895ի Սեպտեմբերին, եւ թուրք կանոնաւոր բանակներու զրոհներուն դիմացաւ ամբողջ հինգ ամիս, մեր պատմութեան վրայ աւելցնելով դիւցազնական նոր էջ մը: Ալի եւ Մուսթաֆա Ռեմզի փաշաներու բանակները ի դուր փորձեցին զրաւել արծուեբոյնը. զէյթունցիք ի դերեւ հանեցին անոնց բոլոր ճիգերը, արժանանալով միջազգային հանրային կարծիքի հիացումին: Եւ գօտեմարտը վերջ գտաւ իրաւարարութեամբ ու համաձայնութեամբ: Զէյթուն պարտադրեց իր ազատ ապրելու իրաւունքը:

Նոյնպիսի յատկանշական ու կարեւոր իրադարձութիւն էր Վանի 1896ի ինքնապաշտպանութիւնը, որ սկսաւ Յունիս 3ին եւ տեւեց չորեք մը: Արմենական դեկավար Մկրտիչ Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ, վանեցի բազմահարիւր հայ մարտիկները,– մեծաւ մասամբ արմենական,– եւ ժողովուրդը ձախողութեան մատնեցին Սաատետտին փաշայի զօրաց յարձակումները, եւ ստիպեցին Թրքական իշխանութիւնները, որ հաշտութեամբ եւ իրարհասկացողութեամբ վերջ տային յարձակումներուն: Փրկուեցաւ Վանի ու շրջակայքի ժողովուրդը, – թէպէտ յետոյ, Բարթողիմէոս վանքին մօտերը, խոստմնադրուժ թուրքերու թակարդին մէջ իյնալով հերոսաբար մեռան վասպուրականցի հարիւրաւոր մարտիկները, որոնք քատ համաձայնութեան՝ նահանջելով Պարսկաստան կ'անցնէին:

ՅՈՒՍԱՏՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

Դարավերջին կամ քսաներորդ դարու սեմին ի՞նչ էր կացութիւնը, ո՞ւր հասած էր հայկական հարցը, ի՞նչ ձեռք ձգած էր հայ յեղափոխութիւնը: Շատ ամփոփ կերպով անդրադառնալով այս հարցերուն, պէտք է ցաւով հաստատենք, թէ մեր ժողովուրդը նոր դարը կը դիմաւորէր աննպաստ պայմաններով, ձեռնունայն, թողլքուած դարձեալ:

Արեւմտահայութեան չուրջ մէկ ուրիերորդը քնաջնջուած էր Մեծ Մարդասպանին կողմէ: Եւ մնացեալ արեւմտահայութիւնը կը հեծէր բռնակալութեան ծանր թաթին տակ: Ունէինք, ճիշդ է, դիւցազն Անդրանիկ փաշան, որ «իբրեւ արծիւ կը սաւառնէր սարէ սար», եւ բազմաթիւ այլ նուիրեալ խմբապետներ ու հարիւրաւոր անձնազոհ ֆետայիները, բայց հայ յեղափոխութիւնը ի վիճակի չէր սարսելու բռնակալութիւնը եւ յաջողցնելու հայկական դատը: Ըն-

դունինք թէ մենք «մեծ կը խօսէինք», սակայն ի վիճակի չէինք «մեծ գործելու»: Եւ մի մոռնաք որ մինչ հայ ֆեետայիներու ու մարտիկներու թիւը այդ օրերուն կրնար մինչեւ երկու հազարի հասնիլ, անդին Համիտ կայսրութեան մէջ ունէր քսան հազար խաֆիէ, մուխպիր ու գործակալ մի՛յն, – բացի հարիւր հազարաւոր համազգեստաւոր զինուորներէն ու ոստիկան–զօրքէն... Դժուար չէ, ի տես այս պատկերին, որոշ եզրակացութիւններու յանգիլ:

Մեր գաւթին համար աննպաստ էր անշուշտ միջազգային քաղաքական կացութիւնը զարաւերջին՝ ինչպէս նշեցինք վերը: Սակայն անհրաժեշտ է անմիջապէս աւելցնել, թէ այդ կացութիւնը հիմնովին յեղաշրջուեցաւ զարասկիզբի առաջին տարիներուն: Վերիվայր չրջուեցան աշխարհագրա–քաղաքական զարաւոր ըմբռնումները, մեծ պետութիւնները բանաձեւեցին ու որդեգրեցին նոր աշխարհավարութիւններ, եւ կազմուեցան մեծ պետութեանց նոր խմբակցութիւններ, որոնց մասին կարելի չէր երեւակայել իսկ կէս զար առաջ: Անգլիոյ վարչապետներէն Փալմըրսթընն էր, որ չեշտած էր թէ իր երկիրը ոչ մնայուն թշնամիներ եւ ոչ ալ մնայուն բարեկամներ ունէր, այլ ունէր մնայուն շահեր միայն: Ճամբայ ելլելով այս սկզբունքէն, Անգլիա զարուս սկիզբը ստիպուեցաւ վերաքննութեան ենթարկել իր աւանդական քաղաքականութիւնները: Զերկարելու համար, հոս պիտի բաւականանանք հարեւանցի ակնարկով մը միայն: Արդ, ամբողջ երեք զար Ֆրանսայի դէմ մաքառելէ եւ զայն տկարացնելէ ետք, Անգլիա 1870ի Ֆրանքօ–փրուսիական պատերազմի վաղորդայնին անդրադարձաւ, որ Ֆրանսան չէր այլեւս «ուժերու եւրոպական հաւասարակշռութիւնը» խախտողը եւ ցամաքամասի տիրապետութեան ձգտողը, այլ Պիզմարքի եւ Վիլհելմ Բ.ի Գերմանիան: Եւ անդրադարձաւ նոյն ատեն, թէ ի տես գերման յարաճուն ուժին եւ առաջնակարգ նաւատորմիղ մը չինելու վճռակամութեան, իր «հոյակապ մեկուսացումի» քաղաքականութիւնը դադրած էր հոյակապ ըլլալէ եւ թէ ինք պէտք ունէր հիմա դինակիցներու ու բարեկամներու:

Անգլիա խաղաղութեան ժամանակի իր առաջին զինակցութիւնը կնքեց 1902ին՝ Ճափոնի հետ, եւ այդ երկրին «կանաչ լոյս» ցոյց տուաւ՝ յարձակելու ցարական Ռուսիոյ վրայ եւ զայն զսպելու Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ (ինչ որ տեղի ունեցաւ 1904–05ի ռուս–ճափոնական պատերազմին): Ապա 1904ին բանակցութեան նստաւ իր զարաւոր թշնամի Ֆրանսայի հետ, եւ Մարոքի, Եգիպտոսի, Սիամի եւ այլ քանի մը հարցերու չուրջ անոր հետ լեզու գտնելէ

ARASANA

եռք, յաջողցուց «Անթանթ քորտիալը» կամ երկկողմանի համաձայնութիւնը: Տակաւին 1893ի Դեկտեմբերին, «ամէնէն յետապէմական միապետութիւնը» եղող Ռուսիան եւ «ամէնէն վտանգաւոր հանրապետութիւնը» եղող Ֆրանսան, վախնալով Եռեակ Զինակցութեան (1882՝ Գերմանիա, Աւստրիա–Հունգարիա եւ Իտալիա) փառասիրութիւններէն, զինուորական դաշնի համաձայնութիւն կնքած էին եւ երկու տարի եռք պաշտօնապէս զինակցած էին: Հիմա, «Անթանթ քորտիալ»ի իրականացումէն եռք, կը մնար բարեկամացնել Ֆրանսայի երկու բարեկամները: Ռուսիա զսպուած էր Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ ու ներքնապէս ցնցուած էր, ջնջուած էր ռուսական վտանգը Հնդկաստանի վրայէն, փեթրոկրատ պատրաստ էր Լոնտոնի հետ համաձայնելու Պարսկաստանի, Աֆղանիստանի եւ Թիպէթի շուրջ, կը մնար Թուրքիոյ պարագան, – եւ այս պարագային ալ՝ Անգլիոյ համար աւելի դիւրամարսելի դարձած էր Պոլսոյ եւ հայկական նահանգներու մէջ ռուսական ներկայութեան զաղափարը, քան գերման «Տրանկ Նախ Օսթէնը» («արշաւ դէպի արեւելք») եւ Պերլին–Պաղտատ երկաթուղագիծը եւ գերման հակակշռը նեղուցներուն վրայ: Այսպէս, 1907 Օգոստոս 31ին կնքուեցաւ անգլեւռուս համաձայնութիւնը, եւ իրականութիւն դարձաւ Եռեակ Համաձայնութիւնը, որ կը հակադրուէր Եռեակ Զինակցութեան, – «ունեւորներու» (Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա) ակումբը՝ ընդդէմ «չունեւորներու» (Գերմանիա, Աւստրիա–Հունգարիա, Իտալիա) ակումբին:

Այս բոլորը յիշեցինք՝ չեշտելու համար, որ այդ չքնաղ՝ քաղաքական աշխարհին մէջ հայկական հարցի լուծման համար նպաստաւո՛ր մթնոլորտ յառաջացաւ: Քանի մը հարցի լուծման գլխաւոր խոչընդոտը անգլեւռուս թշնամութիւնն էր, հիմա անգլեռուս բարեկամութիւնը կրնար հանդիսանալ բարւոք լուծումի մը գլխաւոր գրաւականը: Անգլիա պիտի չհակառակէր այլեւս արեւելեան Անատոլուի մէջ ռուսական ազդեցութեան տարածումին, եւ կամ՝ հայկական հարցի ձեւով մը լուծում գտնելուն: Իսկ Ռուսիա պիտի անպայման ուզէր, – թէեւ իր գիտցած ձեւով, – Օսմանեան կայսրութիւնը տկարացնել եւ օգտագործել հայկական հարցը:

Մեր քաղաքական ղեկավարութեան կը մնար անմիջապէս անդրադառնալ ստեղծուած նոր կացութեան, եւ միանձնական ճիգերով հետապնդել մեր ազգային դատը, – գոնէ ձեռք ձգելու համար բարենորոգումներ, եթէ ոչ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն: Տեղին է յիշեցնել, թէ մինչեւ այդ օրերը տակաւին անկախութեան

մասին չէին խօսեր նոյնիսկ մեր կուսակցութեանց ղեկավարները: Մոլական բառը բարեւորոգում կամ ռեֆորմ բառն էր. այդ եղրն էր որ կը յեղյեղուէր անընդհատ, այդ էր որ կը պահանջուէր յամառօրէն: Ա՛յդ աստիճան ժուժկա՛լ էինք մենք այդ օրերուն:

Անգլեւռուս բարեկամութենէն եւ միջազգային նոր իրադրութենէն անմիջապէս օգտուելու մասին չմտածեցին արեւելահայ թէ արեւմտահայ ղեկավար շրջանակները, հաստատութիւնները կամ կազմակերպութիւնները: Մթնոլորտի փոփոխութիւնը զիրենք նոր եռուզեռի ու գործունէութեան չմղեց, այլ կեցան եւ սպասեցին դէպքերու զարգացման: Ոչ միայն չմտածուեցաւ հայկական դատի հետապնդման նոր աշխատանքներու մասին, այլեւ ճիշդ այդ օրերուն գոնուեցաւ հայ քաղաքական կազմակերպութիւն մը, – Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, – որ ուրացա՛ւ Հայոց դատը եւ բարեկամութեան ու համագործակցութեան ձեռք երկարեց Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան, այսպէս կոչուած «երիտասարդ թուրքերուն»: Արդարեւ, 1907ի աշնան, Փարիզի մէջ, «օսմանեան պետութեան ընդդիմադիր տարրերու քոնկրէսին» մասնակցելով եւ Ահմէտ Ռիզայի տեսակէտները իւրացնելով, այդ օրերուն ամբողջովին ընկերվարականացած Դաշնակցութիւնը «օսմանցիութեան» գաղափարին յարեցաւ եւ հրաժարեցաւ հայկական դատէն: «Փարիզի վերջին Քոնկրէսին մէջ, – այն առեն «Անահիտ»ի մէջ կը գրէր Ա. Զօպանեան, – սպաննուեցաւ, կամ դէթ սպանման ճամբուն մէջ դրուեցաւ բան մը, որ գերիվեր է ո՛եւէ հայ անհատէ, այն է՝ Հայկական Դատը»:

Կը չեչտենք, վերանակ ի նպաստ մեր դատին չահագործելու Եռեակ Համաձայնութեան ստեղծումը, հայ քաղաքական ղեկավարութեան մէկ մասը մնայ անզօր դիտողի դերին մէջ, իսկ միւս մասը որդեգրեց գործնապէս հայ դատը սպաննելու վարքագիծ:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Վրայ հասաւ «երիտասարդ թուրքերու» յեղափոխութիւնը: 1908 Յուլիս 10ին (հին տոմարով) կարմիր Սուլթանը ստիպուեցաւ հռչակել «Սահմանադրութիւնը», եւ Թուրքիոյ մէջ յանկարծ ստեղծուեցաւ բոլորովին նոր մթնոլորտ մը: – Արդարութի՛ւն, հաւասարութի՛ւն, եղբայրութի՛ւն, ազատութի՛ւն... Միլիոն անգամ կրկնուեցան այս եղրերը. օդը թնդաց անոնց դոռում դոչումէն: Հայ յեղափոխականը եւ «թուրք յեղափոխականը» ողջագուրուեցան,

եղբայրացան, քահանան ու մոլլան զիրար գրկեցին... Ութսուն հազար աքսորեալներ ու փախստականներ վերադարձան Թուրքիա, եւ բոլորը վճռեցին կերտել «Նո՛ր Թուրքիան»՝ ուր ցեղային կամ կրօնական խտրութիւն պիտի չըլլար այլեւս, ոչ ալ Թալեան, բռնաբարում կամ հալածանք: Գրեթէ բոլորը զինովցած էին ազատութեան եւ եղբայրութեան գաղափարներով, եւ բոլորը «օսմանցի» էին այլեւս: Բնական է, զինովցողներու եւ զինովներու չարքին մէջ էին հայերը, մանաւանդ դաշնակցականները, որոնք իթթիհատականներու սերտ գործակիցները դարձած էին: Թուրքը կը բեմադէր իր պատմութեան մեծագոյն գաղանախաղը, իսկ մենք՝ դառնուկներս միամտօրէն իր հետ կը պարէինք բեմին վրայ:

Ուրիշ ազգեր մեզի պէս չէին. ո՛չ, անոնք, քաղաքականօրէն աւելի հասուն եւ իրատես, առանց վայրկեան մ'իսկ կորնդնելու, աչխատեցան լիովին չահագործել Թուրքիոյ խառնաչփոթ վիճակը եւ թուրք ղեկավարութեան դժուարութիւնները: Այսպէս, «Սահմանադրութեան» հռչակումէն հազիւ երկու ամիս ետք, պուլկարները պաշտօնապէս թօթափեցին օսմանեան գերիշխանութիւնը եւ իրենց իշխանը հռչակեցին ցար. սերպերը եւ մոնթենեկրօցիները պահանջեցին սահմանային փոփոխութիւններ՝ ի նպաստ իրենց. աւստրօ-հունգարացիները Պոսնիան եւ Հերցեկովինան պաշտօնապէս կցեցին իրենց պետութեան եւ իւրացուցին, եւ այլն: Իսկ մե՞նք... մենք չարունակեցինք զինովնալ առհասարակ, եւ օրօրուիլ անկարելի խոստումներով: Մենք չարունակեցինք խանդավառուիլ ու երազել:

Թուրքը այդքան մը խանդավառութիւնն իսկ չատ կը տեսնէր, աններելի կը նկատէր: Եւ որոշեց դաս մը տալ «չփացած հայուն», որպէսզի ան տեղը նստէր, եւ անգամ մը եւս հաստնար թէ Թուրքը չէր դադրած իշխող ըլլալէ, իսկ հայը՝ հպատակ, «ռայա»: Այդպէս էր, որ սարքուեցան, 1909 Մարտ 31ի «յետադիմական չարժումին» յաջորդող օրերուն, ջարդերը Կիլիկիոյ մէջ, որոնք խլեցին չուրջ երեսուն հազար հայերու կեանքերը: Ազատութեան եւ եղբայրութեան դաղափարները ներկուեցան արեան կարմիրով, եւ հայութիւնը մատնուեցաւ նոր ու խոր սուգի:

Այս ահաւոր փորձառութենէն ետք կարելի՞ էր տակաւին սին յոյսերով օրօրուիլ, ներելի՞ էր միամիտ ու կոյր ըլլալ, հնարաւո՞ր էր չսթափիլ եւ փրկութեան նոր ճամբաներ չորոնել: Կարելի չէր, եւ ոչ ալ ներելի անշուշտ: Եւ հայութեան ողջմիտ տարրը սթափեցաւ արիւնոտ երազէն, թօթափեց դիւրահաւատութեան ու միամտու-

թեան կապանքները, եւ անդրադարձաւ թէ Իթթիհատի հետ «եղբայրութիւնը» մեր ժողովուրդը պիտի տանէր «օսմանցիութեան» ճահիճ եւ կամ դժոխք: Զսթափեցաւ սակայն Դաշնակցութիւնը, եւ ոչ միայն ինքզինքին չեկաւ, ոչ միայն խոհեմութեան ճամբաներուն չվերադարձաւ, այլեւ չատ աւելի ամբօրէն փակաւ Իթթիհատին: Սրդարեւ, 1909 Ապրիլի Կիլիկիոյ ազէտէն ետքն իսկ, դաշնակցական ղեկավարութիւնը «արիւնոտ ճաշի» նստաւ իթթիհատական պարագլուխներու հետ, եւ ստորագրեց «Իթթիհատ–Դաշնակցութիւն համագործակցութեան» համաձայնագիրը, որուն երրորդ յօդուածը կ'ըսէ.–

«3) Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անջատումէ եւ բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս ցրուել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ռեժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները, թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:» («Ազատամարտ», 1909 Օգոստ. 24): Սա անշուշտ հայոց սրբազան դատին ամբողջակա՛ն ուրացումն էր: Արդիւնք՝ քաղաքական անսահման բթամտութեան, եւ քանի մը երեսփոխանական աթոռ ղրաւելու ախորժակներու: Եւ այն ալ՝ իր հայկական անունն իսկ զոհելու եւ թրքահոտ «Օսմանլը Քոմիթէ Դաշնակցութիւն» անունը պաշտօնապէս կրելու դնով: Այսիկա առաջին ուրացումն էր այս կուսակցութեան, բայց դժբախտաբար վերջինը չեղաւ: Յետագային, աւելի ողբերգական պահերու եւս պիտի ուրանար անիկա մեր դատը:

1909ի Համիտեան «յետադիմական շարժումի» ձախողանքէն, Կարմիր Սուլթանի զահընկէց հռչակուելէն եւ Իթթիհատական իշխանութեան ամրապնդումէն ետք՝ ո՛չ Թուրքիոյ ներքին կացութեան մէջ բարւոքում արձանագրուեցաւ եւ ոչ ալ անոր միջազգային դիրքը զօրացաւ: Ընդհակառակը, Իթթիհատականները տակաւ հեռացան «յառաջդիմական» տեսակէտներէ, եւ որդեգրեցին Համիտեան կեցուածքները: Անոնք պահանջեցին, որ կայսրութեան բոլոր փոքրամասնութիւնները միաձուլուէին «օսմանցիութեան» մէջ, դառնային մէկ ազգ ու ամբողջութիւն: Եւ կը սկսէին կեդրոնացեալ ու կեդրոնաձիգ իշխանութեան վրայ, այսինքն հակառակ էին որեւէ ձեւի չրջանային ինքնավարութեան կամ ցեղային իրայատուկ դիմագիծի ձեւաւորման: Գալով արտաքին քաղաքականութեան, Թուրքիա զգալապէս կը մօտենար Գերմանիոյ եւ կ'ապաւինէր անոր բարեկամութեան: Եւ աստիճանաբար կը տկարանար:

Օսմանեան կայսրութեան դրացիները իրենց կարդին չարունակեցին Թրքական տկարութենէն օգտուելու իրենց քաղաքականութիւնը, օսմանեան պետութիւնը անդամահատելու իրենց ծրագիրը: Այսպէս, 1911ին, Իտալիա, Եռեակ Զինակցութեան անդամ ըլլալով հանդերձ, եւ Գերմանիոյ խոր տհաճութիւն պատճառելու գնով, առանց այլեւայլի յարձակեցաւ Թուրքիոյ վրայ, պարտութեան մատնեց անոր բանակները եւ խլեց անկէ Լիպիան: Յաջորդ տարի, 1912ի Հոկտեմբերին, Վենիզելոսի նախաձեռնութեամբ կազմուած Պալքանեան Լիկան յանկարծ յարձակեցաւ Թուրքիոյ վրայ, եւ սերպ, պուլկար, քարատաղդի եւ յոյն բանակները արագ ու հզօր հարուածներով զգետնեցին «քահրաման մեհմետճիկը»: Սերպերը գրաւեցին Մակեդոնիան, յոյները ձեռք ձգեցին Եպիրոսը, պուլկարները իրենց զինակիցներուն օգնութեամբ մտան Խերսնէ եւ քալեցին մինչեւ Չաթալճայի գիծը, ու միայն մեծ պետութեանց ազդարարութեան վրայ էր որ չդրոհեցին Պոլսոյ վրայ: Պալքաններու «քրիստոնեայ փոքր պետութիւնները» ծունկի բերին «օսմանեան հսկան», բայց «քրիստոնեայ մեծերը» չախորժեցան այս արդիւնքէն: Անոնք, առաւելաբար Աւստրիա–Հունգարիա եւ Գերմանիա, խառնակչական բուռն գործունէութեամբ իրար ձգեցին Պալքանեան Լիկայի անդամ պետութիւնները, եւ 1913 Յունիսի վերջը սկսաւ պալքանեան երկրորդ պատերազմը, որուն ընթացքին չախչախուեցաւ Պուլկարիան:

Այս երկրորդ պատերազմին իբրեւ «չախքալ» մասնակցեցաւ նաեւ Թուրքիան, ուր ձեւով մը տիբթաթոր դարձած էր Ինվէր պէյը: Արդարեւ, այս էրզաց Նափոլէոնը, 1913 Յունվ. 24ին տապալած էր կառավարութիւնը, սպաննած էր ընդհ. հրամանատարը, ինքզինք դարձուցած էր զինուորական մենատէրը, եւ վերսկսած էր պատերազմը Պալքանեան Լիկային հետ, բայց պարտութիւն պարտութեան եռեւէ կրած էր: Հիմա, առանձին գտնելով Պուլկարիան, կռնակէն կը դաշնահարէր զայն եւ կը վերատիրանար Խերսնէի չրջանին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆ

Թրքական իրերայաջորդ ընկրկումները եւ ամօթալի պարտութիւնները, բնական է, հայկական հարցի տեսակէտէն բարենքաստ իրադարձութիւններ կը հանդիսանային: Եւ հայութեան ողջմիտ տարրը որոչեց օգտագործել նոր պայմանները: Ռուսերու քաջալերութեամբ՝ հայոց Ընդհանրական Հայրապետ Գէորգ Ե.

վերարծարծեց բարեկորոգումներու հարցը, եւ պահանջեց անոնց գործադրութիւնը: Կաթողիկոսը Անդրկովկասի ռուս փոխարքային՝ Վորոնցով–Դաշքովի միջոցաւ դիմում կատարեց ցարական կառավարութեան, եւ խնդրեց անոր միջամտութիւնը: Նոյն ատեն, Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին կղմէ կազմըւեցաւ պատուիրակութիւն մը, որ Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեամբ դիմումներ պիտի կատարէր մեծ պետութիւններու մօտ, մասնաւորաբար Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի:

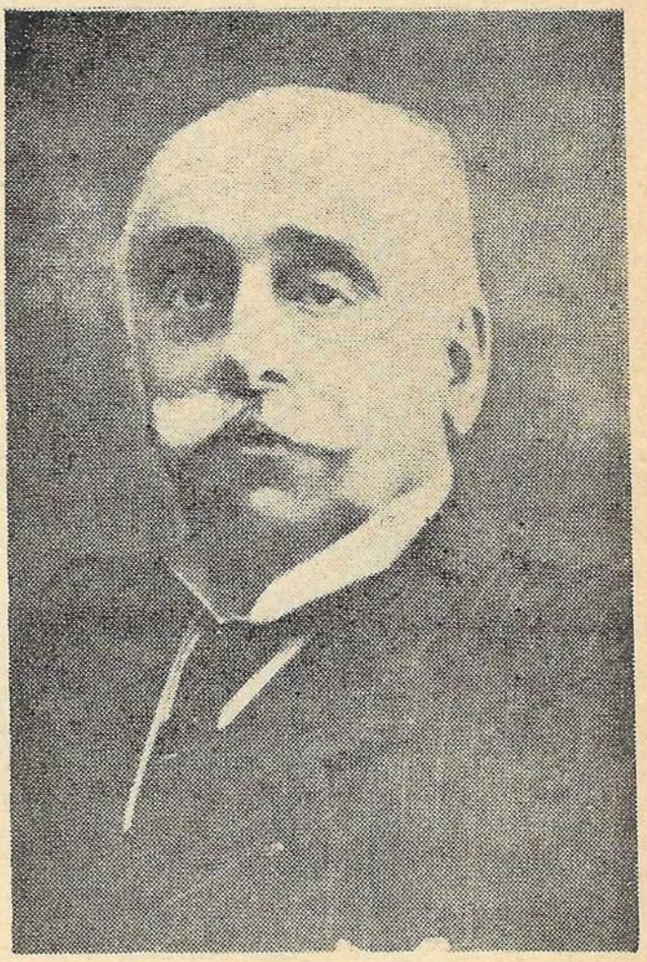

Պօղոս Նուպար փաշա

Հ.Բ.Ը. Միութեան հիմնադիրը, Պօղոս Նուպար, որ արեւմըտահայութեան մեծագոյն քաղաքական դէմքն էր անկասկած, մեծ ճարտարութեամբ կատարեց իրեն վստահուած առաքելութիւնը, առաւելաբար օգնութեամբը Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան: Այս կազմակերպութիւնը միաճուլումն էր Արմենական Կուսակցութեան, վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մէկ մասին եւ Գաղափարակցական Միութեան, եւ կազմուած էր 1908ի Հոկտեմբերին, Գահիրէ, գլխաւորութեամբ Տամատեանի, Մալէզեանի, Թէքէեանի, Մկրտիչեանի, Տաղաւարեանի եւ այլոց, – բոլորն ալ փորձառու եւ իրատես դեկավարներ, որոնք չատ չուտ տեսան Իթթիհատական դիմակներու ետին պահուըտած բռնեններըը, յայտնեցին իրենց հիասթափութիւնը եւ հայ ժողովուրդի վրկութիւնը որոնեցին բարեկարգութեան, ինքնավարութեան եւ ազատագրութեան ուղիներուն վրայ:

Հայոց դիմումներն ու պահանջքները քննելու նպատակով, վեց մեծ պետութեանց (Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Աւստրիա–Հունգարիոյ եւ Իտալիոյ) դեսպանները խորհրդակցեցան մայրաքաղաքին մէջ, ապա դիմեցին օսմանեան կառավարութեան եւ պահանջեցին բարենորոգումներու գործադրութիւնը: Գերմանիոյ դեսպանը, տխրահռչակ Վանկենհայմը, հակառակ

բարեկործութեանց «գեղչեալ ծրագրին» շուրջ հաւանութիւն յայտնած ըլլալուն, վերջին վայրկեանին մերժեց գործակցիլ ռուսերուն հետ եւ յայտնեց թէ Գերմանիա «վերապահութիւններ» ունէր բարեկործութեանց մասին: Ռուսերը, վայելելով Անգլիոյ քաջալերութիւնը, առանձին հետապնդեցին գործը, եւ Բ. Դուռը ստիպուեցաւ տեղի տալ ու պատրաստակամութիւն յայտնել՝ բարեկործութեանց շուրջ համաձայնութիւն մը ստորագրելու: Թուրքիա ա՛նքան տկար եւ ուժասպառ էր, ներքնապէս թէ արտաքնապէս, որ ի վիճակի չէր, նոյնիսկ Գերմանիոյ օգնութեամբ, դիմադրել Եռեակ Համաձայնութեան ճնշումներուն:

Եւ 1914 Յունվար 26ին (հ. տ.) կնքուեցաւ համաձայնութիւնը բարեկործութեանց շուրջ, ստորագրութեամբ մեծ եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշայի եւ ռուսական դեսպանատունէն Քուլկեւիչի:

Համաձայնութիւնը կը պարունակէր քսանչորս յօդուածներ, որոնք կը ճշդէին վարչական, դինուորական, կրթական եւ դատական հարցերը կարգադրելու սկզբունքներն ու կերպերը: Առաջին յօդուածը կ'ըսէր.— «Երկու օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի նշանակուին Արեւելեան Անատոլիայի երկու մարզերու համար, պարոն Ա. ... որպէս գլուխ (կամ պետ) այն մարզի, որ կ'ընդգրկէ Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Սվազի վիլայէթները, եւ պարոն Բ. ... որպէս գլուխ այն մարզի, որ կ'ընդգրկէ Վանի, Պիթլիսի, Խարբերդի եւ Տիարպեքիրի վիլայէթները»:

Առաջին քանի մը յօդուածով կը ճշդուէր, թէ «ընդհանուր քննիչները» կամ կուսակալները իրաւունք պիտի ունենային անպարկեշտ պաշտօնեաներ դործէ հանելու, եւ նոյն ատեն՝ «Ն. Մեծ. Սուլթանի կառավարութեան առաջարկներ ընելու պետական բարձր պաշտօնեաներ նշանակելու մասին»: Յօդուած 11ով կը չեշտուէր, թէ «օրէնքները, հրամանագիրները եւ կառավարական հաղորդագրութիւնները հրատարակութեան պիտի տրուին իւրաքանչիւր մարզի մէջ՝ տեղական լեզուներով». իսկ «դատարանին մէջ կողմերէն ամէն մէկը իրաւունք պիտի ունենայ օգտուելու իր լեզուէն»: Յաջորդ յօդուածը կ'անդրադառնար դպրոցներու կազմակերպումին, եւ կը ճանչնար «ցեղային տարրերու» իրաւունքները այդ դործին մէջ: Վերջին յօդուածներով կը ճշդուէին «ընդհանուր խորհուրդներու» մէջ ներկայացուցչութեան իրաւունքներն ու համեմատութիւնները:

Պէտք է անմիջապէս աւելցնել, թէ այս համաձայնութիւնը ոևէ չուտով դործադրութեան ալ դրուիլ: Նշանակուեցան երկու

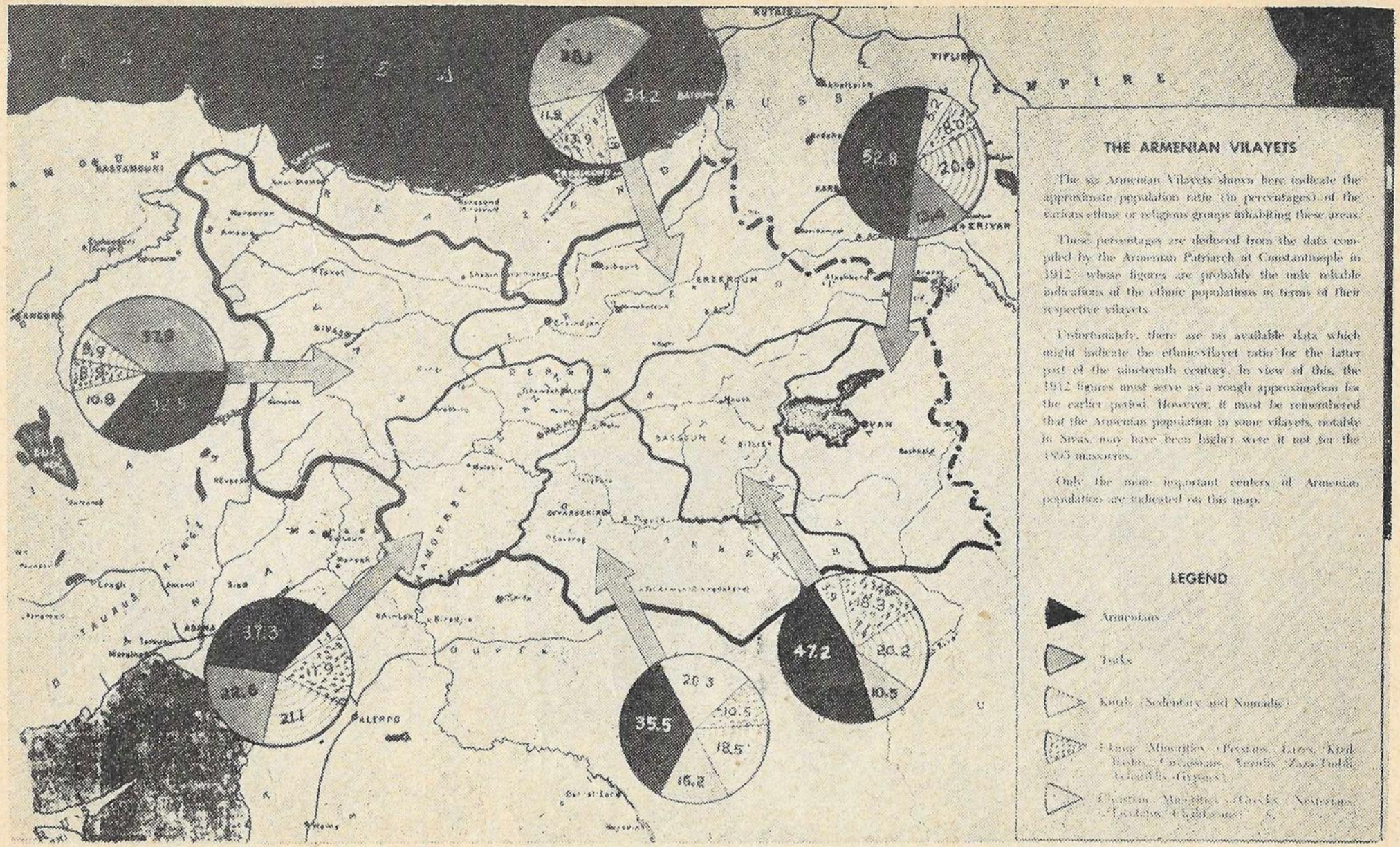

Ազգագրական քարտէս արեւելեան վեց վիլայէթներու։
Շրջանակներուն մէջ ցոյց կը տրուին ազգաբնակչութեանց համեմատութիւնները։

«ընդհ. քննիչները», – նորվեկիացի Հոֆ եւ հոլանտացի Վեսթենենկ, – որոնք արժանացան օսմանեան «պէյ» տիտղոսին: Եւ առնոնցմէ Հոֆ պէյը փութաց իր պաշտօնատեղին, Վան, ուր լծուեցաւ կազմակերպչական աշխատանքի:

1914ի գարնան, հայ քաղաքական գործիչ, դիտող կամ մեկնաբան իրաւունք ունէին զոհ եւ ուրախ ըլլալու՝ խորհելով թէ հայկական հարցը յստակօրէն մտած էր լուծման ճամբուն մէջ: Առնուա՛ծ էր առաջին կարեւոր քայլը· յաջողած էր բարենորոգումներու ծրագիրը, – տակաւին այդ օրերուն ուրիշ բան պահանջող չկար արդէն: Հայկական վեց նահանգները, առաւել Տրապիզոնի վիլայէթը, բաժնուած էին երկու կուսակալութիւններու, ուր հայերը պիտի վայելէին վարչական, լեզուական, կրթական եւ այլ առաւելութիւններ: Ապահովաբար, այս առաջին քայլին պիտի յաջորդէին ուրիշներ, եւ տակաւ պիտի լայննար ճամբան դէպի ինքնավարութիւն եւ անկախ հայկական պետութիւն, – ճիշդ Սերպիոյ կամ Պուլկարիոյ օրինակով: Ճիշդ է, շատ սուղ վճարած էինք ձեռք ձգուած յաջողութեան համար, – համիտեան ջարդերը եւ կիլիկեան աղէտը ու ֆետայական կռիւները մեզմէ խլած էին հարիւր հազարաւոր զոհեր, սակայն անոնք ի զուր չէին նահատակուած: Արեւմըտահայ ժողովուրդին բացարձակ մեծամասնութիւնը ողջ էր ու կ'ապրէր իր պապենական հողերուն վրայ, համեմատական մեծամասնութիւն կը կազմէր «վեց վիլայէթներուն» մէջ եւ մշակութապէս աւելի բարձր մակարդակ ունէր քան Թուրքը կամ քիւրտը: Հայ ժողովուրդը նուաճած էր քաղաքական առաջին բարձունքը, եւ ի վիճակի դարձած էր յետագային մաղձելու ինքնավարութեան եւ անկախութեան զագաթները եւս: Հայ յեղափոխութիւնը կամ հայ ազատագրական շարժումը յաջողապէս հասած էր իր առաքելութեան առաջին հանգրուանին, ի միջի այլոց չնորհիւ միջազգային բարենպաստ պայմաններու, եւ ռուսական օգնութեան ու միջամտութեան:

Եթէ կեանքի ու իրականութեան չվերածուեցաւ 1914 Յունվար 26ի աքթը, եթէ իթթիհատական կառավարութիւնը նոյն տարուան ամրան իսկ չեղեալ նկատեց զայն եւ տուն ղրկեց «ընդհ. քննիչները» եւ եթէ հիասթափ ու յուսախաբ եղանք դարձեալ, ատոր մէջ պատասխանատուութիւն դրեթէ չունի հայ քաղաքական միտքը կամ հայ ազատագրական շարժման ղեկավարութիւնը: Մեզմէ անկախ եւ մեզմէ զերազանցապէս զօրաւոր միջազգային ուժեր ու ազդակներ յանկարծ փոխեցին աշխարհը, չքջեցին զայն գլխիվայր,

եւ մարդկութիւնը նետեցին առաջին աշխարհամարտի հրդեհին մէջ: Այդ տափաստանային աննախընթաց հրդեհէն լափլիզուող ղոհերէն մէկն էր միայն հայկական հարցը, – թէեւ մեզի համար միակ կարեւորը:

Արդարեւ, համաշխարհային մահապարը չատոնց սկսած էր արդէն: Պիզմարքի սկսած «զինակցութիւնները դրութիւնը» ամբողջացած էր, ինչպէս պիտենք, 1907 թուականին՝ երբ իրարու դէմ ցցուած էին Եռեակ Զինակցութիւնը եւ Եռեակ Անթանթը: Երկու կողմերն ալ զինուած էին մինչեւ իրենց ակռաները: Դէպի Արմակետոն ճամբուն վրայ՝ կողմերը զիրար չափած եւ դիւանագիտական կռիւի բռնուած էին Ալճեսիրասի մէջ, Պոսնիա–Հերցեկովինայի տապնապին եւ Ակատիրի ճգնաժամին առիթով, եւ ամէն ոք պիտէր թէ յաջորդ «ռաունտը» պիտի ըլլար արիւնոտ: Ամբողջ Եւրոպա դարձած էր չոր վառօդի հսկայ տակառ մը, լուցկիի հպում մը եւ պիտի պայթէր ամէն բան: Եւ ահա, 1914 Յունիս 28ին Սարայեւոյի մէջ Աւստրիոյ գահաժառանգին սպանութիւնը սերպ ահաբեկիչի մը կողմէ՝ հանդիսացաւ այդ լուցկիի հարուածը: Յուլիս 31ին Աւստրօ-Հունգարական կայսրութիւնը պատերազմ հռչակեց Սերպիոյ դէմ, յաջորդ օրը Գերմանիա պատերազմ հռչակեց Ռուսիոյ դէմ, եւ քանի մը օրէն դժոխքը իր դռները բացաւ դրեթէ ամբողջ Եւրոպայի առջեւ: Այս համայնակուլ հրդեհին մէջ 1914 Նոյեմբերին նետուեցաւ նաեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը, բնական է Գերմանիոյ կողքին, որուն հետ համաձայնութիւն ստորագրած էր 1914 Օգոստոս 6ին, Պոլսոյ մէջ:

Ատենէ մը ի վեր իթթիհատական ղեկավարները գերմանասէր քաղաքականութիւն կը վարէին արդէն: Յատկանշական է, որ Սայիտ Հալիմ–Խուլկեւիչ համաձայնութեան օրերուն իսկ՝ Թուրքիա գերման զօրավար Լիման ֆոն Զանտերսը կը կարգէր օսմանեան զինեալ ուժերու ընդհանուր քննիչ, եւ անկէ ետք օր ըստ օրէ կը սերտացնէր Թուրք–գերման դործակցութիւնը, – յանգելով Օգոստոս 6ի համաձայնութեան, ուր ի միջի այլոց կ'ըսուէր (յօդ· 5)·– «Գերմանիա յանձն կ'առնէ շտկել Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան սահմանները այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանի մէջ ապրող մահմետական բնակչութեան հետ»: Կ'արժէ որ հայ ընթերցողը նորէն կարդայ այս յօդուածը, և բնաւ չմոռնայ անոր նշանակութիւնն ու տարողութիւնը:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌԸ

Առանց չափազանցած ըլլալու կարելի է ըսել, թէ Թուրքիոյ առաջին համաչխարհային պատերազմին մէջ նետուելուն դլխաւոր պատճառներէն մէկը հայկական հարցն էր, ըստ Թուրք ղեկավարներու՝ «հայկական վտանգը»: Ցոյց տալու համար, թէ ո՛րքան մեծ մղձաւանջ էր հայկական հարցը Թուրք ղեկավարութեան համար, եւ հասկնալու համար թէ ինչո՛ւ Իթթիհատական Թուրքիան որոշեց պատերազմական պայմաններէն օգտուելով բնաջնջել ամբողջ արեւմտահայ ժողովուրդը, անհրաժեշտ է դէթ չատ ամփոփ կերպով անդրադառնալ Օսմանեան կայսրութեան վերելքին եւ անկումին: Անհրաժեշտ է պարզել Թուրքերու մտահոգութիւնները ու վախերը՝ որովհետեւ հիմա, այս պահուն եւս գոյութիւն ունի «հայկական վտանգը», եւ ուստի հարցին իսկական տարողութիւնը գիտնալով է, որ պէտք է հետապնդենք մեր դատը այսօր: Կեանքի եւ մահուան դուժպարին մէջ, ուր դէմ դիմաց կը կենան հայն ու Թուրքը, նուազագոյն խոհեմութիւն է որ գիտնանք հակառակորդին զգայուն կէտերը, տկարութիւնները, մտավախութիւններն ու փառասիրութիւնները:

Սելճուքեան Թուրքերու հետքերուն վրայ միջինասիական տափաստաններէն դէպի արեւմուտք ուղղուող եւ թափառող ցեղախումբերէն մին էր այն վայրագ ցեղախումբը, որ 13րդ դարու կէսերուն կը գլխաւորէր Էրթողրուլ: Այս ցեղապետը իր վոհմակը առաջնորդեց արեւմտեան Անատոլու եւ հոն տիրացաւ հողերու, ու մեռաւ 1288ին: Իր որդին, Օսման, որուն անունով մկրտուեցաւ կայսրութիւնը յետոյ, ընդարձակեց իր հողերը եւ 1300 թուականին, Ռումի կամ Գոնիայի սելճուք սուլթանութեան աւերակներուն վրայ հիմնեց նոր պետութիւն մը: «Գորշ գայլն» էր այս ցեղը խորհրդանշող գազանը, եւ Օսմանի հարապատները սոված գորշ գայլերու նման խուժեցին դրացի երկիրներու վրայ: Օսմանի որդին Օրխան, որ հիմնադիրն է պատմութեան ամէնէն վայրագ վինուորական կազմակերպութիւններէն մէկուն, ենիչէրիներու բանակին, ձեռք ձղեց Պրուսան եւ զայն դարձուց իր մայրաքաղաքը:

Ներքնապէս ապականած ու փտած Բիւզանդական կայսրութիւնը անզօր էր կեցնելու Թուրքերու վոհմակը, որ սուլթան Մուրատի ղեկավարութեան տակ անցաւ Եւրոպական ցամաքամաս եւ սկսաւ տարածուիլ Պալքաններու մէջ: Յոտավենտիկիար Մուրատ սպաննուեցաւ Քոսսովոյի ճակատամարտին մէջ, եւ իր որդին, Եըլտըրըմ Պայազիտ, չարունակեց օսմանեան աշխարհակալութիւնը: Անիկա Նիքոփոլիսի (1396) նշանաւոր ճակատամարտին մէջ ջախջախեց քրիստոնեայ բանակները, եւ սուրէ անցուց պատերազմական գերիները: Եւրոպա սարսափի մատնուեցաւ, իսկ բոլորովին կըզգիայեալ Բիւզանդիոնը ահուդողով սպասեց օսմանցիներու դրոհին: Բարեբախտաբար քրիստոնեաններուն համար՝ Լենկթիմուր 1402ին Անքարայի մօտ ճզմեց օսմանեան բանակը եւ գերեվարեց Պայազիտը: Բիւզանդիոն եւ Եւրոպա այդ ձեւով առիթը ունեցան վերակազմակերպուելու եւ ջնջելու օսմանեան վտանգը, սակայն չհամոզուեցան, եսամոլ ու բթամիտ «քրիստոնեայ Եւրոպան» ոչինչ ըրաւ. կեցաւ ու դիտեց օսմանցիներու վերսաին զօրանալը:

Երիտասարդ Ֆաթիհ սուլթան Մուհամմէտն էր, որ ճառով մը իր զինուորներուն Բիւզանդիոնի «զեղեցիկ աղջիկներն ու զեղեցիկ մանչերը» խոստանալէ եաք, ահեղ զրոհով մը գրաւեց այդ մեծ ոստանը եւ զայն դարձուց իր մայրաքաղաքը: Մուհամմէտ ապա պարսուէեան մատնեց Ուզուն Հասանը եւ գրաւեց արեւմտեան Հայաստանի մէկ մասը, իսկ Եւրոպայի մէջ հասաւ Վենետիկի մօտերը: Սուլթան Սելիմ Եավուզ պարսիկներէն խլեց Հայաստանը, ապա, 1517ին, գրաւեց Կիլիկիան, Սուրիան ու Եգիպտոսը, եւ այս վերջին երկրէն իր հետը Պոլիս տարաւ խալիֆա տիտղոսը: Սելիմի որդուն՝ Սիւլէյման Քանունիի ժամանակ Օսմանեան կայսրութիւնը հասաւ իր փառքի զագաթնակէտին: Ճիշդ է որ անիկա չկրցաւ գրաւել Վիեննան (1529), բայց երբ կը մեռնէր 1556ին, օսմանցիք տէր էին անծայրածիր կայսրութեան մը: Քանի մը տարի եաք, Օսմանեան կայսրութիւնը կը տարածուէր հարաւային Ուքրանիայէն ու Լեհաստանէն Սուտան ու Հնդկաց ովկիանոս, եւ Զագրոս լեռներէն Ատլանտեան ովկիանոս: Իր ժամանակին մեծագոյն ու հզօրագոյն կայսրութիւնը, որուն հետ կրնար բաղդատուիլ միայն Մինկ Հարստութեան չինական կայսրութիւնը: Օսմանի թոռները տէր գարձած էին բազմաթիւ ռայա ժողովուրդներու, որոնց վաստակը ոկսան վայելել սանձարձակօրէն:

Օսմանեան կայսրութիւնը այդ նախանձելի վիճակին մէջ մնաց Սիւլէյմանի ժամանակէն մինչեւ 17րդ դարու վերջերը: Տա-

քածուելու եւ արեւմտեան Եւրոպան նուաճելու վերջին լուրջ փորձը կատարեց անիկա 1683ին, երբ Քարա-Մուսթաֆա փաշան քառորդ միլիոննոց բանակով մը արձակեց Վիեննայի վրայ: Աւստրիացիք եւ իրենց դինակիցները, յատկապէս լեհերու Սոպիեսքի արքան, որուն բանակին մէջ կային հինգ հազար լեհաբնակ հայեր, պարտութեան մատնեցին օսմանցիները, եւ այդ վայրկեանէն սկսաւ Թրքական ուժին տեղատուութիւնը: Հաշտութիւնը կնքուեցաւ 1699ի Քարլովիցի դաշինքով, որ հանդիսացաւ Օսմանեան կայսրութեան անկումին սկզբնաւորութիւնը: Ամբողջ 18րդ դարուն օսմանցիք կրեցին պարտութիւն պարտութեան ետեւէ, եւ կորսնցուցին իրենց կայսրութեան «արտաքին գօտին», ծայրագաւառները՝ առաւելաբար Աւստրիոյ եւ Ռուսիոյ հզօր հարուածներուն տակ: Աւստրիա խլեց Հունգարիան եւ այլ հողեր Պալքաններէն, Մոսքոփը ձեռք ձգեց հարաւային Ուքրանիան եւ Ղրիմը, Պարսկաստան առաւ հիւսիսային Կովկասը եւ Անդրկովկասի մեծ մասը, իսկ Մաղրէպի պէյերն ու սուլթանները միայն ձեւականօրէն ենթակայ էին խալիֆայի դերիշխանութեան: Այս կորուստները լուրջ էին, եւ կը տկարացընէին կայսրութիւնը, սակայն մահացու չէին: Առանց անոնց ալ օսմանեան պետութիւնը կրնար գոյատեւել եւ որոշ չափով ալ զօրաւոր մնալ: Կ'արժէ միտք պահել այս կէտը:

Անկումն ու տեղատուութիւնը չարունակուեցան ամբողջ 19րդ դարուն՝ երբ օսմանցիք մաս առ մաս կորսնցուցին իրենց կայսրութեան «միջին» գօտին, այսինքն իրենց պետութեան «միջնաբերդը» անմիջականօրէն եղերող երկիրները, – Պալքաններու մէջ Յունաստանը, Ռումանիան, Սերպիան, Մոնթենեկրօն, Պուլկարիան ու Պոչնաք-Հերսէքը, Անդրկովկասի մէջ մաս մը հայկական հող, Ափրիկէի մէջ Եգիպտոսը, եւ այլն: «Եւրոպայի հիւանդ մարդն էր» Թուրքիան, եւ այդ հիւանդութիւնը աստիճան առ աստիճան իր կռնակը դեղին կը բերէր: Տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ արդէն. պատմութեան տրամաբանական դործընթացն էր պատահածը:

Պատմութեան այն սակաւաթիւ կայսրութիւններէն եղած էր Օսմանեան կայսրութիւնը, որոնք կը յատկանշուէին մի՛յն կողոպուտով ու քանդումով, տխմար չհատգործումով եւ անհաչիւ մըտխտումով: Ոչի՛նչ չինեցին օսմանցիք, ոչ մէկ յառաջդիմութիւն արձանագրեցին: Տգրուկի պէս վտակն իրենց հպատակ քրիստոնեայ թէ իսլամ ժողովուրդներու կռնակին եւ անյագօրէն ծծեցին անոնց արիւնը: Առոյգ եւ զօրաւոր մնացին՝ այնքան ատեն որ ծծելիք առատ արիւն կար: Երբ աստիճանաբար արիւնաքամ եղան զոհերը՝

նոյն համեմատութեամբ տկարացաւ տպրուկն ալ: Օսմանեան կոր-
ծանիչ տարիներուն, նախապէս քան միլիոն մարդ ապրեցնող «Ար-
պաւանդ մահիկ»ի երկիրներէն Իրաքի բնակչութիւնը ինկաւ երկու
միլիոնի, ամբողջ Սուրիոյ եւ Լիբանանի բնակչութիւնը իջաւ մէկ-
ուկէս միլիոնի, Եգիպտոսինը ինկաւ միայն երկուքուկէս միլիոնի,
եւ նոյն համեմատութեամբ պակսեցան հայերն ու պալքանեան ժո-
ղովուրդները: Փճացան նաեւ հպատակ ժողովուրդներու անտեսու-
թիւնները: Եւ այս ահաւոր կացութիւնը իր կարգին յառաջացուց
Թուրքիոյ ծանր «հիւանդութիւնը»: Զարմանալի չէ բնաւ որ անիկա
արագ քայլերով ընկրկեցաւ եւ տակաւ կծկուեցաւ իր պատեանին
մէջ:

Այդպէս է, որ կայսրութիւնը ստիպուեցաւ հրաժարիլ իր
«միջին գօտիէն» եւս: Բնական է չափազանց կարեւոր էր այս կո-
րուստը, սակայն դարձեալ մահացու չէր. այնքան ատեն որ օսման-
եան պետութիւնը կը պահէր իր «միջնաբերդը», Թուրքերու համա-
խումբ բնակութեան կեդրոնը, իր վիճաւորական ուժին բնական պա-
հեստանոցը, այսինքն Փոքր Ասիան կամ արեւելեան եւ արեւմտեան
Անատոլուն, կրնար վստահ ըլլալ թէ վտանգը մահացու չէր: Պա-
հելով Անատոլուն՝ կրնար իր դոյութիւնը քաշկռտել, ի վիճակի
կ'ըլլար ապահով դպլու իր միջնաբերդին մէջ եւ սպասելու լաւա-
գոյն օրերու: Կացութիւնը իսկապէս սպառնալից պիտի դառնար այն
օրը, երբ մէկը փորձէր պայթեցնել այդ միջնաբերդն իսկ. վտանգը
իսկապէս մահացու պիտի ըլլար այն պահուն՝ երբ մէկը տէր ելլէր
իր դոյութեան նախապայման հանդիսացող փոքր–ասիական հողե-
րուն իսկ:

Եւ ահա այդպիսի մահացու վտանգ ծագեցաւ անցեալ դարուն
վերջերը՝ երբ Թուրքերուն դէմ ցցուեցաւ հայկակա՛ն հարցը: Ոչ
«պուլկարական հարցին» կը նմանէր ասիկա, ոչ ալբանականին եւ
ոչ ալ ուրիշ որեւէ հարցի: Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր ճիշդ այն
հողերուն վրայ, ուր կ'ապրէր Թուրքը ինք. հայը տնակի՛ց էր Թուր-
քին, նստած էր անոր միջնաբերդին մէջ իսկ: Հայոց դատին յաջո-
ղութիւնը պիտի նշանակէր Թրքական պետութեան քանդո՛ւմը, ա-
նոր միջնաբերդին օ՛դ հանուիլը: Թուրքիոյ համար՝ հարցերուն
հարցն էր «էրմենի մեսելեսին», վտանգներուն վտա՞նգն էր, որմէ
ամէն գնով պէտք էր ազատիլ: Եթէ յաջողէր այդ հարցը, ի սպառ
պիտի քանդուէր օսմանեան մեծութիւնը: Անհրաժեշտ էր ամէն մի-
ջոցով արգիլել «էրմենի մեսելեսի»ին յաջողութիւն ըսնելը:

Եւ չէ՞ որ մա՛րդ էր մնացեր, որ անիկա իրականանար: Զէ՞ որ

1914 Յունվար 26ի ապէթը առաջին լուրջ քայլը կը հանդիսանար հայոց դարաւոր երազին իրականացման: – Հայաբնակ վիլայէթներու վերակազմակերպում, Թուրք պաշտօնեաներու արձակում, դատարանի մէջ հաւասարութիւն, «տեղական լեզուի» դործածութիւն, դպրոցներու վերադասաւորում, – ասոնք ի՞նչ էին՝ եթէ ոչ «էրմենի մեսելեսի»ի իրականացումը: Ո՛չ, ո՛չ, պէտք էր ազատել այս մղձաւանջէն, պէտք էր ի սպառ ջնջել հայկական վտանգը, – պէտք էր դորչ գայլի պէս յօշոտել հայ ժողովուրդը, տարտղնել զայն անապատներու մէջ, եւ անոր հե՛տքն իսկ սրբել երկրիս երեսէն, եւ յետոյ հաստատել գոհունակ թէ՝ «հայկական հարց գոյութիւն չունի, որովհետեւ հայ չկա՛յ»...

Եւ ի՞նչ աւելի նպատակայարմար պայմաններ կրնային ներկայանալ, ի՞նչ աւելի պատեհ առիթ կարելի պիտի ըլլար ձեռք ձգել՝ դլուխ հանելու համար այս ծրագիրը, քան պատերա՛զմը, ուր ինք՝ Թուրքը պիտի վայելէր Գերմանիոյ անվերապահ աջակցութիւնը, իսկ հայուն բարեկամները՝ ռուսը եւ արեւմտեան դաշնակիցները թշնամական դիրքերէ պիտի չկրնային պաշտպանել զայն:

Ահա թէ ինչո՛ւ եւ ի՛նչպէս իթթիհատական Թուրքիան յղացաւ հայոց ցեղասպանութեան սանդարամետական ծրագիրը:

Սակայն անհրաժեշտ է դէթ քանի մը տողով անդրադառնալ երկու երեւոյթներու եւս, որոնք դեր ունեցան մեր պատմութեան մեծագոյն ողբերգութեան յառաջացման մէջ: Անոնցմէ մէկը փան–Թուրանական չարժումն էր, իսկ միւսը՝ գերմանական քաղաքականութիւնն էր դէպի արեւելք արշաւելու: Արդարեւ, Եւրոպայի եւ Ափրիկէի մէջ իրենց կայսրութիւնը կորսնցուցած Թուրք գեկավարները իրենց աչքերը դարձուցած էին դէպի արեւելք եւ սկսած էին երազել Թուրանական ցեղերու միացումով կազմուելիք նոր կայսրութեան մասին, որ պիտի տարածուէր Եգէականէն մինչեւ «պէօյիւք տողու» («մեծ արեւելք»): Տեղ տեղ այս չարժումը դլուխ կը ցցէր իբրեւ «համիսլամական չարժում», ինչպէս ազդպէյճանական Մուսաւաթ կուսակցութեան ծրագրին մէջ, բայց ընդհանրապէս կը նոյնանային փան–Թուրանիզմը եւ փան–իսլամիզմը, եւ էնվէրներու խանդարուած երեւակայութեան առջեւ կը բանային մեծութեան նոր հեռանկարներ: Այս երազով էր անշուշտ, որ Թուրքեւգերմանի 1914 Օգոստոս 6ի համաձայնութեան մէջ յատկապէս յիշուած էր «Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները» «չտկելու» ցանկութիւնը, որպէս զի «ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանի մէջ ապրող մահմետական բնակչութեան հետ»:

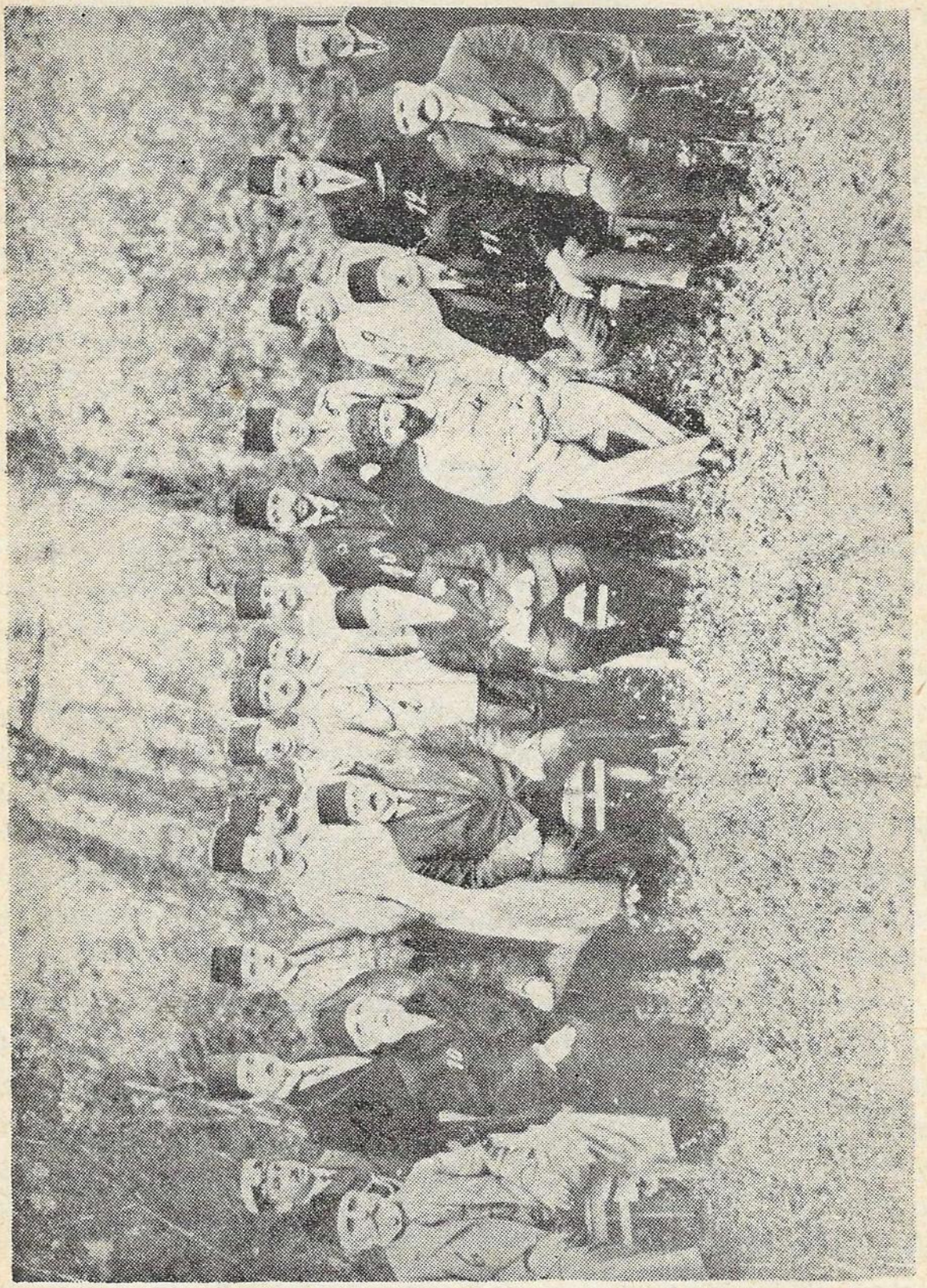

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ԹՈՒՐՔ ԴԱՀԱՃԱՊԵՏՆԵՐՈՒ.– 1) Թալէաթ, 2) Էնվէր, 3) Սաիտ Հալիմ, 4) Ճեմալ, 5) Տոքթ. Ս. Նոմաճ, 6) Ահմէտ, Էնվէրի հայրը, 7) Հիւսէին Ճահիտ, 8) Մեհմէտ՝ կայսերական փեսայ, 9) Իսմայիլ Հաֆըը, 10) Հիւսէին Հիլմի, 11) Ռահմի, 12) աճծաճօք, 13) Միքհատ Շիւքրի, Իքթիհատի գարտուղար, 14) Սալահէտտին՝ կայսերական փեսայ:

Գերմանիա կը խոստանար այս ձեւով ապահովել փան–թուրանականութեան յաղթանակը, իսկ ինք նոյն ատեն ապահոված կ'ըլլար իր ներկայութիւնը «թուրանական արեւելքին» մէջ, ուրկէ դիւրին պիտի ըլլար արշաւել Հնդկաստան եւ խլել «բրիտանական թագին գոհարը»: Սակայն ի՞նչ բախտ կամ ճակատագիր պիտի վիճակուէր հա՛յ ժողովուրդին՝ երբ ձեռնարկուէր «արեւելեան ահմանները չակելու» աշխատանքին... Դժուար չէր կռահել պատասխանը այս հարցումին.– Հայ ժողովուրդը պէտք էր պարզապէս չքանա՛լ, որպէս զի ապահովուէր թուրանական ցեղերու միաճոյլ կառոյցը, եւ որպէսզի Գերմանիոյ արշաւանքի ճամբայէն անհետանար «ռուսասէր հայ տարրը»...

Այո, իրենց կայսերապաշտական եսամոլ չահերուն համար, Թուրքիա եւ Գերմանիա որոշած էին բնաջնջել հայ ժողովուրդը պաղարեամբ: Անհաւատալի է վանտալական այս վերաբերումը, քաղաքակիրթ մարդոց չափանիշներով անըմբռնելի է այսպիսի ճիւաղային հայեացք ու գործ, սակայն պատմական անժխտելի իրողութիւնը ա՛յդ է: Ցեղասպանութեան սկզբունքը որդեգրուած էր արդէն թուրքերու կողմէ, եւ առնուած էր հաւանութիւնը Գերմանիոյ, կը մնար հիմա սպասել յարմարագոյն րոպէին, ու գործի անցնիլ:

ԱՆՆՊԱՏՍ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՐՈՒԱԿՆԵՐ

Հայոց տեղահանութեան ու բնաջնջումի ծրագրի գործադրութեան յարմարագոյն առիթը ներկայացաւ 1915ի վաղ գարնան՝ Հայաստանէն հարիւրաւոր քիլոմեթր հեռու մղուած ճակատամարտի մը ելքին իբրեւ հետեւանք, պատերազմի չաստուածոյն մէկ քմահաճ խաղին իբրեւ արդիւնք: Արդարեւ, դէպքը որ դուռը բացաւ մեր մեծագոյն ողբերգութեան վրայ, մեզի հետ կապ չունէր, եւ կը հանդիսանայ օրինակ մը այն երեւոյթին, թէ ի՛նչպէս երբեմն ազգերու ճակատագիրը կ'որոշուի դիպուածով, իրենց հետ անմիջականօրէն կապ չունեցող հեռաւոր որոշումներով կամ գործարքներով:

1915ի Յունուարին, օր մը Անգլիոյ դահլիճը գաղտնի ժողովի նստաւ եւ քննեց հարցը թէ ուրկէ՛ եւ ի՛նչպէս պէտք էր յարձակիլ Օսմանեան կայսրութեան վրայ եւ զայն մէկ հարուածո՛վ անդամալուծել կամ պատերազմէն դուրս նետել: Սեղանին վրայ դրուեցան երկու առաջարկներ՝ մին Զրչիլի ու Լօյտ Ճորճի, իսկ միւսը Լորտ

Քիչնըրի կողմէ: Առաջինները կ'առաջարկէին ռազմանաւերով ճեղքել նեղուցները եւ նոյն ատեն ցամաքահանում ընել Կալիփոլի, – ապա սուրալ դէպի Պոլիս ու գրաւել զայն, – գլխէն իսկ հաշմելու նպատակով Թուրքիան, եւ հաղորդակցութեան ծովային դիւրին ճամբայ հաստատելու համար Ռուսիոյ հետ, յետոյ անգլեւֆրանսական նոր ճակատ մը բանալու համար Պալքաններու մէջ՝ ընդդէմ Աւստրօ–Հունգարական կայսրութեան: Վերջինը, Լորտ Քիչնըր, հնարաւոր չէր գտներ նեղուցներէն զարնելու ծրագիրը, եւ կ'առաջարկէր աւելի դիւրաւ իրագործելի գործողութիւն մը, – ցամաքահանում ընել Իսկենտերունի ծոցէն, Դրունք Կիլիկիայէն խուժել Անտիոքի դաշտը, ապա քալել դէպի Հիւսիս–արեւելք եւ Տիարպեքիրի կամ Վանի վիլայէթներուն մէջ միանալ ռուսական բանակներուն, որոնք կը յառաջանային դէպի Վասպուրական: Այդ ձեւով, կը պնդէր Պատերազմական նախարար Քիչնըր, երկաթեայ պատով մը երկուքի բաժնած կ'ըլլանք օսմանեան երկիրը, բոլորովին առանձնացուցած կ'ըլլանք ճեմալ փաշայի հարուած «երլտըրըմ օրտուսու»ն, ապա անդլեւռուս միացեալ ուժերով կը գրաւենք Անատոլուն եւ ձեռք կը նետենք Պոլսոյ: Երկար վիճաբանութիւններէ ետք, անգլիական գահլիճի անդամները որդեգրեցին Զրչիլ–Լօյտ Ճորճի առաջարկը, եւ ընթացան դէպի... ապէ՛տ:

Ծանօթ պատմական իրողութիւն է, թէ Անգլիա հուժկու նաւատորմիղով մը եւ 150,000 զինուորով նեռուեցաւ Զանաքքալէի եւ Կալիփոլիի վրայ, բայց չյաջողեցաւ: Լիման ֆոն Զանտերս եւ Մուսթաֆա Քեմալ փաշաներու ուժերը կազմ ու պատրաստ կ'սպասէին անգլիացիներուն, եւ արիւնոտ ընդունելութիւն ըրին: Անգլիա ստիպուեցաւ հրաժարիլ ծրագրէն ու քաշուիլ Տարտանէլէն: Եւ այս յաղթանակը այնքան ինքնավստահ դարձուց Թուրքերը, որ անոնք խորհեցան թէ երկար ատեն ապահով պիտի ըլլային անգլիական յարձակումէ մը, եւ ուստի կրնային ձեռնարկել արեւմտահայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան: Քիչ ատեն ետք, Պաղտատէն հիւսիս՝ Քութ էլ Ամարայի մէջ, ֆոն տէր Կոլց փաշայի հրամանատարութեան տակ Թուրքերը ճզմեցին անգլիական ներխուժող բանակ մը եւս, եւ ա՛լ բոլորովին ինքնավստահ ու յանդուգն դարձան: Ճիշդ է, վտանգ կար ռուսական ճակատէն, սակայն Էնվէրը եւ իր գործակիցները վստահ էին որ Գերմանիա պիտի զսպէր ցարական բանակները եւ իրենք պիտի ազատէին պատուհասէ: Հրաշալի՛ առիթ է, խորհեցան էթթիհատական ղեկավարները, անյապաղ եւ արագօրէն հաշիւը մաքրելու հայերուն:

Պատմական ի՛նչ հեգնանք՝ որ մէկ–երկու քուէի տարբերութեամբ անգլիական դահլիճը Զրչիլի՛ ծրագիրը որդեգրեց եւ ոչ Քիչնըրինը: Այդ մէկ–երկու պատահական քուէները տեսակէտով մը կնքած եղան արեւմտահայ գանգուածներու ճակատագիրը: Եթէ որդեգրուէր Քիչնըրի ծրագիրը, Թուրքիա ա՛յնքան պիտի սարսէր ու տկարանար առնուազն, որ ի վիճակի պիտի չզար ձեռնարկելու «հայկական հարցի լուծարքին»... Պատերազմական դիպուածը, – «քա՛խտը» պէտք ենք ըսել արդեօք, – այնպէս ուզեց՝ որ Քիչնըրի տեսակէտը պարտուի, եւ իր կարգին դուռ բանայ մեր ժողովուրդի մեծագոյն պարտութեան: Ա՛յդպէս էր որ «յարմարագոյն առիթը» ներկայացաւ եւ զորչ գայլերը աննախընթաց սաստկմով նետուեցան արեւմտահայ ժողովուրդին վրայ...

Անհրաժեշտ է սակայն, նախքան Մեծ Եղեռնի պատմութիւնը, միայն քանի մը պարբերութիւնով իսկ ուրուագծել կամ ճշդել թէ ի՛նչ էր պատասխանատուութեան բաժինը հայոց՝ պատմական այս մեծագոյն սպէտի յառաջացման մէջ: Թուրքերը, բնական է, ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ձգեն հայ ղեկավարութեան, յատկապէս հայ «կոմիթաճի»ներու վրայ: Տակաւին չարդի օրերուն իսկ, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Խալիլ պէյի բերնով ըսուեցաւ, թէ հայերը պատրաստ էին ապստամբելու, «Նիկոդոս ցարի 1914 Սեպտ. 17ի կոչին» անսալով, եւ թէ Թուրք կառավարութիւնը հարկադրուած էր ձեռք առնել «զպաղտական նախազգուշութիւններ»: Նոյն առեն, Ուաշինկթընի Թուրք դեսպանը պաշտօնական յայտարարութեամբ մը յայտնեց, թէ պատահածին համար հայերը կրնային մեղադրել միայն իրենք զիրենք: Իսկ Թրքական պաղտնութեանց դերման ջատագովները փութացին սինիքօրէն մատնանշել հայոց յանցաւո՛ր ըլլալը:

Անշուշտ Նիկոդոս ցարին վերագրուած կոչը, որով իբրեւ թէ «Թուրքիոյ հայերուն» կը թելադրուէր ապստամբի՛լ, սուտ ու չինծու էր. այդպիսի արտայայտութիւն չէր ունեցած ռուսաց ցարը: Եւ սուտ ու չինծու էին արեւմտահայերու վերագրուած ապստամբական չարժումներն ու մատադրութիւնները կամ ծրագիրները: Պատմական ոչ մէկ փաստ գոյութիւն ունի՝ հիմնաւորելու Թրքական անմիտ ամբաստանութիւններն ու զրպարտութիւնները: Եւ այս մասին խօսիլն իսկ աւելորդ է: Սակայն, միւս կողմէ, ճիշդ է որ զրնուեցան հայ անհատներ, մարմիններ կամ կազմակերպութիւններ, որոնք իրենց անխոհեմ արկածախնդրութիւններով ու գործունէու–

թիւններով պատրուա՛կ հայթայթեցին իթթիհատական բռնենին-
րուն:

Առաւելաբար Իթթիհատի «եոլտաչ» Դաշնակցութիւնն էր, որ իր հակասական չարժումներով, քարոզչական անմիտ խաղերով եւ անպատասխանատու գործերով գրգռեց գազանը եւ պատրուակ հայթայթեց անոր: Ինքզինք անափառօրէն հայ ժողովուրդի ներկայացուցի՛չ համարող այս կուսակցութիւնը, 1914ի ամրան, էրզրումի իր Ը. Ընդհ. ժողովին մէջ, Իթթիհատի պատուիրակներուն խոստացաւ, որ ռուսեւթուրք պատերազմի պարագային «հայերը» (?) չեզոք պիտի մնային: Նոյն օրերուն սակայն, Կովկասի դաշնակցական ղեկավարները բանակցութիւններ կը վարէին փոխարքայ Վոռոնցով-Թաշքովի հետ, եւ կը խոստանային ամէն ճեւով օգնել ցարական իշխանութեան ռազմական ճիգերուն՝ ընդդէմ օսմանեան պետութեան:

Արդարեւ, դաշնակ ղեկավարութեան կողմէ բնաւ չյիշուած եւ չատ քիչերու ծանօթ, բայց ամէն պարագայի անժխտելի իրողութիւն է, որ 1914ի վերջերը Դաշնակցութիւնը ցարական կառավարութենէն աւելի քան 200,000 ռուպլիի հսկայ գումարը առաւ՝ խոստանալով ղինել հայ կամաւորներ եւ կռուիլ օսմանեան բանակին դէմ... Ահաւո՛ր արկածախնդրութիւն՝ որ անշուշտ գազանի պիտի չմնար: «Ծանրագոյն վտանգ մը կը սպառնար Թուրքիոյ ամբողջ հայ բնակչութեան գոյութեան, – կ'ըսէ պարսիկ պատմաբան Քազըմզատէ, – սակայն Դաշնակցութիւնը ոչինչ ըրաւ առաջքը առնելու համար հարուածին: Ընդհակառակը, անիկա յանցաւոր է Թուրքերուն հայթայթելուն համար պատրուակները՝ այն ահռելի ջարդերուն համար, որոնք տեղի ունեցան առաջին մեծ պատերազմին ընթացքին»:

Դաշնակ ղեկավարութիւնը բնական է այսքանով ալ չգոհացաւ: Անիկա լծուեցաւ պոռոտ եւ գրգռիչ քարոզչութեան մը, որ Թալէաթներու հացին իւղ կը քսէր: օրինակ, օսմանեան խորհրդարանի դաշնակցական մեպուս Արմէն Գարօն Թուրքիայէն հեռացած եւ կամաւորի տարազ հագած էր, եւ իր լուսանկարը տպել տուած էր թերթերու մէջ: Թալէաթ ձեռք ձգած էր այդ նկարը եւ միշտ կը շահագործէր զայն իբրեւ ապացոյց «հայերու դաւաճանութեան»: Կարելի է երկարել այս կարգի երեւոյթներու թուումը, եւ չարունակել մեկնաբանութիւնները աղղալնաս արկածախնդրութիւններու մասին, սակայն չահ մը չկայ այդ բանին մէջ՝ ինչ կը վերաբերի Թրքական տեսակէտի լուսաբանման:

Կարեւորը այն է, որ ասոնք եւ այս կարգի բոլոր երեւոյթները պատրուակներ են լոկ եւ երբեք պատճառներ Թուրքերու դործադրած ցեղասպանութեան: Եւ ոչ մէկ պարագայի տակ անոնցմով կարելի կը դառնայ բացատրել, թող թէ արդարացնել, թրքական անօրինակ դազանութիւնները: Եթէ նոյնիսկ յանցաւոր էր Դաշնակցութիւնը յաչս Թուրքերուն, եթէ Իթթիհատի այդ զինակիցը նոյնիսկ դաւաճանեց իրենց եւ խաբեց զիրենք, հայ ժողովուրդը ոչ մէկ ձեւով յանցաւոր կամ պատասխանատու է ատոր համար: Դաշնակցութիւնը հայ կուսակցութիւններէն մէկն էր միայն, եւ բնաւ «հայկական իշխանութիւն» չէր, ոչ ալ իրաւունք ունէր խօսելու հայ ժողովուրդին անունովը: Թուրքը չատ լաւ գիտէր այս իրողութիւնը, եւ գիտէր նաեւ թէ անհատներու կամ նոյնիսկ կազմակերպութիւններու «յանցանքներուն» համար պատասխանատու չ'ըլլար ժողովուրդը: Ա՛յդպէս եղած է միշտ քաղաքակրթութեան սկիզբէն ի վեր: Ինք պատրուակ կը փնտռէր՝ փոշի նետելու համար մարդկութեան աչքին, եւ կարծեց գտած ըլլալ իր փնտռածը. բայց խելքին հաւասարակշռութիւնը չկորսնցուցած որեւէ մարդ լաւ կը հասկնայ, թէ Թուրքին ճարած «պատճառաբանութիւնը» անմիտ ու անանկ էր պարզապէս: Ամբողջ պատմութեան մէջ չկայ ցեղասպանութեան պարագայ մը, որ ա՛յնքան լկտիօրէն կանխամտածուած եւ ա՛յնքան անարդարանալի ըլլայ՝ որքան Թուրքերուն դործադրածը ընդդէմ հայերուն:

Արեւմտահայ ժողովուրդը պատերազմի նախօրեակին եւ պատերազմին սկիզբը օրինապահ ու հաւատարիմ քաղաքացիի իր պարտականութիւնները լրիւ կատարեց: Ոչ մէկ Թուրք կամ դերման փրոփականտիստ կրնայ ըսել, թէ Թրքահպատակ հայը խուսափեցաւ զինուորագրութենէ եւ աւելի դասալիք եղաւ քան Թուրքը կամ քիւրտը, ոչ ոք կրնայ մատնանշել, թէ անիկա մերժեց վճարել իրեն բաժին ինկող ծանր տուրքերը, ոչ մէկը կրնայ ցոյց տալ թէ անիկա խռովութիւն յարոյց, կամ խափանարարութիւն ըրաւ, – մէկ հատիկ կամուրջ մը կամ զօրանոց մը օդը հանեց, – կամ կրաւորական ընդհանուր անհնազանդութեան դիմեց, եւ այլն: Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող հայը իր հաւատարմութեան եւ պարտաճանաչութեան համար դնահատանքի՛ արժանի էր միայն, բայց իթթիհատական բորենիները ընդհակառակը վճռեցին արմատախիլ ընել ու բնաջնջել զայն, որպէս զի միանդամընդմիշտ աղատէին իրենք վտանգներու վտանգէն՝ «հայկական հարցէն»:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄ

Այս չարքին սկիզբը մենք չատ հակիրճ կերպով դասաւորեցինք այն նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք ձեռք առնուեցան Թուրքերուն կողմէ՝ Մեծ Ոճիրը որքան կարելի է արագօրէն, անաղմուկ եւ ամբողջականօրէն դլուխ հանելու համար: Ոչ մէկ տարակոյս, որ ծրագիրն ու մեթոտը կը մատնեն տեւտոն մասնակցութիւն. արդարեւ, պաշըպոզուք Թուրքը իր պատմութեան ընթացքին երբեք ցոյց չէ տուած այնպիսի բծախնդիր, ճշգրիտ եւ ամբողջական դործելակերպ՝ ինչպիսին երեւան եկաւ հայոյինջ ցեղասպանութեան ընթացքին: Միայն դերման կամ տեւտոն միտքը կրնար ծրագրել ու կազմակերպել այդպիսի «կանոնաւոր դործ»: Վիլհելմի Երկրորդ Ռայխը որոշապէս քաջալերեց Գորշ Գայլը, եւ օդնե՛յ անոր... Եւ պատերազմին առաջին տարուան աւարտին իսկ, Ռայխսթակի առջեւ խօսած իր ճառին մէջ, նախարարապետ Պեթման–Հոլվէկ «չնորհաւորեց դերմանացիները՝ Թուրքիան հրաշալիօրէն վերակենդանացուցած ըլլալուն համար»... ի մէջ այլոց՝ անշուշտ հայ նահատակներու դիակներո՛ւն վրայ:

Ամէն անդամ որ ճառախօս մը կամ յօդուածագիր մը կ'անդրադառնայ արեւմտահայ ժողովուրդի աննախընթաց ողբերգութեան, առ հասարակ կը դոհանայ չարք մը ընդհանրացումներ ընելով, եւ յետոյ կը յարէ թէ «արդէն բոլորիդ ծանօթ են տխուր պատմութիւնները, քսամնեցուցիչ դրուագները»: Մենք յաճախ խորհած ենք, եւ հիմա ալ կը խորհինք, թէ սխալ է այս միտքը, – թէ բոլորին ծանօթ են Մեծ Եղեռնին հանդրուաններն ու ծալքերը, խորքն ու մանրամասնութիւնները, վանատալական դրուագներն ու սատիստական եղելութիւնները: Ընդհակառակը, մենք համոզուած ենք, որ մեր միջին ու նոր սերունդները բաւարար չափով ծանօթութիւն չունին մեր երեքհազարամեայ պատմութեան ամէնէն աղխտալի իրադարձութեան մասին. անոնք չեն գիտեր տեղահանութեան, բնաջնջումին ու բնաջնջումին պատմութիւնը. անոնք ընդհանրապէս դաղափար չունին աքսորի ու ջարդի դժոխային դրուագներուն մասին:

Մենք տակաւին չունինք Մեծ Եղեռնի համայնապատումը, չունինք անոր համապարփակ պատմութիւնը: Կան անշուշտ որոշ քաղաքներու կամ չրջաններու պատմութիւնները, կան արժէքաւոր յուշագրութիւններ եւ կան յուղիչ նկարագրութիւններ մանաւանդ դէպքերու, ապրումներու ու տառապանքներու, եւ փոքր չէ թիւը

ականատեսի փշաքաղիչ վկայութիւններու: Սակայն չկայ տակաւին բազմահատոր կամ ամփոփ ու ճշդրիտ եղեռնապատումը: Եւ ասիկա աններելի է հայ պատմագրութեան համար: Անըմբռնելի է, օրինակ, որ ակադեմիա, պատմաբանասիրական ամպիոններ, պատմաբաններ ու պատմագէտներ ունեցող Հայկական Հանրապետութեան մէջ տակաւին պատրաստուած չըլլայ արեւմտահայ ժողովուրդի եղեռնապատումը, լուրջ աշխատասիրութեամբ մը տակաւին սեւեռուած չըլլայ մեր պատմութեան այդ սեւագոյն էջը...

Մեր նիւթի սահմաններուն մէջ չի մտներ տեղահանութեան ու բնաջնջումի նոյնիսկ ամփոփ պատմութիւնը, – բան մը՝ որ պիտի կարօտէր առանձին ու երկար դրութեան մը, – ուստի պիտի գոհանանք հոս հպանցիկ ակնարկով մը միայն:

Երբ աչքի առջեւ ունենանք արեւմտահայ ժողովուրդին դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան համապատկերը, կը տեսնենք անմիջապէս որ Թալէաթի դեկավարութեան տակ, «գործադիր յանձնախումբը», որուն անդամներն էին Տոքթ. Նազըմը, Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրը եւ կրթակա՛ն նախարար Շիւքրի պէյը, հայաբնակ բոլոր չրջանները բաժնած էր երեք «գօտիներու», – արեւմտեան Անատոլու, Կիլիկիա–Ասորիք, եւ արեւելեան վիլայէթներ կամ արեւմտեան Հայաստան: Այս երեք գօտիներուն մէջ ալ տեղահանութիւնը սկսաւ գրեթէ նոյն օրերուն, 1915ի Ապրիլին ու Մայիսին: Անտարակոյս, ցեղասպանութիւնը ամէնէն աւելի պաղանային կերպով գործադրուեցաւ բուն հայկական նահանգներուն մէջ, նկատի ունենալով որ թրքական տեսակէտով «հայկական վտանգը» առաւելաբար ա՛յդ չրջանէն կուգար, եւ նկատի ունենալով որ ռուսական բանակներու ներխուժման գօտիին մէջ կ'իյնային այդ հողերը: Ուրեմն Պիթլիսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Տրապիզոնի եւ Տիարպեքիրի նահանգներուն մէջ ինքնիշխանական պաղանները, գլխաւոր պատասխանատուութեամբը Թալէաթ եւ իր վայ եւ

Թալէաթ փաշա

արագօրէն հաշիւը մաքրել արեւմտահայ զանգուածներուն: Հազարաւոր գիւղերու, աւաններու և քաղաքներու մէջ կամ անոնց շրջակայքը հայ բազմութիւնները թալանուեցան, խոշտանգուեցան ու վայրագօրէն սպաննուեցան: Անյապաղ արմատախիլ ընելու եւ ամբողջովին բնաջնջելու քաղաքականութիւնն էր, որ կիրարկուեցաւ այդ շրջաններուն մէջ: Եւ այդ պատճառով ալ չատ քիչեր ազատեցան հոն կազմակերպուած դժոխքէն: Բնաջնջումէ ազատեցան Վասպուրականի հայերը՝ չնորհիւ վանի դիւցազնական ինքնապաշտպանութեան, որուն կ'անդրադառնանք քիչ անդին: Որոշ թիւով հայեր ազատեցան նաեւ Տրապիզոնի եւ Էրզրումի շրջաններէն՝ չնորհիւ ռազմաճակատի մերձաւորութեան, ապա հայ կամաւորական գունդերու ժամանումին եւ օգնութեան:

Ծօսելով կանխամտածուած ջարդերուն մասին, Հերպերթ Կիպլինգ ի միջի այլոց կ'ըսէ, – «Երկաթուղիներու կամ ճամբաներու վրայ աշխատելու համար չարժման մէջ դրուած հայերուն մէջ դիմադրութեան ամէն հնարաւորութիւն խափանելու համար, որդեգրուեցաւ 300–500ական հոգինոց խումբերու բաժնելու եւ իրարմէ քիլոմեթրներով հեռու կէտերու վրայ աշխատցնելու դրութիւնը: Ցետոյ թուրք բանակէն գունդեր կը ղրկուէին «խեղդելու համար հայկական յեղափոխութիւնը»: Այդ զօրքերը յանկարծ կ'իյնային աշխատողներուն վրայ, որոնք խաղաղօրէն իրենց բահերը, բրիչները եւ թիերը կը գործածէին: «Ապստամբները» (?) սպաննուած էին հրացանով, նոյնիսկ անցած դարձածին խելամուտ ըլլալէ առաջ...: Այնատեն հեռագիրներ սկսան տեղալ Պոլիս, թալէաթ պէյի վրայ, հաղորդելով թէ ամէ՛ն տեղ «հայկական ապստամբութիւնները» խեղդուած են. եւ ի պատասխան հեռագիրները (ներքին գործոց նախարարութենէն) կը չնորհաւորէին տեղական իշխանութիւնները՝ իրենց արագ զսպողական միջոցներուն յաջողութեանը համար»: Այսպիսի չնորհաւորական հեռագիրներու արժանացան ահա Տիարպեքիրի վալի Ռեշիտ, Պիթլիսի վալի Ֆայըք, Էրզրումի վալի Թահսին եւ բազմաթիւ այլ հրէշներ, որոնք հպարտ էին, որ «ո՛չ մէկ հայ մնացած էր իրենց սահմաններուն մէջ»...

Արեւմտեան Անատոլուի մէջ տեղահանութիւնը, տարագրութիւնն ու սպանդը աւելի «մեթոտիկ» եղան: Թալէաթ եւ իր գործակիցները խորհեցան թէ այդ շրջանին մէջ մասնաւոր պատճառներ չունէին աճապարելու: Հայ բազմութիւնները իրենց բնակութեան վայրերէն հաւաքելով կարաւաններու վերածեցին եւ աքսորեցին մասնաւոր կեդրոններ, բնական է ճամբու երկայնքին դանոնք յանձ-

նելով չեքէներու եւ սովալլուկ թուրք թշուառականներու դուքին: Այդ կեդրոնները եղան Էսքիշեհիրը, Գոնիան եւ մանաւանդ Պոզանթին, որ հանդիսացաւ մեր ժողովուրդի տանթէական դժոխքներէն մին: Եւ այս կեդրոնական կայաններէն վերապրողները քշուեցան դէպի հարաւ–արեւելք, դէպի սուրիական անապատի մահաստաններ...

Տարագրութեան ու բնաջնջումի երրորդ գօտիին՝ Կիլիկիոյ եւ Ասորիքի հայերը եւս, արեւմտեան Անատոլուի հայերուն նման, կանխամտածեալ ծրագրով հանուեցան իրենց բնակութեան վայրերէն եւ կարաւաններով քշուեցան դէպի հարաւ, ճամբան տասանորդուելով անշուշտ: Քանի մը ամսուան ընթացքին պարպուեցան հայկական Կիլիկիան ու Ասորիքը, ինչպէս պարպուած էին արեւելեան վիլայէթները եւ արեւմտեան Անատոլուի հայաբնակ շրջանները:

Եւ բոլոր շրջաններէն վերապրող հայերը, վերածուած կըմախքներու եւ ուրուականներու, ցնցոտիներու մէջ, ֆիզիքապէս հիւանդ եւ հոգեպէս կիսամեռ, – իրենց հարազատները անթաղ ձգած Տաւրոսի կիրճերուն մէ՛ Ադրածանիի ալիքներուն մէջ, – քշուեցան կեդրոնացման կայաններ, որոնցմէ իւրաքանչիւրին անունը անջնջելի արատ մըն է քաղաքակրթութեան ճակտին վրայ, – Իսնթիլի, Ռաս իւլ Այն, Ռաքքա, Պապ, Մումպուճ, Զիարէթ, Տէր Զոր եւ հարիւրաւոր ուրիշ մահաստաններ...

Էնվէր փաշա

Թուրքիոյ պատերազմի մտնելէն ետք երբ ընդհանուր զօրաշարժ հռչակուեցաւ, շուրջ 300,000 արեւմտահայ երիտասարդներ եւ չափահասներ զինուորագրուեցան՝ կռուելու համար օսմանեան բանակի շարքերուն մէջ: Սակայն կռուելու առիթ չունեցան անոնք, վասն զի «անվստահելի» էին, – այլ համախմբուեցան «ամելէ թաբուրի»ներու կամ բանուորական ջոկատներու մէջ, եւ լծուեցան ծանր աշխատանքի. ճամբաներ բացին ու կամուրջներ չինեցին, զօրանոց–

ներ կառուցին ու խրամներ բացին, եւ սպառեցան «յանուն հայրենիքին», ապա արժանացան Թրքատիպ վարձատրութեան, – խումբ առ խումբ տարուեցան ամայի վայրեր, գնդակահարուեցան եւ նետուեցան իրենց իսկ ձեռքերով փորուած փոսերու մէջ... Այսպիսի անասնական վերաբերումի արժանացաւ մեր ժողովուրդին ծաղիկը, ամբողջ օսմանեան պետութեան ամէնէն չինարար տարրը... որ բացարձակապէս անմեղ էր:

Հանրայայտ իրողութիւն է արդէն, թէ ինչ դժխեմ ու դժոխային ճակատագիր ունեցան մեր մտաւորականները, – հարիւրաւոր գրագէտներ, բանաստեղծներ, գիտնականներ, արուեստագէտներ, ազգային գործիչներ, լրագրողներ, – որոնք մեր մշակոյթի եւ ազգային վերածնունդի պատմութեան մէջ կը բանային «օգոստափառ նոր արշալոյս»: Ամենավայրագ մեթոտներով սպաննուեցան մեր Զօհրապները, Վարուժանները, Սիամանթօները, Տաղավարեանները, Քելեկեանները, Մուրատները, Սեւակները, Թլկատինցիները եւ ամբողջ համաստեղութիւնը արժէքներու, որոնց նմանին չէ կրցած ծնունդ տալ ջարդարար թուրքը իր պատմութեան որեւէ մէկ շրջանին:

Եւ խլեցին ու թրքացուցին մեր տասնեակ հազարաւոր հայաչուի աղուոր մանուկները,– այդ գործը վստահելով թուրք էգական սեռի կարկառո՛ւն ներկայացուցիչներ Հալիտէ Էտիպի, Նիկէար Հանըմի, եւ բազմաթիւ այլ դորովագո՛ւթ հանըմներու, որոնք մեծ եռանդով լծուեցան հայ որբերը «փրկելո՛ւ» աշխատանքին:

Աւելի հրէշային եւ դաղանաբարոյ եղան անշուշտ տասնեակ հազարաւոր հայ աղջիկներու եւ կիներու առեւանգումը, դերեվարումը, վաճառքը, բռնաբարումը, անարգումը, սեփականացումը...

Եւ անհաչիւ էր կողոպուտը: Ցափշտակեցին, խլեցին եւ իւրացուցին մէլիոն մէլիոնաւոր արժէքով մեր կալուածները, տուները, գործիքները, իրերը, ղրամական հարստութիւնները: Պատմութեան մեծագոյն մակաբոյծը, ծոյլ եւ անպէտք թուրքը, սովալլուկ գորշ գայլի նման լափեց մեր ժողովուրդի ճակատի դարաւոր քրտինքին արդիւնքը:

Եւ պէտք է չհշտել դարձեալ, թէ ամէն ինչ կատարուեցաւ մե՛ծ կանոնաւորութեամբ, ըստ ծրագրի, մեթոտո՛վ: Ահա թէ ի՛նչ կը վկայէ այս մասին «Ռըվիւ տէ Տէօ–Մոնտ»ը (1916 Փետր. 1ի թիւ).– «Ինչ որ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ այս բոլոր պատմութիւններուն մէջ, ջարդերու կանոնաւոր եւ սիսթեմաթիք կազմա-

կերպութի՛ւնն է: Գերմանացիք, այս կանոնաւորութեան ի տես, պիտի ճանչնան իրենց զինակիցներն ու աչակերտները: Ժողովուրդ մը չէ, որ վայրենի անիշխանութեան մը տագնապի մէջտեղ, ուրիշ ժողովուրդի մը վրայ կը յարձակի: Ո՛չ, գործողութիւնը կը սկսի դիւղերու մէջ փակցուած կառավարական հրամանով մը: Հրահանգները Պոլսէն կը հասնին բարձրագոյն պաշտօնատարներուն, եւ անոնց ձեռքով՝ գործադիր մարմիններուն ու դահիճներուն...: Ամէն ինչ կը կատարուի սոսկալի կարգաւորութեամբ մը: Քաղաքներու մէջ չեն սպաններ, որպէս զի նեխում տեղի չունենայ: Կարաւաններըը իրարու կը միանան որոշեալ ժամուն ու վայրկեանին: Քիւրտերն ու չեթէները (աւազակները) լուր ունին, եւ ժամադիր կը սպասեն ոստիկաններուն, որոնք որսերը զսպած են: Յանձնախումբեր կը զբաղին Թուրք կառավարութեան կողմէն հայ տուներէ առնուած աւարը քննելով: Գիշատիչ խուժանին առջեւ կը նետեն աննշան առարկաները. ամէն ինչ որ իրական արժէք մը ունի՝ մէկ կողմ կը դրուի ծախուելու համար: Նախ պիտի վճարուին հայերուն «պարտքերը», որպէս զի ոչ մէկ մուսլիման վնասուի, յետոյ մնացածով պետութիւնը պիտի հարստանայ: Պոնթիայէն ու Մակեդոնիայէն բերուած մուսլիմաններ իբրեւ գաղթական հաստատուած են հայ տուներու մէջ: Տոքթ. Նազըմի մեթոտն է ասիկա: Կիներու եւ մանուկներու բաշխումն ալ կանոնաւորութեամբ կը կատարուի՝ Թուրք բժիշկներու կողմէ առողջապահական այցելութենէ յետոյ: Վերապրող մանուկները կը հաւաքուին իսլամ որբանոցներու մէջ: Քրիստոնեաներուն արգիլուած է անոնցմով զբաղիլ, հաւաքել զանոնք»...

Տեղահանութեան ու ջարդի սկիզբէն նուազ քան մէկ տարի ետք, 1916ի Փետրուարին, դահճապետ Թալէաթ արդէն իսկ ի վիճակի կը զգար Ռայխսթակի կաթոլիկ հատուածի պետ Տոքթ. Էրցպերկէրին ըսելու թէ՝ «հայկական հարց գոյութիւն չունի, վասն զի հայ չկա՛յ»: Թուրքը իր «առաքելութիւնը» գլուխ հանած էր ընդհանուր առմամբ. աքսորած էր արեւմտեան Հայաստանէ, Կիլիկիոյ եւ արեւմտեան Անատոլուի հայ բնակիչները եւ անոնց մէկ կարեւոր մասը սպաննած էր արդէն: Եւ մնացեալին հաշիւը կրնար մաքրել անապատներու մէջ, առանց աճապարանքի, մաս առ մաս:

ՄԵՐ ԱՆԴԱՐՄԱՆԵԼԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

Մեր ժողովուրդին գողգոթան տեւեց չուրջ վեց երկար տարիներ, 1915ի Ապրիլէն 1921ի Մայիսը՝ մինչեւ Ալեքսանդրապոլի

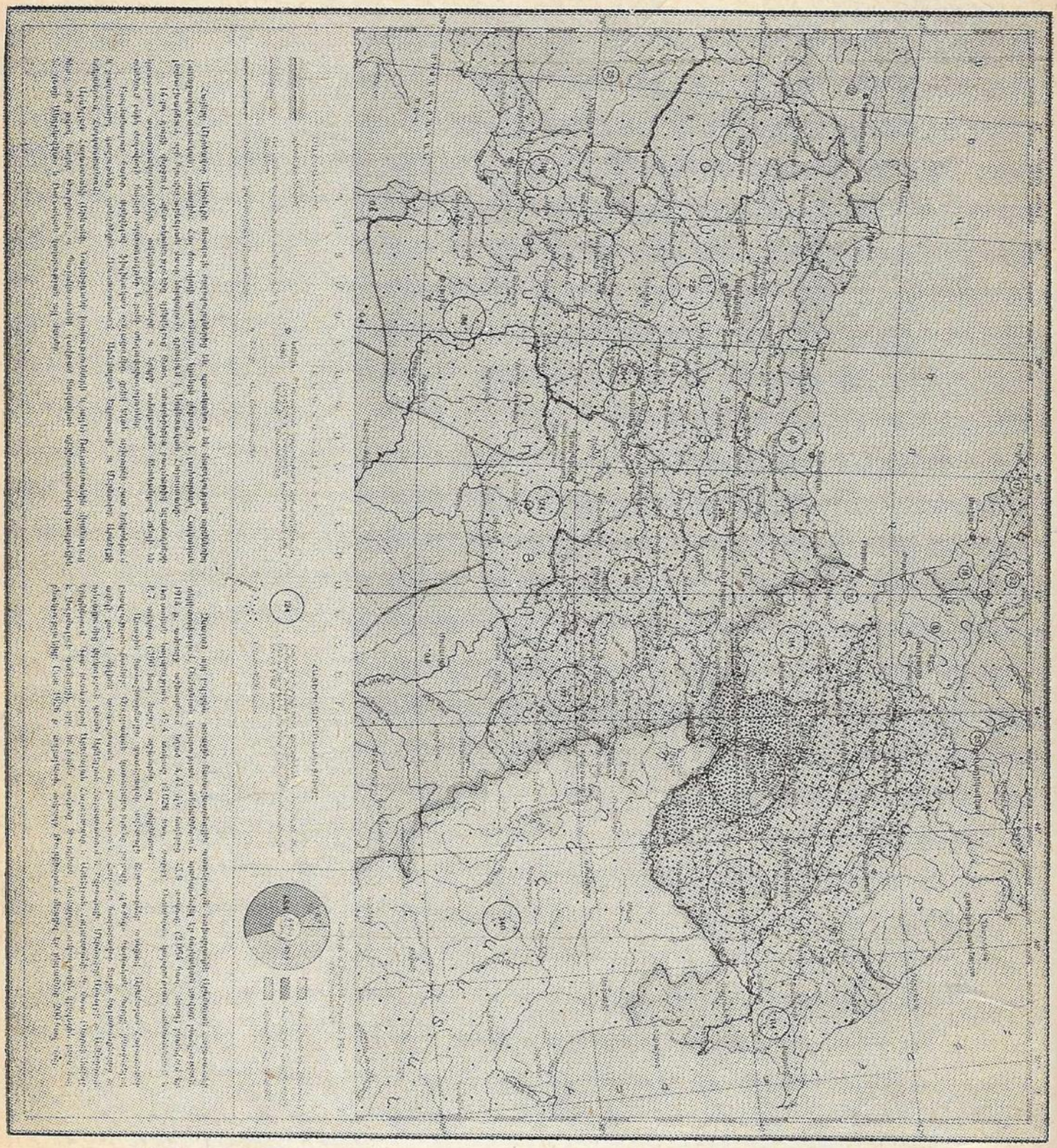

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ 1914 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին, Արեւմտեան Հայաստանի հողամասին վրայ, Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ, կ'ապրէին 2,026,000 հայեր, ինչ որ ամբողջ հայ ժողովուրդի թիւին (4,470,000) 45·4 առ հարիւրը կը ներկայացնէր: 2,054,000 հայեր (ամբողջին 45·9 առ հարիւրը) կ'ապրէին Ռուսական Կայսրութեան սահմաններուն մէջ, իսկ մնացեալ 390,000 հայերը (8·7 առ հարիւրը) ցրուած էին այլ երկիրներու մէջ:

(Քարտէսին վրայ իւրաքանչիւր կէտ 1000 մարդ կը ներկայացնէ):

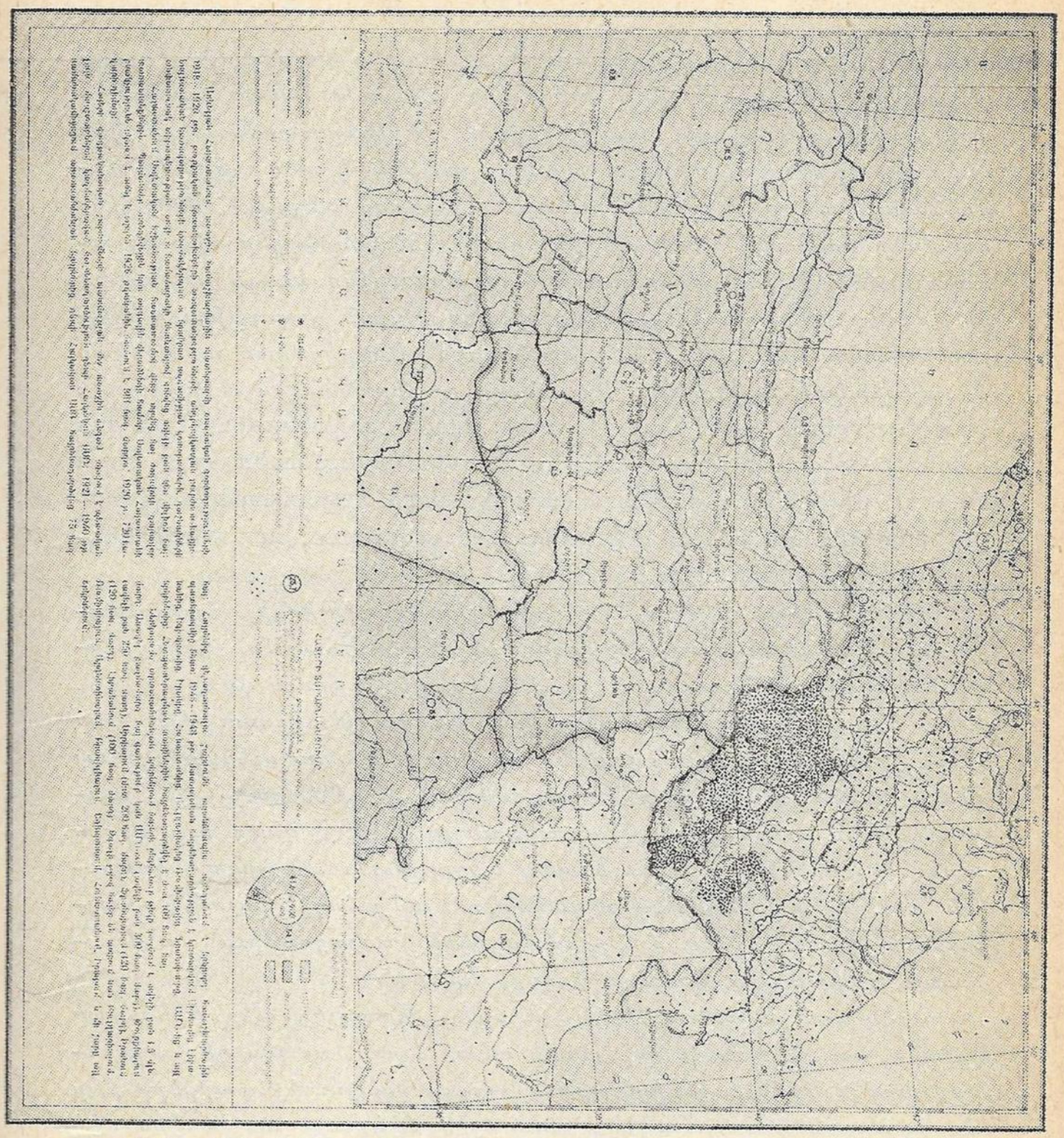

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ 1926 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

Ըստ 1926 թուականի տուեալներու՝ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ մնացած էր ընդամէնը 200,000 հայ: Միւս կողմէ, Արեւելեան Հայաստանի մէջ, առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողութիւններու, 1918էն 1920 թրքական հրոսակախումբերու ասպատակութիւններու, սովի ու համաճարակի եւ բաղաքացիական կռիւներու իբրեւ հետեւանք զոհուեցան շատ աւելի բան բառորդ միլիոն հայեր: 1926 թուականին Սովետական Հայաստանի բնակչութիւնը հասած էր 881,000ի:

(Քարտէսին վրայ իւրաքանչիւր կէտ 1000 մարդ կը ներկայացնէ):

դաւառին պարպումը քեմալական վոհմակներէն, – սակայն Թուրքը ցեղասպանութեան ծրագիրը մեծ մասամբ դլուխ հանած էր արդէն այդ ժամանակամիջոցի առաջին երկու տարիներուն: Պատերազմին սկիզբը չուրջ երկու միլիոն հայ կար օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ: Երբ մահասփիւռ ուրականը անցաւ, Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ մնացած էին չուրջ 150,000 հայեր միայն, առաւել՝ մեծ թիւով թրքացուած հայ մանուկներ եւ դերեվարուած հայ կիներ: Մնացեա՞լը... Չուրջ կէս միլիոն հայութիւն մազապուրծ ազատեցաւ մահուան ճիրաններէն՝ Անդրկովկաս ու Կովկաս եւ արաբական երկիրներ, Պալքաններ ու Ֆրանսա ապաստանելով: Իթթիհատական ճիւաղներու ի գործ դրած ցեղասպանութեան զոհ գացին աւելի քան մէկ միլիոն եւ քառորդ արեւմտահայեր: Ապա քառորդ միլիոն հայեր մահացան արեւելեան Հայաստանի մէջ՝ իրբեւ արդիւնք օսմանեան ու բեմալական ջարդերու, համաճարակներու, սովի եւ կռիւներու:

Զորս միլիոնի վրայ՝ չուրջ մէկուկէս միլիոնի ահաւոր կորուստ... Ահա՛ փշաքաղիչ իրականութիւնը: Ահա՛ մեր ժողովուրդի նահատակութեան չափը՝ իր մեծ երազի ճամբուն վրայ...

Եւ ոչ միայն այսքան: Այլ կայ չչմեցուցի՛չ իրողութիւնը, որ ամբողջ արեւմտեան Հայաստանը բոլորովին պարպուեցաւ իր հայ բնակիչներէն: Կորսնցուցինք Հայաստանի 300,000 քառ. քմ. տարածութեան աւելի քան եօթը տասերորդը: ՀՈ՞ՂԸ գնաց մեր ոտքին տակէն... իսկ հողը ազգութեան, պետութեան ու քաղաքակրթութեան անփոխարինելի մէկ ազդակն է: Առանց հողի՝ բոշա՛ է, հայմաթլո՛ղ է ժողովուրդ մը, – անհայրենիք դոյացութիւն՝ որ թեկնածու է նետուելու ձուլման մողոքի երախին մէջ:

Հայասայլ պետութենէն մինչեւ Արտաշէս Աչխարհակալի չրջանը՝ աւելի քան հազար տարի պէտք եղաւ, որպէս զի հայանեը, արմէնները, նայիրիցիները և այլ բաղկացուցիչ տարրերը մեր ժողովուրդին միաձուլուէին, դառնային մէկ ազգ ու խօսէին մէկ լեզու, եւ համախումբ ապրէին հողամասի՛ մը վրայ, որ դառնար Հայաստան Աշխարհ կամ Հայկական Լեռնաշխարհ: Այո, տասնեակներով սերունդներ ամբողջ հազարամեակ մը տքնեցան ու մաքառեցան, մարտիրոսացան ու հերոսացան, որպէս զի առաջաւոր Ասիոյ մէջ հողամաս մը վճռապէս կնքուէր Հայաստան պանծալի անունով – բայց ահա, կատարուած իրողութենէն աւելի քան երկու հազար տարի ետք, այդ հայկական հողամասին չուրջ եօթը տասներորդը կորսնցուցինք միայն քանի մը տարուան ընթացքին, – բացի կոր-

սընդնելէ անոր վրայ ապրող եւ ստեղծագործող մեր տաղանդաշատ ժողովուրդը:

Մեր ամբողջ պատմութեան ամէնէն աղիտալի իրադարձութիւնն է այս: Դէպք մը կամ իրողութիւն մը՝ որ հիմնովին կը պայմանաւորէ մեր ժողովուրդին ներկան եւ նոյնպէս պիտի պայմանաւորէ մեր ապագան: Մեր ժողովուրդին առջեւ դրուած ամէնէն կենսական ու բախտորոշ հարցերէն մէկն է մեր հողային դաւը: Այս րոպէին ա՛յդպէս է, եւ վա՛ղը եւս պիտի ըլլայ այդպէս:

ՀԵՏԵԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ԴԱՍԵՐ

Մեծ եղեռնին մասին այս չատ հակիրճ ակնարկը վակելէ առաջ, անհրաժեշտ կը նկատենք անդրադառնալ այդ առնչութեամբ քանի մը իրողութիւններու եւ երեւոյթներու եւս, նկատի ունենալով որ ատոնք սերտ աղերս ունին մեր ներկայ կեցուածքին եւ կամ որդեգրելի գործունէութեանց հետ: Առաջինը այդ երեւոյթներէն այն է՝ որ ցեղասպանութեան համար պատասխանատու է ամբո՛ղջ թրքութիւնը, եւ ոչ «Թուրք ղեկավարութիւնը» միայն: Մեր մէջ կան մարդիկ, ընդհանրապէս «մարքսիստ տեսաբանի կամ պատմաբանի» քղամիդով ներկայացող, որոնք գաղափարաբանական ճամարտակութիւններով կը ջանան պատահածին համար պատասխանատուութենէ ղերծ կացուցանել թուրք ժողովուրդը: Անոնք յանցաւոր կը հռչակեն «նացիոնալիսմ» ու «պուրժուա» թուրք ղեկավարութիւնը, օսմանցի կամ իթթիհատական, եւ կը փորձեն ըսել թէ թուրք ժողովուրդը, ինչպէս բոլոր ժողովուրդները, չար ու ոճրագործ չէր, եւ մոլորեցաւ դէչ առաջնորդութեան պատճառով: Ո՛չ, եւ հազար անգամ ո՛չ: Ով որ նուազագոյն չափով դիտէ օսմանցի թուրքերուն պատմութիւնը՝ անիկա չի կրնար յայտնել նման չքնա՛ղ միտքեր: Ով որ դիտէ թէ «Թուրք ժողովուրդ» կոչուած բարբարոսներու վոհմակը ի՛նչ վերաբերում ցուցաբերեց հայ զոհերու հանդէպ՝ անիկա չի կրնար մէկ րոպէ իսկ պատասխանատուութենէ ղերծ կացուցանել ժողովուրդ կոչուելու անարժան այդ ամբոխները:

Աչխարհի բոլո՛ր ժողովուրդները կրնան խորքին մէջ չար ու ոճրագործ չըլլալ, բայց ո՛չ այս մէկը: Այս մէկը տարբե՛ր է, տարբեր եղած է անցեալին եւ տարբեր է հիմա՛: Այո, տեղահանութեան ու բնաջնջումի ծրագրին ու գործադրութեան համար վերին պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ թուրք ղեկավարութեան վրայ. սա-

կայն ո՞վ կրնայ ըսել, թէ «Թուրք ժողովուրդը» ծառացաւ այդ անմարդկային որոշումին դէմ, ո՞վ կրնայ ըսել թէ Թուրք հանրային կարծիքը դատապարտեց իր ղեկավարներուն դժոխային մահավճիռը: Ոչ ոք կրնայ այդպիսի փաստ մատնանշել: Ընդհակառակը, միլիոն փաստ ու ապացոյց դոյութիւն ունի հաստատող թէ՝ «Թուրք ժողովուրդը» անսահման անօրինակ ախորժակով լծուեցաւ ցեղասպանական գործողութեանց՝ ամէն տեղ: Անիկա աննկարագրելի եւ անյագեցնելի սաթիվմով անարդեց ու չարչարեց հայ իգական սեռը, անպատմելի անբարոյութեան թիրախ ըրաւ հայ պարմանուհիներն ու մանչերը: Չարչարանքի չերեւակայուած «նրբութիւններ» հնարեց ան, եւ անսահման ախորժակով դիտեց ու վայելեց զոհերուն դալարումն ու տառապանքը: Զոհացաւ անօթի ձգելով հայ տարագրեալները, այլ զանոնք հասցուց այնպիսի կէտի մը՝ ուր զոհունակութեամբ դիտեց անոնց ստորնացումը: Զոհացաւ սովորական միջոցներով սպաննելով հայ մանուկները, այլ զանոնք նաւակներու մէջ լեցուց եւ ողջ ողջ ծովուն բացերը թաւիեց՝ ինչպէս Տրապիզոնի մօտ, եւ դաշոյններով պատռտեց ու օդը բարձրացուց անմեղ հրեշտակները, եւ հազարաւոր հայ մանուկներ անապատները թաւիեց՝ որպէս զի «չուններո՛ւ պէս ապրին»՝ ինչպէս ըրաւ Զեքի ճիւաղը Տէր Զորի մէջ, եւ տակաւին հազար ու մէկ վանտալութիւն, եւ այդ բոլորէն հաճո՛յք առաւ, հրճուեցա՛ւ ու զոհացաւ...

Թուրք ժողովուրդին մէջ երկար ատենէ ի վեր կուտակուած անասնութիւնը կամ գազանային բնազդը մէկ անգամէն չզթացաբերծուեցաւ, եւ անզսպելի սաթիվմով զարկաւ հայ անօգնական բազմութիւններուն: Թուրք ժողովուրդը զո՛հ էր, որ իր ղեկավարութիւնը իրեն ատիթը տուած էր կողոպտելու եւ թալանելու հայն ու իր տունը, բռնաբարելու եւ վայելելու հայ կիները, ջարդելու եւ յօշոտելու հայ այրերը, ջախջախելու իր նախանձը գրգռող հայ մտաւորականները: Սաթիստական աննախընթաց խրախճանք մը տարբեց Թուրք ամբոխը. անսահման հրճուանքով լծուեցաւ անիկա՝ իրեն վստահուած «առաքելութեան»: Եւ զարմանալի չէ, որ փոքր, չա՛տ փոքր ու զանցառելի եղաւ թիւը «բարի Թուրքերու», որոնք ընդվզեին կատարուող ահռելի ոճիրին դէմ եւ փորձէին ձախողցնել զայն:

Լաւ է որ չմոռնանք այս իրողութիւնը՝ որովհետեւ մենք իրեւ պահանջատէր եւ իրրեւ դրացի երկար ատեն գործ պիտի ունենանք տակաւին Թուրք ժողովուրդին հետ, որ այսօր ճիշդ այն է՝ ինչ որ էր երէկ: Չէ փոխուած բնաւ, վկայ՝ 1955 Սեպտ. 6–7ի վան-

տալութիւնը Իսթանպուլի մէջ, ուր աւելի քան 90 յոյն եկեղեցիներ պղծուեցան, յունական գերեզմաննոցներ իսկ պղծուեցան, տարիքոտ յոյն կղերականներ եւ յոյն կիներ անարգուեցան, եւ այլն եւ այլն: Այո, դժբախտաբար չէ բարեփոխուած Թուրքը: Եւ մենք միշտ ի մտի պիտի ունենանք այս ճշմարտութիւնը՝ մեր ներկայ թէ յետագայ գործունէութեանց ընթացքին:

Մեծ Եղեռնի առնչութեամբ միակ պահելիք երկրորդ իրողութիւն մըն է այն, որ ոչ քրիստոնեա՛յ դերմանացիք եւ ոչ ալ քրիստոնեա՛յ աւստրօ–հունգարացիք նուազագոյն ճիգը ըրին զսպելու Թուրքին գազանութիւնները կամ նոյնիսկ մասամբ «մարդկայնացընելու» բնաջնջումի մեթոտները: Գերման կառավարութիւնը ոչ միայն չուզեց խանգարել իր օսմանցի զինակիցին ցեղասպանական ծրագիրը, այլեւ փաստօրէն քաջալերեց զայն, եւ օգնեց անոր: Գոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմը, հարազատ թարգմանը հանդիսանալով իր կառավարութեան տեսակէտներուն, թոյլ չտուաւ որ որեւէ մէկը միջամուխ ըլլար Թուրքերու աղտոտ գործին: Մարզաստր եւ հայասէր Լեփսիուսներու բողոքները մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի: Իսկ ի՞նչ պատահեցաւ 1955ի ծանօթ վանտալութեան առթիւ. Թուրքիոյ արեւմտեան զինակիցները ոչ պատժեցին եւ ոչ ալ դատապարտեցին զայն, հակառակ որ գոհը իրենց ուրիշ մէկ զինակիցին՝ յոյն ազգին պատկանող համայնք մըն էր: Եւ հիմա ի՞նչ կը պարզուի Կիպրոսի մէջ. արեւմտեան մեծերը դարձեալ պաշտպան կը կանգնին Թուրքիոյ, եւ արեւմտեան մամուլը, որ գրեթէ բոլորովին լուռ մնաց 1955ի վանտալութեանց առթիւ, հիմա լուսանկարներով «կը մերկացնէ» յոյներու «բարբարոսութիւնները»: Օգտակա՛ր է մտահան չընել այս պատկերը:

Տարագրութեան եւ սպանդին առնչութեամբ աչքի զարնող կարեւոր երեւոյթ մըն է նաեւ այն, որ մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները կչռուեցան եւ առ հասարակ պակաս զտնուեցան: Բացի Վանէն եւ այլ քանի մը վայրերէ, անոնք չկրցան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ զանազան շրջաններուն մէջ տէր կանգնիլ մեր ժողովուրդին, չկրցան զսպել գազանը եւ չկրցան կազմակերպել յաջող ինքնապաշտպանութիւններ: Պատմական դառն իրականութիւնը ա՛յս է՝ ինչ կը վերաբերի արեւմտահայութեան ճակատագրին: Եւ այսօր առանց նպատակի չէ, որ կը մատնանշենք այս պարագան:

– Լսել կ'ուզենք թէ հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները պէտք է իրապաշտօրէն գիտակցին իրենց ուժին ու կարելիութիւններուն, եւ պէտք է հաշիւով երկարեն իրենց ոտքերը իրենց անկողիններուն

մէջ: Հեռու պէտք է մնան պոռոտախօսութիւններէ, արկածախընդրութիւններէ եւ անկարելի յառաջադրութիւններէ:

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Այս երեւոյթները արձանագրելէ ետք, անհրաժեշտ է նոյնքան կարեւորութեամբ ըսել ու չեչտել, թէ հայը ամէն տեղ «ոչխարի նման սպանդանոց» չդնաց, այլ շարք մը քաղաքներու մէջ դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան դիւցազնական կռիւներ մղեց, ոմանք յաջող ելքով, ուրիշներ՝ անյաջող բայց մեծապէս դնահատելի:

Այսպէս, կիլիկեան արծուերոյն Զէյթունը եթէ այս անգամ չդիմեց ինքնապաշտպանութեան, դոհ երթալով դաւերու, չրջակայ Ֆռնուզն ու Ֆնարճաքը արիաբար ընդդիմացան թուրքերուն եւ քաջարար իւնկան անհաւասար կռիւներու մէջ: Անդին, Ամանոսի չրջանին մէջ Աւետիս չաուշի քաջերը տարիներով մաքառեցան թուրք զօրքերու դէմ եւ իրենց դժբախտ հայրենակիցներուն վրէժը առին: Հայկական Ատրիքի մէջ՝ Եդեսիոյ հայերը աչքի զարկին իրենց հերոսական մարտնչումներով եւ եաթաղան բարձրացնող բազուկը կտրելու ճիգերով: Իսկ Անդրանիկի ծննդավայր Շապին Գարահիսարի մէջ մեր ազգակիցները պահ մը զսպեցին զաղանը, դրաւեցին բերդը եւ անոր վրայ բարձրացուցին ազատութեան դրօշը, սակայն չուտով սպառեցան իրենց փամփուչտն ու պարէնը, եւ անոնք իւնկան հերոսաբար. պաչտելի եւ անմոռանալի եղան չապին–գարահիսարցի կիները, որոնք նախընտրեցին իրենք զիրենք բերդի ժայռերէն վար նետել՝ քան թէ յանձնուիլ վաւաչոտ օսմանցիներուն:

Բարեբաստիկ դիպուածով մը նման ճակատագիրէ մը ազատեցան ճեպէլ–մուսացի հերոսները, որոնք առաւելաբար ռամկավարներ Եսայի Եաղուպեանի եւ Պետրոս Տմլաքեանի զեկավարութեամբ, Մուսատաղի վրայ քառասուն օրեր դիւցազնաբար զիմադրեցին թուրք զերազանց ուժերու դրոհներուն: Իրաւամբ միջազգային հիացումի արժանացած չուրջ հինգ հազար ճեպէլ–մուսացիները 1915ի Սեպտեմբերին Ֆրանսական նաւերով փոխադրուեցան Սուէզ, եւ ազատեցան անապատի չարչարանքներէն ու սպանդէն:

Իր տարողութեամբ եւ արդիւնքով՝ մեր ժամանակակից պատմութեան ամէնէն սխրալի էջերէն մէկը կը դրաւէ Վանի ինքնապաշտպանութիւնը: Շնորհիւ վանեցիներու ապրիլեան դիւցազնամարտին, չուրջ 150,00 հայեր փրկուեցան բնաջնջումէ: Ճիշդ է

Արմենակ Եկարեան (*Ժախին*) եւ Ճիմ Ջանգալեան

որ ռուսական ճակատին մերձաւորութիւնը եւ ռուսական զօրքերու ու հայկական կամաւորական գունդերու ժամանումը բախտորոշ դեր խաղացին վասպուրականցի ժողովուրդի փրկութեան մէջ, սակայն այդ իրողութիւնը որեւէ ձեւով չի կրնար նսեմացնել Վանի հայութեան եւ հայ քաղաքական կազմակերպութեանց հերոսական մարտնչումը, համագործակցական մեծ ճիգը եւ ազատութեան հոյակապ սէրը: Վանեցիք անմահացան իրենց արդիւնաչատ սխրագործութիւններով:

Ըստ աւանդութեան, պարսիկներն էին որ Վանի նահանգին անունը դրին Վասպուրական, որ կը նշանակէ «քաջորդիք» կամ «վեհորդիք»: Վասպուրականի հայութիւնը պատմութեան ընթացքին բազմաթիւ անգամներ փաստեց թէ լրիւ արժանի էր այդ անուանումին: Եւ 1915ի Ապրիլին անիկա անգամ մը եւս տուաւ ապացոյցը իր հերոսական կերպարին: Ապրիլի սկիզբը կառավարիչ ճեւտէթ փաշա լծուեցաւ նախապատրաստական աշխատանքներու՝ գործադրելու համար Վասպուրականի հայութեան տարագրութեան ու ջարդին ծրագիրը: Վանի ղեկավարութիւնը բարեբախտաբար արթուն պտնուեցաւ եւ ղխմադարձեց անմիջապէս: Կազմուեցաւ Զինուորական Մարմինը, զոր գլխաւորեց ռամկավար խմբապետ Արմենակ Եկարեանը, եւ կազմուեցաւ քաղաքական խորհուրդ մը, զոր գլխաւորեց դաշնակցական գործիչ Սրամ Մանուկեանը: Զին. Մարմինի առաջնորդութեամբ՝ Այգեստանի չուրջ 20,000 եւ Քաղաքամիջի չուրջ 2500 հայութիւնը պատրաստուեցաւ անհաւասար կռիւի: Ապրիլ 7ին (հ. տ.) սկսան բախումները, որոնք տեւեցին մինչեւ Մայիս 3: Վանեցիք հոյակապ սխրագործութիւններով ճղմեցին Թրքական դերագանց ուժերու զրոհները, եւ ձախողցուցին Թրքական ռազմավարութիւնը:

Արդարեւ, ճեւտէթ փաշա կը հաշուէր Ռալիլ փաշայի վրայ, որ Պարսկական Ատրպատականի վրայով շրջանցումը պիտի կատարէր Վասպուրականի եւ արեւելքէն պիտի զարնէր Վանի հայութեան: Ռալիլ փաշա արագ յաղթանակներով հասաւ Տիլիման, ուր եռօրեայ ահեղ կռիւներու մէջ զինք կեցուցին ռուս զօրքերու կողքին կռուող հայ կամաւորական գունդերը՝ Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ: Տիլիմանը եւ Զօր. Նազարբեկեանի վարած գործողութիւնները ձախողցուցին Ռալիլ փաշան, մինչ ճեւտէթի ակռաները փշրուեցան վանեցի հայերու պողպատին դէմ: Պարտուեցա՛ն թուրքերը, եւ ստիպուեցան նահանջել: Եւ չուտով Վան հասան ռուս զօրքերու յառաջապահ հայ կամաւորական գունդերը:

Վանի մէջ հաստատուեցաւ, ռուսերու հաւանութեամբ, հայկական վարչութիւն: Ռուս իշխանութիւնները «նահանգապետի» պաշտօնը վստահեցան Արամ Մանուկեանին՝ նկատի ունենալով որ Դաշնակցութիւնը խոստացած էր ամէն տեսակէտով գործակցիլ ցարական իշխանութեան հետ եւ այդ պատճառով ալ կը վայելէր այդ իշխանութեան կողմնակալ պաշտպանութիւնը: Վանի «հայկական իշխանութիւնը» տեւեց մինչեւ 1915 Յուլիս 18, երբ Զօր. Նիքոլայեւի հրամանին անսալով, Վասպուրականի հայութիւնը աճապարանքով ձեռք առաւ գաղթականի ցուպը եւ ուղղուեցաւ դէպի Իգդիր եւ Այրարատեան դաշտ: Կորսնցուցինք հողը, բայց քնաջնջումէ փրկուեցաւ ջրջանի հայութիւնը: Վանի եւ շրջակայքի հայերը ծանր կորուստներու ենթարկուելէ ետք հասան Երեւան, Էջմիածին եւ այլ շրջաններ: Անոնք մեծ թիւով գոհեր տուին համաճարակներու ու սովի, բայց կառչեցան կեանքին ու պայքարեցան, վերապրեցան ու ծաղկեցան, եւ կարեւոր դեր խաղացին ու հիմա կը խաղան Հայկական Հանրապետութեան կեանքին մէջ:

Արամ Մանուկեան

ՀԱՅ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐ

Ցոյց տալու համար, թէ բոլորովին աննպաստ պայմաններու մէջ իսկ մեր ժողովուրդը Հայկերու, Վարդաններու եւ Սասունցի Դաւիթներու դիւցազնական չունչով նոր էջեր արձանագրեց մեր պատմութեան մէջ, տակաւին անհրաժեշտ է քանի մը խօսքով անդրադառնալ հայ կամաւորական դունդերու եւ Հայկական Լեգէոնի քաջագործութիւններուն: Անտեղի չէ հոս փակագիծ մը բանալով նշել, թէ առաջին աշխարհամարտի ընթացքին հայ մարտիկը, ռուսական զօրքերու, հայ կամաւորական դունդերու թէ լեգէոնի մէջ, շատ աւելի խիզախ ու տոկուն կռուող դուրս եկաւ՝ քան համբաւեա՛լ Թուրք զինուորը կամ «մեհմետճիկ»ը: Պատմական իրողութիւն

է, որ «քահրամանը» օսմանցի զինուորը չատ աւելի աչքի զարկաւ իր դասալքութեամբ քան իր քաջութեամբ: Այսպէս, 1915ի Նոյ·ի 800,000 զինուորէն 1918ի Մարտին միայն 200,000ի ինկաւ օսմանեան բանակի զինուորներուն թիւը: 1917 ամրան Թրքական բանակին մէջ գտնուող զինուորներուն չափ ալ դասալիք կար՝ ըստ պաշտօնական աղբիւրներու: Կարծէք «եըլտըրըմ օրտուսու»ները վերածուած էին «քալք կիտելիմ օրտուսու»ներու: Միւս կողմէ, հայ զինուորները ամէն ճակատի վրայ աչքի զարկին իրենց պարտաճանաչութեամբ եւ արիութեամբ: Թուրք զինուորի «քահրամանութեան» եւ կարգապահութեան առասպելը քանդուեցաւ առաջին պատերազմի ընթացքին, իսկ նախկին «ռայա» հայուն մարտիկ զաւակները արժանացան հերոսութեան դափնեպսակին:

Հայ կամաւորական խումբեր կազմելու «իմաստութիւնը» կրնայ վիճելի ըլլալ, – եւ վիճելի է, – սակայն վիճելի չի կրնար ըլլալ անոնց խիզախութիւնը, անոնց քաջագործութիւնը: Արեւելահայերու «Ազգ. Պիւրոյին» ղեկավարութեամբ կազմուեցան այդ խումբերը, որոնք 1915ի գարնան կը հաշուէին չուրջ 2500 կռուողներ, եւ որոնց թիւը յետոյ հասաւ եօթի (չուրջ հինգ հազար մարտիկներով): Ի միջի այլոց հարիւրաւոր ամերիկահայ մարտիկներ, Ճիմ Զանդալեանի եւ ուրիշներու առաջնորդութեամբ, փութացին միանալ այդ խումբերուն եւ կռուիլ դարաւոր ոսոխին դէմ: 1916ին այդ գունդերը վերակազմուեցան իբրեւ «Հայկական հրացանաձիգ գունդեր», եւ մաս կազմեցին ռուսական կանոնաւոր բանակին, ուր կը ծառայէին արդէն 250,000 արեւելահայեր:

Կամաւորական խումբերը, ինչպէս տեսանք, Տիլիմանի մէջ եւ Խոյի մօտերը զսպեցին Խալիլ փաշայի զօրքերը, ապա յաղթական մուտք գործեցին Վան: Յետոյ անոնք յաղթական արշաւներ կազմակերպեցին Դատվան, Պիթլիս ու Մուշ եւ բազմաթիւ այլ շրջաններ, ուր պաշտպանեցին վերապրող արեւմտահայ խլեակները եւ պատժեցին ջարդերու պատասխանատու թուրք ոճրագործները՝ մե՛ծ թիւով: Կամաւորական խումբերը աչքի զարկին նաեւ Սարըղամիշի, Էրզրումի եւ Երզնկայի ճակատներուն վրայ, ուր փորձեցին տէր կանգնիլ իրենց ազգակիցներուն եւ նոյն ատեն զսպել օսմանցի գաղանը: Ի վերջոյ, կամաւորական այդ գունդերն էին, որ 1918ին կորիզը հանդիսացան «Հայկական բանակին» եւ նոյն ատեն մաս կազմեցին մեծն Անդրանիկի բանակին, որ 1918ի ամրան մաքրագործե՛ց Զանգեզուրը վտանգաւոր տարրերէ, ապա քալեց Ղարաբաղի վրայ:

«Ազգային հերոսը»՝ Անդրանիկ

Միւս կողմէ, արեւմտեան դաշնակիցներու շարքերուն մէջ անմահ փառք վաստկեցան Հայկական Լեգէոնի մարտիկները: Նախ Փոր–Սայիտի ճեպէլ–մուսացի քաջերու խնդրանքով ու պահանջքով, ապա Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ, դաշնակիցներու «արեւելեան լեգէոնին» մէջ կազմուեցաւ հայկական դունդ մը: Այդ դունդին կորիզը հանդիսացան, 1916 Թուականին, ճեպէլ–մուսացի բազմահարիւր ազատամարտիկները. յետոյ անոր միացան քանի մը հարիւր հայ զինուորներ օսմանեան բանակէն. իսկ 1917ի կէսերուն սկսան ժամանել ամերիկահայ կամաւորները, – անխարդախ հայրենասիրութեամբ եւ նուիրումով տոգորուած այդ պաշտելի քաջերը, որոնք ձգած ապահով կեանք ու հանդիստ, ովկիանոսներ անցան՝ որպէս զի իրենց քոյրերուն ու եղբայրներուն վրէժը առնէին անարդ ոսոխէն եւ որպէս զի բերէին իրենց մասնակցութիւնը մեր ազգային դատի բարւոք լուծման: Այսպէս, շուրջ երեք հազար ամերիկահայ անձնազոհներ փութացին խառնուիլ շարքերը Հայկական Լեգէոնին, որ վերածուեցաւ 4000 զինուորնոց զօրամասի մը:

Հայկական Լեգէոնը կռուեցաւ Զօր. Ալենպիի հրամայած դաշնակից բանակի շարքերուն մէջ՝ նախ Պաղեստին: Սուէզի, Պաղեստինի, Սուրիոյ եւ Միջագետքի համար երկար եւ ահեղ կռիւ մղուեցաւ կողմերուն միջեւ: Անգլիացիք եւ իրենց զինակիցները չհասան հազար զոհ տուին այդ կռիւներուն մէջ, – նոյն ատեն շուրջ կէս միլիոն զոհ տալով հիւանդութեանց, – Թուրքերը իրենց կարգին տուին չատ ծանր կորուստներ եւ 72,000 պատերազմական գերի: Ալենպիի բանակը 1917ի Քրիսմըսէն առաջ մասամբ Երուսաղէմ՝ չախչախելէ ետք ճեմալ փաշայի զօրքերը: Յաջորդ տարուան ամ–

րան Ալենպի չղթայազերծեց վերջին վճռական յարձակողականը, որուն ամէնէն բուռն բախումներէն մին տեղի ունեցաւ Արաբայի մէջ (հիւսիս. Պաղեստին), ուր հայ լեգէոնականները աչքի զարկին իրենց անօրինակ քաջութեամբ ու խիզախութեամբ: Արդարեւ, հայկական զօրամասին վիճակուած էր դրաւել բանալի բարձունք մը, եւ այդ պարտականութիւնը պատուով դլուխ հանեցին հայ մարտիկները: Արաբայի յաղթանակը չահուեցաւ 1918 Սեպտ. 19ին, ապա Ալենպիի բանակի արաբական դունդերը, Ֆէյսալի դլխաւորութեամբ, Դամասկոս մտան Հոկտ. 1ին: Հայկական Լեգէոնը այդ բանակի այլ միաւորներու հետ հասաւ Պէյրութ, ուրկէ չուրջ երկու ամիս եաք փոխադրուեցաւ Կիլիկիա:

Հայկական Լեգէոնը իր քաջութեամբ աչքի զարկաւ Իսլահիէի, Ճիհանի, Մարաշի եւ այլ վայրերու բախումներուն մէջ: Եւ կը փառասիրէր դառնալ Կիլիկիոյ «հայկական օճախին» ազգային բանակը, սակայն «ասպետակա՛ն Ֆրանսան» տարբեր ճակատագիր սահմաներ էր անոր: Թուրքին առջեւ քծնելու որոշում տուող Ֆրանսական կառավարութիւնը անվառունակ կաղմալուծման դատապարտեց անձնաղոհներու այդ զօրամասը: Գաղտնի համաձայնութիւններու եւ կայսերապաշտական քողածածուկ փառասիրութիւններու զոհ գացին, ի միջի այլոց, Կիլիկիոյ «հայկական օճախը», Հայկական Լեգէոնը եւ Կիլիկեհայոց դարաւոր իրաւունքներն ու կալուածները:

ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Եւ հոս տեղին է քանի մը խօսքով անդրադառնալու այն գաղտնի համաձայնութիւններուն, որոնք ի չարս այլ ազդութիւններու՝ խաղացին մեր ազդի ճակատագիրին հետ եւս: Մեր պատմաբանները երբ կը գրեն այս չրջանի եղելութեանց եւ երեւոյթներուն մասին, առ հասարակ լայնօրէն կը մեկնաբանեն մեղի ի նպաստ խօսուած ճառերը, կատարուած «հեղինակաւոր» կամ «պաշտօնական» յայտարարութիւնները ու համակրական արտայայտութիւնները, բայց դրեթէ բնաւ չեն անդրադառնար գաղտնի համաձայնութիւններու, որոնք ծիծաղելի կը դարձնեն այդ յայտարարութիւնները: Այսպէս, հայ պատմագրողը կամ քաղաքական մեկնաբանը բերնին չուրերը վազցնելով եւ կարեւորութեամբ կը նչէ, թէ ի՛նչ հոյակապ հայանպաստ յայտարարութիւններ ըրած են Քլեմանսօն, Պրիանը կամ Միլլերանը, եւ Լօյտ Ճորճը, Պալֆուրը կամ Քըր-

գլնը, եւ Օրլանտօն կամ Սոննինօն, բայց ընդհանրապէս լուռ կ'անցնէ այն իրողութեան վրայէն, թէ այդ նոյն «հայասէր» Պրիանը կամ Քլեմանսօն, Լոյտ Ճորճը կամ Սաղանոֆը ի՛նչպէս բոլորովին անտեսած են իրենց «փոքր դաշնակիցը» եւ դերազանցապէս կայսերապաշտական նպատակներով իրենց միջեւ բաժնած են արաբական թէ հայկական հողերը: Խօսքը ընդհանրապէս եղած է մեզի նպաստաւոր, իսկ գործարքը՝ աննպաստ: Խոստում՝ չռայլօրէն, դրժում՝ նոյնքան չռայլօրէն:

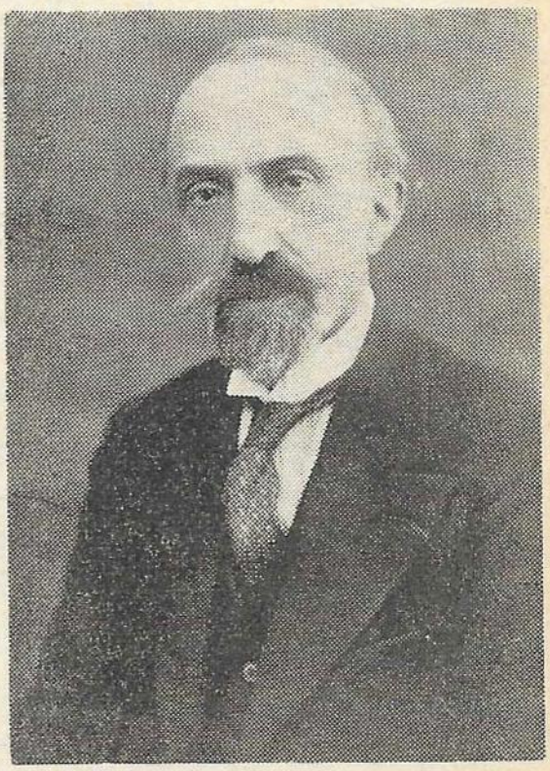

Արշակ Զօպանեան

Զենք ուզեր ստորագնահատել քարոզչութեան արժէքը, եւ խոր յարգանք ունինք այն հայրենասէրներուն՝ մանաւանդ աննման Արշակ Զօպանեանին եւ ուրիշներու հանդէպ, որոնք նիւթական չատ ճգնիմ միջոցներով փրոփականդի նախապարտութեան մը վայել գործ տեսան, – ճանչցուցին մեր դատը, հանրայինին նպաստաւոր կարծիք կազմել տուին հայկական հարցին մասին, եւ խոստումներ կորզեցին: Անոնք փայլուն կերպով յաջողցուցին իրենց գործը: Սակայն նոյն բանը կարելի չէ ըսել մեր քաղաքական գործիչներուն ու «դիւանագէտներուն» մասին, որոնք դիւրաւ խաբուեցան խոստումներէ եւ օթօրուեցան համակրական ջրոտ արտայայտութիւններով: Ի վերջոյ, աններելի է որ տակաւին ճառենք Քլեմանսոյի եւ Պրիանի հայասիրութենէն եւ հայանպաստ արտայայտութիւններէն, երբ դիտենք անոնց հայավնաս գաղտնի սակարկութիւնները ու կարզադրութիւնները, եւ այն իրողութիւնը՝ որ Կիլիկիան Քեմալական Թուրքիոյ յանձնողներուն գլուխը կը գտնուի «հայասէր ու մարդասէր» Արիսթիտ Պրիանը: Ժամանակն է որ ա-ւելի իրապաշտօրէն գնահատենք անոյշ խօսքերն ու դառն իրականութիւնները, եւ դառնանք քաղաքականօրէն աւելի իրատես, – որպէս զի այլեւս չտարուինք պարագայական քաղցրալուր արտայայտութիւններէ եւ սնամէջ խոստումներէ: Օտար լրագրողի մը կամ մտաւորականի մը մեր դատին ի նպաստ մէկ արտայայտութիւնը կամ քայլը աղուոր երեւոյթներ են, սակայն չմոռնանք որ ժամանա-

կին Զօպանեանները Թոներով այդպիսի յայտարարութիւն ու խոստում ապահովեցին, այն ալ նախարարներէ ու վարչապետներէ՛, բայց յետոյ տեղ չհասանք: Եւ սորվեցանք որ Ֆրանքլին Պույոնէ մը եռեւը կեցող առանձնաչնորհեալ ընկերութիւններու չահերը շատ աւելի կարեւոր էին՝ քան փոքր ազգերու սեփական պետութիւնները եւ ֆիզիքական գոյութիւնն իսկ:

Հիմա շատ արագ ակնարկ մը նետենք հոս այն գաղտնի համաձայնութիւններուն վրայ, որոնք վիրաբուժական գործողութեան կ'ենթարկէին «հիւանդ մարդ»ը, Թուրքիան, բնական է զայն անդամահատելու մտադրութեամբ, – նոյն ատեն բաժնելով ու լափելով հայկական եւ արաբական հողերը: Պէտք է միշտ նկատի ունենալ, թէ չեշտակիօրէն իրարու կը հակադրուին պետական մարդոց կողմէ արդարութեան, ազգային ինքնորոշման եւ «փոքր ազգերու» պաշտպանութեան մասին արտասանուած խօսքերը եւ անոնց գաղտնի գաւերը, սինիք սակարկութիւնները եւ «գործնական կարգադրութիւնները»:

Գաղտնի բանակցութիւններն ու սակարկութիւնները կը հանդիսանան իսկական լաբիւրինթոս մը, որուն մէջ դժուար է դլխու պտոյտ չունենալ: Ամէն պարագայի, մեր նիւթի սահմանին մէջ չ'իյնար անոնց տխուր պատմութիւնը ընելը: Մեզ հետաքրքրողը միայն այն համաձայնութիւններն են, որոնք կապ ունին մեր զատին, հայկակա՛ն հարցին հետ: Ինդը անչուշտ սկսաւ պատերազմի առաջին օրերուն իսկ. երկար բանակցութիւններէ ետք, 1915 Մարտին Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա կնքեցին առաջին գաղտնի համաձայնութիւն մը, որով ի միջի այլոց Պոլիսը կը տրուէր Ռուսաստանին: Քանի մը օր ետք, գաշնակիցները յարմար տեսան ոսկոր մը (Անթալիան) նետել Իտալիոյ, որուն խոստացած էին արդէն Թրենթինօն ու Թրիեսթէն, եւ զայն զարճնել դինակից: Նոյն օրերուն սկսան խօսակցութիւնները, որոնք յետոյ յանգեցան «Մաքմահոն–Շերիֆ Հիւսէյն համաձայնութիւն» անունով ծանօթ համաձայնութեան, զոր յետոյ անգլիացիք ուրացան՝ արաբներուն քիթին խնդալով: 1916 Ապրիլ 26ին սկսեալ յուշագիրները փոխանակուեցան ցարական Ռուսիոյ Սազանոֆին, Ֆրանսայի Ժորժ Փիքոյին եւ Անգլիոյ Սըր Էտուըրտ Կրէյին միջեւ, ըստ որոնց սա՛պէս կը յափշտակուէին Հայաստանն ու սահմանակից հողերը.–

«1) Ռուսաստան կը գրաւէ Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Պիթլիսի չրջանները, մինչեւ այն կէտը՝ Սեւ Ծովի ափին Տրապիզոնէն արեւմուտք, որ կ'որոշուի յետոյ: 2) Վանէն, Պիթլիսէն հարաւ՝

ԸՍՏ ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ...

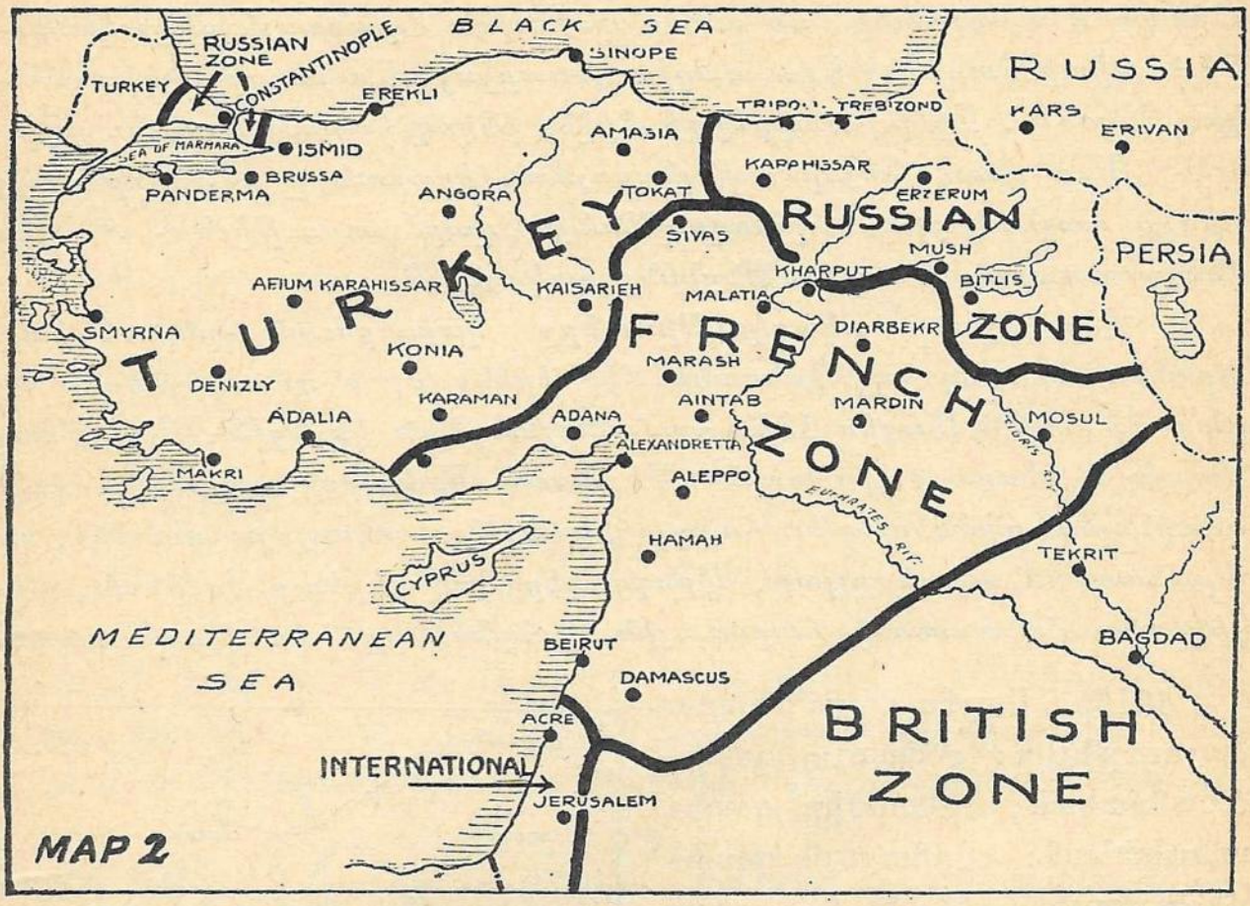

կայսերապաշտական բաժանում՝ ըստ 1915ի գաղտնի համաձայնութեան, – անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական գօտիներ: Ռուսերը եւ ֆրանսացիք բաժնած ու կլած են Հայաստանը:

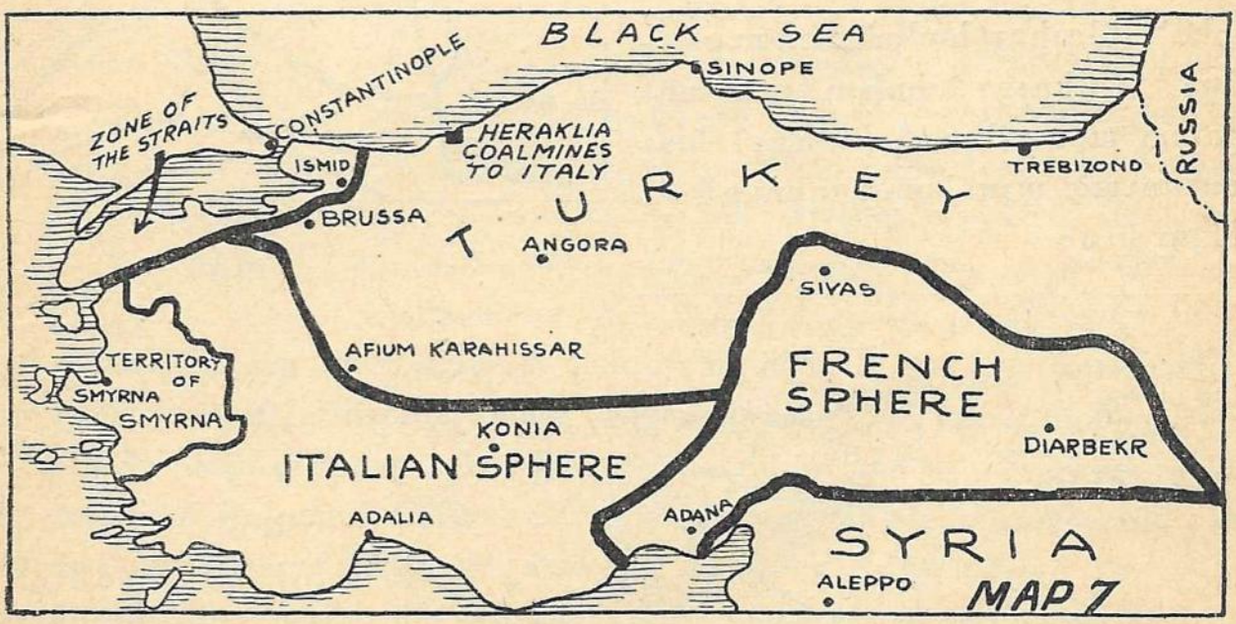

Ֆրանսական եւ իտալական «ազդեցութեան գօտիներ»՝ ըստ 1920ի Եռակողմեան համաձայնութեան:

Մուշի, Սղերդի, Տիգրիսի հոսանքին... (գտնուող հողերը) պիտի ղիջուին Ռուսաստանի, որ ատոր փոխարէն Ֆրանսայի սեփականութիւն պիտի ճանչնայ Ալա տաղի, Կեսարիոյ, Ազ տաղի, Իգիտ տաղի, Զարայի, Ակնի, Խարբերդի միջեւ ինկող հողամասը», եւ այլն:

Ո՞ւր մնաց հայերու ինքնորոշման իրաւունքը ... ո՞ւր մնաց «փոքր դաշնակիցին» զոհողութեանց վարձատրութիւնը... ո՞ւր մնաց արդարութի՛ւնը... Անցնինք սակայն:

Վերոյիշեալ սակարկութիւնները կատարուած օրերուն իսկ, Ֆրանսա եւ Անգլիա, Լոնտոնի մէջ իրենց միւս դինակիցներէն ալ գաղանի, 1916 Մայիս 16ին համաձայնութիւն կնքեցին: Սըր Մարք Սայքս եւ Ժորժ Փիքօ առին Մերճաւոր Արեւելքի քարտէսը, գայն գօտիներու բաժնեցին եւ հարցը փակեցին: «Կապոյտ գօտին», որ Ֆրանսական պիտի ըլլար, կ'ընդգրկէր Ծովեզերեայ Սուրիան, Կիլիկիան, Հայաստանի հարաւային նահանգները եւ Քիւրտիստանի

1916ի Սայքս–Փիքօ համաձայնութիւնը: «Կապոյտ գօտի»՝ ֆրանսական, «Կարմիր գօտի»՝ անգլիական, «Սրճագոյն գօտի»՝ միջազգային. Ա. եւ Բ. գօտիներ՝ արաբական պետութիւններ: Այս վերջիններէն Ա. գօտին «պիտի վայելէր» Ֆրանսայի հովանաւորութիւնը, իսկ Բ. գօտին՝ Անգլիոյ հովանաւորութիւնը: Ի վերջոյ, փոխուեցան անշուշտ արաբներուն հաշուոյն կատարուած այս կարգադրութիւնները եւս:

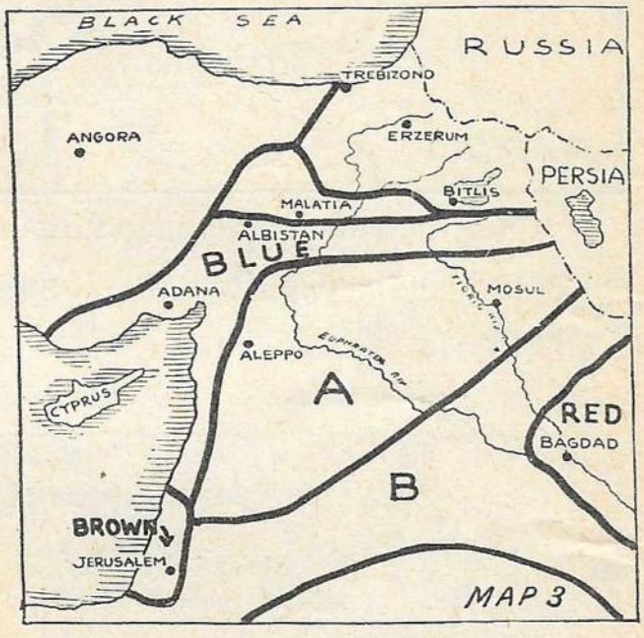

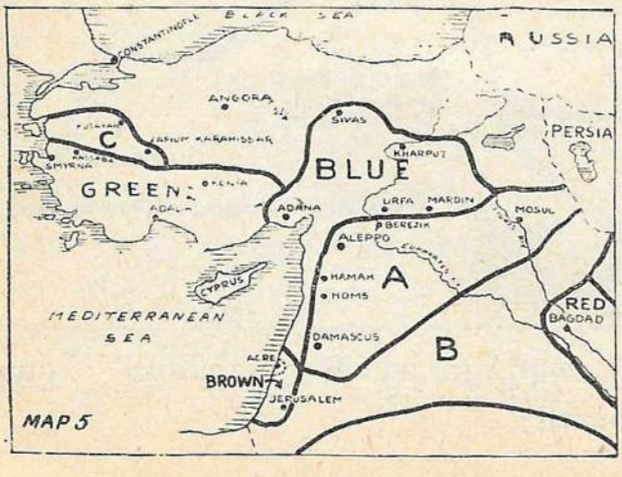

Սէն Ժան տը Մորիէնի համաձայնութիւն, ուր «կանաչ գօտի» մը ստեղծուեցաւ (Անգլիա եւ Իտալիոյ համար: Յետոյ Իտալիոյ համար: Յետոյ Իտալիան խոստացան յոյներուն... Եւ յետոյ, իբր՛ւց օգնութեամբ, Քեմալ յոյները Իմիրի մէջ ծով թափեց:

մէկ մասը. «կարմիր գօտին», անգլիականը, կ'ընդգրկէր կեդրոնական Միջագետքը եւ Անդր–Յորդանանը. «սրճագոյն գօտին» կը հանդիսանար Պաղեստինը, որ «միջազգային» պիտի ըլլար. ապա կար «Ա. գօտին» (Դամասկոս–Հալէպ–Մուսուլ), ուր «արաբական պետութիւն» պիտի կազմուէր Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ, – եւ կար «Բ. գօտին» (Պաղտատէն հիւսիս չրջան մը), ուր «արաբական պետութիւն» պիտի կազմուէր անգլիական հովանաւորութեան տակ:

Կայսերապաշտական կատարեալ մոդայիք մը, որ բայարձակապէս կ'անտեսէր հայերուն, արաբներուն ու քիւրտերուն իրաւունքներն ու ցանկութիւնները, բայց որուն դաղտնիքը քանի մը ամիս ետք իմացուած ըլլալով, պատճառ եղաւ ցարական կառավարութեան վերջին պահանջքներէն մէկուն: Արդարեւ, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը, ցարական ռեժիմի տապալումէն միայն քանի մը օր առաջ (1917 Մարտ 6ին), յուշագիրով մը ճչդեց «իր իրաւունքները», փոխարէնը ճանչնալով Ֆրանսական եւ անգլիական «իրաւունքները» Հայաստանի, կեդրոնական Անատոլուի եւ արաբական աշխարհի մէջ:

Ահա՛ իսկական պատկերը «արեւմտեան քրիստոնեայ» դիւանագիտութեան: Եւ հիմա դուք այս պաղարիւն յօդուածումին հակադրեցէք «հայասէր ու մարդասէր» պետական մարդոց մեղրածոր խօսքերն ու խոստումները...

Թէ տան հաշիւը պազարին մէջ սխալ դուրս եկաւ՝ ատիկա տարբեր հարց: Միջագետքի բազմապիսի յեղաշրջումներ ու զարգացումներ անկարելի դարձուցին այս համաձայնութեանց իրականացումը եւ կամ զանոնք ենթարկեցին լուրջ փոփոխութեանց: Սակայն կարեւորը այն է, որ դէպքերը եթէ զարգանային արեւմտեան դաշնակիցներու նախատեսութեանց ու փափաքներուն համաձայն, Սայքս–Փիքօ համաձայնութիւնը եւ յարակից կարգադրութիւնները էին, որ պիտի իրականանային: Սխալ չ'ըլլար դուցէ ըսել թէ հին վատահամբաւ ու խարդախ խաչակրութի՛ւնն էր, որ կը կրկնուէր, որոշ նորութիւններով: 1099 թուականին, երբ առաջին խաչակրութեան բանակները հասան Սուրիա եւ վճռեցին ամէն գնով ազատել «Քրիստոսի գերեզմանը» սելճուք Թուրքերէն ու եգիպտացի «անհաւատներէն», Անտիոքի մօտերը Պետրոս Ճգնաւորը, խաչակրութեան այդ ալեւոր՛դ քարոզիչը, քրիստոնեայ զինուորներուն ճառ խօսեցաւ եւ ըսաւ թէ՝ «աշխարհի ամէնէն համով միսը, ուտելո՛ւ համար, Թուրքի միսն է»... Եւ խաչակիրները տառացիօրէն կերան

թուրքի մէջ՝ դէպի Սուրբ Գերեզման իրենց ճամբուն վրայ: Հիմա, 20րդ դարու նոր խաչակրութեան առթիւ, նոյն արեւմուտքցի քրիստոնեաները նախընտրեցին չահագործել ի միջի այլոց հայո՛ւն միաբը, անոր դիակը, անոր ահաւոր ողբերգութիւնը՝ որպէս զի յաջողցընէին զրաւումի ու յափշտակութեան իրենց ծրագիրները, եւ կերտէին «խաչակիր» դաղութներ:

Տարբեր եզրակացութեան կարելի չէ հասնիլ՝ երբ նկատի ունենանք մեզի տրուած խոստումներուն անարդ դրժումը, խաբէութիւնները, մեր դառը չարաչահելու մտայնութիւնը, մեզ իբրեւ ունելի պործածելու փորձերը՝ իրենց չահանակները կրակէն հանելու համար, եւ մեր անտեսուիլն ու թողքուիլը: Սակայն չարունակենք մեր պատմութիւնը եւ տեսնենք թէ՝ ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուէր վերապրող արեւմտահայութիւնը պինադադարին եւ անոր վաղորդայնին:

Նշած եղանք արդէն, թէ Ալենպիի գլխաւորած բանակը 1918 Հոկտեմբերի սկիզբը գրաւեց Դամասկոսը. նոյն ամսուան 25ին ինկաւ Հալէպը, եւ կազմալուծուեցաւ Թրքական ճակատը: Հինգ օր ետք, Հոկտ. 30ին, Օսմանեան կայսրութիւնը անձնատուր եղաւ եւ ստորագրեց Մուդրոսի պինադադարը: Մօտ չաբաթ մը ետք փլաւ Աւստրօ–Հունգարական կայսրութիւնը, իսկ Գերմանիա անձնատուր եղաւ եւ պինադադար կնքեց Նոյ. 11ին: Վերջացած էր առաջին աշխարհամարտը, չուրջ յիսուն միլիոն մեռեալ ու վիրաւորեալ արժելով մարդկութեան: Եւ ամէնէն ուսուլ վճարողը եղաւ անշուշտ մեր մինուճար ժողովուրդը...

Աշխարհ երբեք նոյնը պիտի չըլլար դարձեալ: Պատմութեան ամէնէն կարեւոր իրադարձութիւններէն մէկը, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը, փոխած էր մարդկութեան ճակատագիրը: Տապալած էին Հապսպուրկներու, Հոհենցոլեռններու եւ Ռոմանոֆներու բազմադարեան մեծ տուները, խարխլած ու փլուզումի եզրը հասած էր Օսմանի արիւնարբու տունը: Մեծամասնական յեղափոխութիւնը, Լենինի գլխաւորութեամբ, կ'ողջունէր վարդամատն արշալոյսը նոր հասարակակարգի մը, նոր քաղաքակրթութեան մը: Նախագահ Ուիլսըն կը խորհէր որ ապահոված էր ժողովրդավարութեան յաղթանակը աշխարհի մէջ, եւ կ'առաջարկէր հիմնել Ազգերու Դաշնակցութիւնը, որ օրէնքէ դուրս պիտի հռչակէր պատերազմը: Իսկ հին դիւանագիտութեան ծանօթ աղուէսները, յատկապէս Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դեկավարները, լծուած էին իրենց կայսրութիւնները ընդարձակելու եւ չահերը բազմապատկելու աշխատան-

քին: Ամէն պարագայի, մարդկութիւնը ինքզինք կը գտնէր նոր դարաշրջանի մը սեմին:

ՄԵԾ ՄՂՁԱՒԱՆՋԷՆ ԵՏՔ

Պատերազմին ծուխը, մուխը եւ փոչին երբ դադրեցան, 1918 Նոյեմբերի սկիզբները, արեւմտահայ ժողովուրդին մնացորդացը, երկար, աննախընթաց եւ անկարելի մղձաւանջէ մը ետք, խաղաղութեան առաջին շաղերուն հետ, վերադարձի ու վերապրումի կարելիութիւններով յուսադրուած, վճռեց աննահանջ հետապնդել իր ազգային սրբազան դատը եւ տիրանալ իր ազգային օճախներուն՝ Հայաստան թէ Կիլիկիա:

Մեր դատի հետապնդման աշխատանքներուն լծուեցան արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող չարք մը մարմիններ, – Եգիպտոսի մէջ կազմուած «Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան Յանձնախումբը», Պօղոս Նուպարի գլխաւորութեամբ, Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը, ամերիկահայոց «Ազգային Պաշտպանութեան Ամերիկայի Յանձնախումբը», եւ այլն: Դժբախտաբար մենք հոս տեղ չունինք անդրադառնալու այս բոլոր ազդանուէր մարմիններուն գործունէութեանց, – դիմումներուն, յուշագիրներուն, հանգանակութիւններուն, քարոզչութեանց եւ այլն: Կարելի է ըսել, թէ անոնք մեծ նուիրումով եւ հաւատքով փարեցան իրենց սրբազան առաքելութեան: Նոյնպիսի խանդավառութեամբ գործի լծուեցան նաեւ պոլսահայերը: Պոլիս կը գտնուէր դաշնակից զրաւման ուժերու իշխանութեան տակ. հոն վերադարձած էին չարք մը ծանօթ ազգային գործիչներ ու մտաւորականներ, որոնք չուտով սկսան հրատարակել թերթեր ու գիրքեր, եւ հետապնդել մեր հողային դատը:

Մեռնիլ մերժող եւ «գարէ դար անմահութեան բեռ» տանող մեր ժողովուրդին աստանդական զաւակները, – Ամերիկա, Ֆրանսա, Եգիպտոս, Պոլիս թէ այլուր, – եւ Կիլիկիա վերահաստատուող մեր խլեակները ողի ի բուին կառչեցան կեանքի եւ աշխատութեան գաղափարին եւ «ազգային օճախ» ունենալու փրկարար ծրագրին: Այս գործը արեւմտահայոց մէջ չուտով սկսաւ գլխաւորել Ազգային Պատուիրակութիւնը, նախագահութեամբ մեծ ազգասէր Պօղոս Նուպար փաշայի: Ազգ. Պատուիրակութիւնը, ինչպէս ծանօթ է, կազմուած էր պալքանեան պատերազմի օրերուն, պայքարած էր բարենորոգումներու համար եւ «Յունուար 26ի աքցիի» իրագործման մէջ ունեցած էր իր պատուաբեր դերը: 1915 Թուականին անի-

կա վերսկսած էր իր գործունէութեան: Ապա Պօղոս Նուպար փոխադրուած էր Փարիզ եւ ստանձնած էր անոր գործօն ղեկավարութիւնը: Պատուիրակութիւնը բոլոր հոսանքներէն ներկայացուցիչներ ունէր իր մէջ, եւ կը հաշուէր աչքառու մտաւորականներ ու քաղաքական դէմքեր, – Գաբրիէլ Էֆենտի Նորատունկեան, Օսմանեան Կայսրութեան նախկին արտաքին գործոց նախարարը, Միհրան Տամատեան, Արշակ Զօպանեան, Վահան Թէքէեան, Փրոֆ. Տէր Յակոբեան եւ շատ ուրիշներ: Ազգային Պատուիրակութիւնը արեւմտահայութեան անպաշտօն «առժամեայ կառավարութիւնն էր», անոր ներկայացուցչական դերապոյն մարմինը, անոր ցանկութիւն ներուն ու պահանջքներուն հարազատ թարգմանը, որ 1919–1920 թուականներուն եւ աւելի ետք՝ պատուաբեր եւ արդիւնաւէտ աշխատանք տարաւ մեր դատի հետապնդման ճամբանէ...ուն վրայ: Բայց այս մասին՝ աւելի ետք:

Հոս անհրաժեշտ է դէթ քանի մը տողով արձանագրել իրողութիւնը, թէ պատերազմը երբ վերջ գտաւ, Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն, կեդրոնացման կայաններուն մէջ տակաւին ապրող մեր բազմութիւնները առիթը ունեցան վերադառնալու Կիլիկիա: Պէտք է ընդունիլ թէ անգլիական բանակը այս ուղղութեամբ բարեացակամ գտնուեցաւ եւ դիւրութիւններ ընծայեց մեր խլեակներուն: Շուտով մահուան կայքերէն մեր հայրենակիցները ուղղուեցան դէպի Կիլիկիա, ուր համախմբուեցան շուրջ 125,000 հայեր: Զէյթունի, Հաճընի, Սասնայի, Մարաշի, Տէօրթ Եոլի, Ճեպէլ Մուսայի եւ այլ քաղաքներու, աւաններու ու դիւղերու բնակիչներէն վերապրողները վերադարձան իրենց բոյները եւ սկսան վերաշինութեան աշխատանքին: Շուրջ 10,000 զէյթունցիներէն մնացած էին, օրինակ, միայն մօտ 1500 հոգի. բայց այդ քիչն ալ հաւատքով կը փարէր կեանքին ու կ'որոշէր վերականգնել արծուեբոյնը: Նոյնն էր պարագան այլ շրջաններու բնակիչներուն: Եւ բոլորը, Կիլիկիա համախմբուած մեր բազմութիւնները, վառահ էին որ շուտով պիտի իրականանային մեծ դաշնակիցներուն ըրած խոստումները եւ իրենք պիտի բարգաւաճէին Հայկական Կիլիկիոյ մէջ...:

Արեւմտեան Հայաստանի հայ ազգաբնակչութենէն վերապրողներուն թիւը շատ փոքր էր, ասա՛ղ, եւ անոնք առիթը չունեցան վերադառնալու իրենց պապենական հողերը: Թուրքերն ու քուրդերը տէր դարձան մեր հսկայ հողամասին, հայու արիւնով ու քրտինքով օրհնուած հողերուն... Անբնակ մնացին նոյնպէս արեւմտեան

Անատոլուի հայաբնակ չրջանները, քանի անոնց տէրերը եւս ի վիճակի չէին վերադառնալու...

Բարեբախտաբար կարելի եղաւ անապատներէն հաւաքել ու փրկել մեծ թիւով հայ որբեր եւ որբուհիներ: Արաբ Թէ քիւրտ աչիրէթներու մօտ գտնուող հազարաւոր հայ մանուկներ «որբահաւաքի» ազդաչէն աշխատանքին չնորհիւ վերադարձան իրենց ժողովուրդին գիրկը: Հ. Բ. Ը. Միութիւնը փրկարար դեր կատարեց այդ աշխատանքին մէջ. անոր մղում տուաւ Թորգոմ Արք. Գուշակեանը, եւ այդ գործին պաշտելի նուիրումով փարեցաւ ամկաւոր գործիչ մը, Ռուբէն Հերեան, որ իրաւամբ արժանացաւ «որբերու հայր» տիտղոսին: Տակաւին, այս ուղղութեամբ մեծապէս գնահատելի աշխատանք տարին պոլսահայ բարեսիրական կազմակերպութիւնները: Շնորհիւ այս բոլոր ճիգերուն, բազմահազար հայ որբեր փրկուեցան ու վերահայացան, պատսպարուեցան Բարեգործականի թէ պոլսահայ եւ ամերիկեան որբանոցներու մէջ, ուսում ստացան եւ արհեստ սորվեցան, եւ այսօր մաս կը կազմեն մեր լուսաւեն ժողովուրդի համայնքներուն:

ԲԱԽՏՈՐՈՇ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Կիլիկիոյ վերջին ողբերգութեան եւ արեւմտահայ մեր հողային դատին դէմ եւրոպական դաւաճանութեան անդրադառնալէ առաջ, անհրաժեշտ է արձանագրել ու մեկնաբանել այն մեծադղորդ դէպքերը, որոնք փոթորկեցին արեւելահայ մեր ժողովուրդին կեանքը եւ որոնք ի վերջոյ յանգեցան՝ մէկ կողմէ՝ Լոզանի ախորհուրդակ դաշնագրին, իսկ միւս կողմէ՝ Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան դոյատման ու կազմակերպումին:

Ընդունուած իրողութիւն է, որ ցարական կայսրութեան սահմաններուն մէջ հայութիւնը յարաբերաբար աւելի ապահով ու հանգիստ կ'ապրէր՝ քան օսմանեան ու պարսկական տէրութիւններուն մէջ: Ճիշդ է որ ցարական ռեժիմը յետադիմական էր, եւ ի միջի այլոց հետամուտ էր ռուսացումի քաղաքականութեան, որուն դէմ կ'ընդվզէր հայ ժողովուրդը, եւ ճիշդ է որ ցարական «բաժանեա, պի տիրեսցես»ի քաղաքականութեան հետեւանք եղող հայ-թաթարական 1905–06 կռիւները սուղի նստան մեր վրայ, սակայն համակառակ ասոնց եւ Օխրանայի խստութիւններուն, կեանքը աւելի տանելի էր ռուսական տիրապետութեան՝ քան օսմանեան վատ լուծին տակ: Եւ բարգաւաճ ու մշակութապէս որոշ մակարդակի հասած էր արեւելահայ ժողովուրդը՝ ըլլայ Թիֆլիսի, ըլլայ գուտ հայկական չրջաններուն մէջ:

Երբ առաջին աշխարհամարտը ծագեցաւ, արեւելահայ ժողովուրդը, թէ՛ իբրեւ պարտաճանաչ ռուսահպատակ հաւատարմութիւն եւ թէ իբրեւ արեւմտահայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը ցանկացող համայնք, որոշեց լրիւ կատարել իր պատերազմական պարտականութիւնները: Ինչպէս նշած եղանք արդէն, անոր քառորդ միլիոն զաւակները մտան ցարական բանակի չարքերուն մէջ եւ արիաբար կռուեցան բոլոր ճակատներուն վրայ: Բայ ատոր, վիճելի փութաջանութեամբ մը, արեւելահայոց Ազգային Պիւրօն

հետեւանք տուաւ ցարական իշխանութեանց փափաքին եւ սկսաւ կազմակերպել հայ կամաւորական չարժումը, որ ուղղուած էր Թուրքերուն դէմ: Անդրկովկասի միւս ժողովուրդները, վրացիք եւ ազրպէյճանցիք (կամ Թաթարները), նոյն խանդավառութիւնը ցոյց չտուին, եւ մխքերնէն չանցուցին աւելորդ «պատրաստակամութեամբ» ծառայելու ցարական իշխանութեան: Մենք յանձն առինք տալու մեր ամբո՛ղջը, փոխարէնը բա՛ն մը ստանալու յոյսով:

Ցարական կառավարութիւնը յուսադրեց մեզ, տարտամ խոստումներ ըրաւ, աղուոր հեռանկարներու կարելիութիւններ պարզեց մեր աչքերուն առջեւ: Եւ արեւելահայ ղեկավարութիւնը խաբուեցաւ, չարաչա՛ր խաբուեցաւ: Անիկա կը կարծէր Թէ ռուսական զօրքերու կողմէ ազատագրուած արեւմտահայ հողերուն վրայ մեր ժողովուրդը առնուազն ինքնուրոյն կամ ինքնավար կեանք պիտի ապահովէր. անիկա համոզուած էր, որ պիտի վարձատրուէ՛ր հայութեան մեծ ճիգը, մեծ զոհողութիւնը: Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, ցարական կառավարութիւնը, անգլիական եւ Ֆրանսական կառավարութեանց հետ դաշնի համաձայնութեամբ, պարզապէս ռուսական կայսրութեան կը կցէր արեւմտահայ հողերուն մեծ մասը: Եւ աւելին, – ինչպէս յետոյ յայտնի եղաւ, – ցարական իշխանութիւնը որոշած էր նոյնիսկ այդ հողերուն հայկական դիմագիծը փոխել, անոնց վրայ տեղաւորելով հազարաւոր մղոն հեռուներէն բերուած քոզաքներ...

Ահա՛ ցարական «վարձատրութեան» բնոյթը:

Բայց բթամիտ Նիկողոս Բ.ը եւ իր վեհիկռուս ազգայնամոլները առիթը չունեցան իրականացնելու իրենց ծրագիրը: Պատմութեան անիւը իրենց նախատեսած ուղղութեամբ չդալեց, ընդհակառակը, դարձաւ ու ճզմեց դիրենք իսկ: Եւ տարակոյս չկայ, որ անխուսափելի էր այդ յեղաշրջումը: Ցարական ռեժիմը ամէն բան ըրաւ՝ որպէս զի արժանի դառնար պատուհասի եւ աղէտի: Պատերազմը երբ սկսաւ, Ռուսիա ռազմականօրէն պատրաստ ըլլալէ շատ հեռու էր, չունէր նոյնիսկ անհրաժեշտ չափով հրացան: Եւ ծանրօրէն կը կաղար անոր կազմակերպչական մեքենան: 1914 Օգոստ. 1ին երբ Գերմանիա պատերազմ հռչակեց Ռուսիոյ դէմ, ցարական իշխանութիւնը արդէն իսկ հրահանգած էր ընդհանուր զօրաշարժը: Շուտով միլիոնաւոր ռուս ու ռուսահպատակ բազմազգ զինուորներ դրօշի տակ մտան եւ ղրկուեցան ճակատները: Քանի մը ամիս ետք, 1914ի աշնան վերջերուն, ռուսական մարդկային կորուստները արդէն իսկ մէկ միլիոնէն աւելի եղած էին: Հինաեն-

պուրկ ռուսական բանակները ջախջախած էր Մազուրեան լիճերու շրջանին մէջ, յատկապէս ի Թաննենպերկ, մեծ թիւով պատերազմական դերի առած էր եւ գրաւած էր ռուսապատկան հողեր: Տարին չվերջացած, ռուսական բանակը հասած էր կէտի մը՝ ուր գինուորներուն մէկ երրորդը հազիւ հրացան ունէր իր ձեռքը: Ամբողջ 1916 տարուան ընթացքին ռուսական կորուստները եղան ահաւոր, – կը հաչուրուէին միլիոններով: Ռազմամթերք չկար: Զկար նաեւ ուտելիք: Կը ծաւալէր ընդհանուր եւ խոր դժգոհութիւն: Երկիրը հասած էր անդունդի եզրին, իսկ արքունիքը կրկէս դարձած էր Ռասփութինի եւ անոր գործակիցներու սիրային ու լրտեսական չհատակութիւններուն:

Վլատիմիր Լենին

Եւ վերջապէս յորդեցաւ ռուս ժողովուրդի համբերութեան բաժակը: Ոտքի ելան երկրին բոլոր քաղաքական կազմակերպութիւնները, խլրտեցաւ մուժիկներու հսկայ զանգուածը եւ ծառացաւ «Թնդանօթի մխի» դարձած գինուորը: Եւ ահեղ դղրդիւնով մը տապալեցաւ Ռոմանոֆներու երեքդարեայ տունը: 1917 Մարտի սկիզբը ծագեցաւ յեղափոխութիւնը, որ վար առաւ ցարը եւ աքսորեց. կազմուեցաւ «առժամեայ կառավարութիւն» մը՝ գլխաւորութեամբ իշխան Լվովի, որուն քանի մը ամիս ետք յաջորդեց Ալեքսանդր Քերենսքին: Լվովի կառավարութիւնը, որ կը վայելէր էսէրներու, էսքէֆներու (մենշեւիկներու) եւ ֆաշէրներու թիկունքը, որոշեց արեւմտեան դաշնակիցներու կողքին պատերազմը շարունակել ընդդէմ Գերմանիոյ եւ անոր դինակիցներուն, սակայն Ռուսիոյ ներքին կացութիւնը տակաւ կը վատթարանար եւ ժողովրդային դժգոհութիւնը տակաւ կը խորանար: Այդ դժգոհութիւնը կրցան ճարտարօրէն չահագործել մեծամասնականները (պոլշեւիկները), որոնք, Լենինի գեկավարութեամբ, 1917 Նոյ. 7ին (հին տոմարով Հոկտ. 25ին) տապալեցին Քերենսքիի կառավարութիւնը, յաջողցուցին Հոկտեմբերեան Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ հաստատեցին սովետներու իշխանութիւնը:

Ռուսական այս յեղաշրջումները անդրկովկասեան ժողո-

վուրդներու կեանքին մէջ հիմնական փոփոխութիւններ յառաջացուցին: Անդրկովկասեան երեք ժողովուրդները, – հայերը, վրացիք եւ ազրպէյճանցիք, – 1917ի Մարտին իսկ իրենք զիրենք դէմ յանդիման գտան նոր ու վտանգաւոր եւ չփոթ կացութեան մը, որ տակաւ աւելի չփոթ ու խառնակ դարձաւ: Լվովի դլխաւորած առաժամեայ կառավարութիւնը իր առաջին գործերէն մին ըրաւ զբաղիլ Անդրկովկասով, նկատի ունենալով չրջանին ռազմավիտական կարեւորութիւնը, Թուրքիոյ դէմ գինուորական ճակատի անմիջական թիկունքն ըլլալը: Այսպէս, 1917 Մարտ 9ի որոշումով Անդրկովկասի համար կազմուեցաւ յատուկ իշխանութիւն՝ Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէ (կրճատեալ՝ Օզակոմ) անունով, բաղկացած հինգ քաղաքական դէմքերէ, որոնցմէ մէկը հայ՝ ժողովրդական կամ ռամկավար դեկավար Միք. Պապաջանեանը: Ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ Օզակոմին տրուած հրահանգներէն երկրորդը կը ճշդէր.– «Առանձին կոմիտէի մէջ կը կեդրոնանայ Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական գործերու տեղական բարձր վարչութիւնը»:

Միքայէլ Պապաջանեան

Միւս կողմէ, առժամեայ կառավարութիւնը մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ դարձուց «Թրքահայաստանի» վիճակը, եւ 1917 Ապրիլ 25 թուակիր իր հրովարտակով ճշդեց իր կարգադրութիւնները ռուսական զօրքերու կողմէ դրաւուած հայկական չրջաններու մասին: Տեղին է հոս նչել, թէ արեւմտեան Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը, մինչեւ Երզնկայի չրջանները, այդ օրերուն դրաւուած էր ռուսական բանակին կողմէ: Այդ, «Յօդ.1.– Թիւրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի զօրքերից գրաւուած՝ քաղաքացիական կառավարութեան տեսակէտից՝ վերացուում է կովկասեան իշխանութիւններին, այլեւ կովկասեան ռազմաճակատի գինուորական իշխանութիւնների անօրինութիւնից եւ անմիջապէս ենթարկուում է ժամանակաւոր կառավարութեան»: Մէկ խօսքով, Ռուսաստանի նոր կառավարութիւնը ուղղակի իր վար-

չութեան կ'ենթարկէր արեւմտահայ գրաւեալ հողերը, չրջանին համար կը նշանակէր «ընդհանուր կոմիսար» եւ կը ճանչնար անոր հայկակա՛ն բնոյթը, – չրջելով ցարական հայավնաս վարքագիծը:

Այս յայտարարութիւնները ու կարգադրութիւնները արդիւնքի չյանգեցան սակայն, որովհետեւ առժամեայ կառավարութեան դիրքը անընդհատ կը տկարանար ու կը խախտէր, եւ նոյն ատեն աստիճանաբար կը կազմալուծուէր ռուսական ճակատը: Հակառակ բազմապիսի խոստումներու ու դիչումներու, ռուս զինուորը այլեւս չէր ուզեր կռուիլ եւ չէր ուզեր ենթարկուիլ զինուորական կարգապահութեան: Ան տրամադիր էր մասիկ ընելու պոլչեւիկեան քարոզչութեան, որ իրեն կը խոստանար «խաղաղութիւն, հաց եւ հող»: Զինուորական տարազով մուժիկը կը ցանկար օր առաջ վերադառնալ տուն, որպէս զի տէր գառնար հողի իր բաժինին եւ վայելէր խաղաղութիւնն ու հացը: 1917ի աչնան սկիզբը՝ Թուրքիոյ խորերը գտնուող ռուսական ամբողջ ճակատը ճաթռտելու նչաններ ցոյց կուտար արդէն, եւ սրատես դիտողին համար դժուար չէր կռահել թէ հեռու չէին անիչխանութեան օրերը:

ՀԱՅՈՑ ՄՏԱՎԱԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այդպիսի իրադրութեան կանխատեսութեամբ էր ահա, որ հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները Սեպտեմբերի վերջին օրերուն Թիֆլիսի մէջ կայացուցին «ազգային համագումար», որպէս զի ազգը անտէր չմնար, այլ օժտուէր դէթ անպաչտօն իչխանութեամբ մը: Քաղաքական բոլոր հոսանքները մասնակցեցան այդ համագումարին: Եւ 1917 Սեպտեմբեր 29ին ստեղծուեցաւ Ազգային Խորհուրդը, որ դարձաւ հայութեան ներկայացուցչութիւնը եւ յետագայ փորձանաւոր օրերուն տէր կանգնեցաւ մեր ժողովուրդի իրաւունքներուն ու ճակատագրին: Այդ խորհուրդին մէջ թիւով ամէնէն չատ աթոռ ունէին դաչնակցականները, երկրորդ դիրքը կը գրաւէին ժողովրդական (ռամկավար) կուսակցութեան ներկայացուցիչները: Եւ հոն ներկայացուած էին միւս քաղաքական հոսանքները եւս:

Անչուչտ ի գուր չէին հայոց մտավախութիւնները: Շուտով տապալեցաւ Քերենսքիի առժամեայ կառավարութիւնը, Նոյ. 7ին իչխանութիւնը անցաւ պոլչեւիկներու ձեռքը, իսկ Անդրկովկաս մատնուեցաւ անիչխանութեան: Օգակոմին դոյութիւնը դարձաւ անիմաստ, եւ զինուորական ճակատը սկսաւ ճարճատիլ: Ի տես

այս նոր յեղաշրջումին, անդրկովկասեան ժողովուրդներու չարք մը կազմակերպութիւնները Նոյ. 27ին Թիֆլիսի մէջ գումարեցին համաժողով, եւ որոշեցին կազմակերպել Անդրկովկասեան Սէյմը եւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը, որ պիտի հանդիսանար առաջինին գործադիր մարմինը: Կոմիսարիատի նախագահ նշանակուեցաւ վրացի Ե. Գեգեչկորին եւ անոր մէջ աթոռներ գրաւեցին մուսաւաթականներն ու դաշնակցականները՝ բացի վրացի մենշեւիկներէն: Միւս կողմէ, չուրջ ամիս մը ետք, Դեկտ. 30ին, Լենինի կառավարութիւնը «կովկասեան գործերու արտակարգ ժամանակաւոր գործակալ» նշանակեց հռչակաւոր յեղափոխական Ստեփան Շահումեանը:

Քաղաքականէն զատ՝ զինուորական կացութեան մէջ եւս չուտով յառաջացաւ կարեւոր փոփոխութիւն: Թրքական 3րդ բանակի հրամանատար Վէհիպ փաշան Նոյ. 17ին դիմեց կովկասեան ուժերու հրամանատարութեան եւ առաջարկեց, որ զինադադար կնքուէր: Ընդունուեցաւ այս առաջարկը, եւ յետ բանակցութեանց, Դեկտեմբեր 5ին Երզնկայի մէջ ստորագրուեցաւ զինադադարի համաձայնութիւնը, ըստ որուն զինուորական գործողութիւնները վերջ կը գտնէին կովկասեան ամբողջ ճակատին վրայ՝ Սեւ ծովէն մինչեւ Վանայ լիճին հարաւային եղերքը, կողմերը յանձն կ'առնէին զինուորական բնոյթ կրող որեւէ գործողութիւն չընել, զօրքերու տեղափոխութիւն կամ լրացում չկատարել եւ մնալ համաձայնութեամբ նախատեսուած դիրքերուն վրայ: Ապա, 1918 Յունուար 1ին, զինադադարի չուրջ համաձայնութիւն գոյացաւ պոլշեւիկեան եւ օսմանեան իշխանութիւններուն միջեւ եւս:

Եկա՞ծ էր խաղաղութիւնը վերջապէս, եւ մեր ժողովուրդը ազատա՞ծ էր սպառնալիքէ ու վտանգէ: Երեւութապէս այդպէս կը թուէր, սակայն խորքին մէջ ոչ տեւական խաղաղութեան կարելիութիւն կար, ոչ անդրկովկասեան անկեղծ համագործակցութիւն եւ ոչ ալ որեւէ ձեւով ապահովութիւն ու հանդիստ: Ընդհակառակը, մեր ժողովուրդին համար կը սկսէր նոր դժդոխքայ մը, – անհատասար պայքարի, կոտորածի, կողոպուտի եւ աւերի նոր չրջան մը: Կը սկսէր նոր գոյամարտ մը:

Առաջին հերթին կը վտանգուէին դարձեալ արեւմտահայերը, – արեւմտահայ այն բաղմութիւնները այսինքն, – չուրջ 150,000 հոգի, – որոնք ռուս զօրքերու հետ կովկասեան զաղթի կայքերէն վերադարձած էին արեւմտեան Հայաստանի կարգ մը չրջանները, յատկապէս Էրզրումի եւ Վանի վիլայէթները: Առանց ճակատագրով

մասնաւորաբար կը հետաքրքրուէր Արեւմտահայ Խորհուրդը, որ բխած էր նոյն տարուան Մայիս 15էն սկսեալ Երեւանի մէջ կայացած «Արեւմտահայերու առաջին համագումարէն», որուն մասնակցած էին քաղաքական բոլոր հոսանքները: Արեւմտահայ Խորհուրդը կը բաղկանար 15 անդամներէ (ռամկավար, դաշնակցական, հնչակեան եւ անկուսակցական), եւ անոր կողմէ արեւմտահայ զինեալ ուժերու ընդհ. հրամանատար կարգուած էր Զօր. Անդրանիկը:

Հիմա, երբ կը քայքայուէր ռուսական ճակատը, Արեւմտահայ Խորհուրդը կ'որոշէր ժամանակի դէմ արշաւով մը զօրք կազմակերպել, սուրալ դէպի ռազմաճակատ, զրաւել ռազմապիտական դիրքերը եւ փրկել արեւմտահայ զանգուածները: Դեկտ. 15ին, Թիֆլիսի մէջ, Արեւմտահայ Խորհուրդը բացառիկ նիստ մը գումարեց եւ վճռեց փորձել անկարելին, – այսինքն թումբ կանգնիլ ընդդէմ Թրքական յառաջխաղացքին: Նոյն օրերուն, արեւելահայերու Ազգային Խորհուրդը ճիգ կ'ընէր կազմակերպելու հայկական բանակ՝ ցարական բանակէն Զօր. Թովմաս Նազարբեկեանի հրամանատարութեամբ: Աւա՛ղ սակայն, հայկական ուժերը բաւարար չէին դլուխ բռնելու օսմանեան Յրդ բանակին դէմ, որ հակառակ զինադադարին, կը պատրաստուէր արշաւելու դէպի արեւելք:

ԿՈՐՍՈՒԱԾ ԱՌԻԹԸ...

1918ի սկիզբը, Թուրքիոյ մէջ ռուսական ճակատը զարմանալի երեւոյթ մը կը պարզէր, եւ հրաշալի առիթ մը կը հրամցնէր հայ ժողովուրդին: Սեւ ծովէն սկսեալ, եւ Երզնկայի մօտերէն անցնելով, ռուսական դիծը կը հասնէր Մուշի մօտերը եւ Վանայ լիճին հարաւը, – մօտ 200 մղոն երկարութեամբ ռազմաճակատ մը, որուն երկայնքին, զանազան կէտերու վրայ, կային չուրջ 60 հազար զինուորի բաւելիք ռազմամթերք ու պարէն: Ռուսական զօրքերը մեծ մասամբ կազմալուծուած էին արդէն, ճակատի դիրքերը կը մնային անպաշտպան: Մէկ խօսքով, չրջանին մէջ յառաջացած էր զինուորական պարապութիւն մը, իսկ այդ պարապութիւնը չէր կրնար տեւել, չուտով պէտք էր լեցուիլ ուժով մը, եւ այդ ուժը կրնար ըլլալ կա՛մ հայկական ուժը եւ կամ Թրքական ուժը: Ցարական բանակի սպաները կացութենէն տեղեակ պահեցին հայութեան զեկավար չրջանակները, եւ թելադրեցին որ զերմարդկային ճիգով մը աչխատէինք լեցնել ռազմական պարապութիւնը: Եթէ կարենայինք ընել այդ բանը, մէկ օրէն միւսը տիրացած պիտի ըլլայինք ազգա-

յին ընդարձակ պետութեան մը, – մեծ մասամբ լուծած պիտի ըլ–
լայինք հայկական հարցը, վերականգնած պիտի ըլլայինք հայ ան–
կախ պետականութիւնը:

Հրաշալի՛ առիթ, արդարեւ. բայց դժբախտաբար մեր ուժե–
րէն վեր էր այդպիսի մեծ ծրագրի մը գործադրութիւնը: Մենք
չունէինք պետական իշխանութիւն ու կազմակերպութիւն, մենք
չունէինք կեդրոնական հեղինակութիւն ու կարգապահութիւն, չու–
նէինք անհրաժեշտ պիւտճէն ու զինուորական պաշտօնէութիւնը՝
յաջողցնելու համար պետական չափանիշով այդպիսի մեծ յառա–
ջադրութիւն մը: Գուցէ կարենայինք 10–15,000 քաջամարտիկ հաշ–
ուող զօրք մէջտեղ բերել չուտով, – եթէ ահաւոր անփութութիւն–
ներ, թերացումներ ու սխալներ չըլլային, – բայց այդ պարագային
իսկ բաւարար պիտի չըլլար մեր ուժը՝ չափուելու համար թշնամիի
կայսերական հսկայ ուժին հետ: Եւ ոչ միայն կորսուեցաւ հրաշալի
առիթը, այլեւ քանի մը ամիս ետք արեւելահայ ժողովուրդին ֆի–
զիքական գոյութիւնն իսկ խնդրոյ առարկայ դարձաւ:

1918 Յունուարի կէսերէն սկսեալ, թէ՛ զինուորական եւ թէ
քաղաքական դէպքերը ունեցան գահավէժ ընթացք: Հարուածները,
անակնկալները, դաւաճանութիւններն ու դաւերը իրարու յաջոր–
դեցին գլխու պտոյտ տուող արագութեամբ: Յարափոփոխ կացու–
թիւնը օր ըստ օրէ վատթարացուց մեր վիճակը, մինչեւ որ մենք
դմեզ գտանք առանձին, թուրք պաղանին հետ ճակատ ճակտի, կեան–
քի ու մահուան վճռական պայքար մղելու ստիպողութեան առջեւ...

Յունուարի կէսերուն թուրքերը խզեցին զինադադարը, եւ
սկսան արշաւը դէպի արեւելք՝ լեցնելու համար հոն յառաջացած
զինուորական պարապութիւնը, վերանուաճելու համար արեւմտեան
Հայաստանը, սիրանալու համար Անդրկովկասին ու յատկապէս
Պաքուի նաւթահորերուն, եւ անկէ նետուելու համար դէպի փան–
թուրանական «պէօյիւք տողուն»: Զօր. Անդրանիկի հրամանատա–
րութեան տակ գտնուող հայկական «կանոնաւոր» կամ «հայդուկա–
յին» ուժերը ի վիճակի չէին կեցնելու օսմանեան զինուժի յորձան–
քը, եւ ստիպուեցան ձեռնարկել արագ նահանջի, իրենց հետ տանե–
լով, սաստիկ ձիւնին ու բուքին, աննկարագրելիօրէն սրտաճմլիկ
պայմաններու մէջ, երկրորդ անգամ դաղթի ցուպը իր ձեռքը առած
արեւմտահայ մնացորդացը՝ Երզնկայի ու Էրզրումի շրջաններէն:
Վեհիպ փաշայի ուժերը Երզնկան գրաւեցին Յունուար 31ին, ապա
արագօրէն քալեցին դէպի արեւելք եւ Փետր. 27ին ձեռք ձգեցին
Բարձր Հայքի սիրտը՝ Էրզրումը. չուրջ ամիս մը ետք գրաւեցին

Սարըղամիշը, եւ Ապրիլ 1ին ինկաւ Պաթումը: Պէտք չէ երբեք մոռնալ, որ այս բոլոր անհաւասար մաքառումներուն ընթացքին, այս բոլոր ճակատագրական կռիւներուն ընթացքին, Անդրկովկասեան Սէյմի միւս անդամները ռազմադաշտին վրայ առանձին ձգեցին մեզ. վրացիները ոչ մէկ լուրջ ճիգ ըրին կեցնելու համար թըրքական յառաջխաղացքը, իսկ մեր «դինակից» թաթարները դիւային հրճուանքով ողջունեցին օսմանեան յաղթանակները եւ հայկական ընկրկումները:

Կացութեան պարզաբանման համար՝ անհրաժեշտ է հիմա անդրադառնալ այն քաղաքական ու դիւանագիտական իրադարձութեանց, որոնք զարկացան դինուորական գործողութեանց դադրեցման: Չխճողելու մտահոգութեամբ պատկերը՝ մենք հոս պիտի խօսինք միայն կարեւորագոյն եղելութիւններուն մասին: Նախ պէտք է արձանագրենք իրողութիւնը, թէ 1918 Յունուար 13ին, Լենինի կառավարութիւնը մանաւոր հրովարտակով մը ճշդեց իր դիրքը հայկական հարցին նկատմամբ: Հրովարտակը կը սկսէր այսպէս.— «Ժողովրդական Գործակալներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, թէ Ռուսիոյ դիւցազնական ու բանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ հայութեան իրաւունքները Ռուսիոյ կողմէ բռնագրաւուած Թրքահայաստանի վրայ, ազատ ինքնորոշման իրաւունքով, մինչեւ լիակատար անկախութիւն»:

Հրովարտակի չարունակութեան մէջ Լենին եւ իր գործակիցները կը պահանջէին «զօրքերու հեռացումը Թրքական Հայաստանէն», «անարգել վերադարձը դէպի Թրքահայաստան թէ՛ գաղթականներու եւ թէ տարագիր հայերու», եւ «անարգել վերադարձը դէպի Թրքահայաստան այն հայերուն, որոնք պատերազմի չրջանին թուրք իշխանութեանց կողմէ քշուած էին դէպի Թուրքիոյ խորերը»: Անոնք կ'առաջարկէին կազմել «Թրքական Հայաստանի ժամանակաւոր ժողովրդական վարչութիւն», ապա կը հրահանգէին «արտակարգ ժամանակաւոր գործավար» Ստեփան Շահումեանին «օժանդակել Թրքահայաստանի ժողովուրդին»՝ վերջ հանելու համար այս յառաջդրութիւնները:

Բարեացակամ կեցուածք ու բարեկամական վերաբերում անշուշտ, եւ հայանպաստ վիճաւորութիւններ՝ որոնք սակայն ոչ երբէք արդիւնքի չյանգեցան, որովհետեւ դէպքերը աննպաստ կերպով զարգացան եւ նոյնինքն Լենինի կառավարութիւնը 1918 Մարտ 3ին (հ. տ.) ստիպուեցաւ կնքել Պրեսթ–Լիթովսքի դաշինքը, որ ինքնաբերաբար կը հանդիսանար վերոյիշեալ հրովարտակին ժըխ–

տումը: Արդարեւ, Պրեսթ–Լիթովսքի մէջ սովետական պատուիրակութիւնը ոչ միայն կը հրաժարէր «Թրքական Հայաստանի դրաւեալ չրջաններէն», այլեւ օսմանցիներուն կը զիջէր Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը.– «Յօդ. 4.– ... Ռուսաստանը պիտի անէ իր կարելին, ապահովելու համար չուտափոյթ պարպումը արեւելեան Անատոլիայի նահանգներէ եւ սրանց կանոնաւորեալ վերատին յանձնումը Տաճկաստանին: Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի չրջանները նմանապէս անյապաղ պարպուում են ռուս զօրքերէ կողմէց»...

Յունուարի սկիզբը՝ արեւմտեան Հայաստանի «ինքնորոշման» եւ «լիակատար անկախութեան» խօսք, Մարտի սկիզբը՝ տապանաքա՛ր արեւմտահայ դատին վրայ, հոգ չէ թէ պարտադրաբար: Թուրքը հիմա ձեռքը ունէր իր բռնագրաւումը արդարացնող միջազգային համաձայնութիւն մը: Դաչինքով հանդիսաւորապէս կը ճանչցուէր իր իրաւունքը այդ հողերուն վրայ, եւ ինք վճռած էր տէր կանգնիլ «իր իրաւունքներուն»: Ճիշդ է թէ Սէյմը կը մերժէր ընդունիլ Պրեսթ–Լիթովսքի տնօրինումները եւ կ'որոշէր ընդդիմանալ թրքական յառաջխաղացքին, բայց տակիկա վերջին հաշուով նշանակութենէ զուրկ եղաւ: Թուրքերու եւ Անդրկովկասեան Սէյմի միջեւ բանակցութիւնները սկսած էին Պրեսթ–Լիթովսքէն երկու օր առաջ՝ Տրապիզոնի մէջ: Հոն օսմանեան պատուիրակութեան պետ Ռէուֆ պէյ «ողջունեց Անդրկովկասի անկախութիւնը» եւ պահանջեց որ Սէյմը պաշտօնապէս խզուէր Ռուսաստանէն: Թուրքը կ'ուզէր առանձին ձգել Սէյմը, որպէս զի զայն կարենար դիւրաւ հաշուի բերել: Երեք օր ետք, Ռէուֆ պէյ պահանջեց, որ Սէյմի պատուիրակութիւնը ընդունէր Պրեսթ–Լիթովսքի նոր ստորագրուած դաշնագրին պայմանները եւ ըստ այնմ վարէր բանակցութիւնները: Սէյմը մերժեց այս պայմանը եւ խօսակցութիւնները առկախուեցան:

ԽԶՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԷՆ

Զինուորական կացութիւնը որքան վատթարացաւ, Սէյմը նոյնքան դիմողական կեցուածք ստիպուեցաւ որդեգրել: Ո՛չ է եւ քիչ է՝ յարեցին անկուշտ թուրքերը եւ զինուորական ամէն յաջողութենէ ետք աստիճան մը եւս կարծրացան: Պաթումի գրաւման օրը վրացի «վարչապետ» Գեգեչկորին խելամտեցաւ որ՝ «կարելի չէր եղել կայացնել խաղաղ համաձայնութիւն Անդրկովկասի ամամանային հարցի մասին», եւ տուն կանչեց Սէյմի պատուիրակութիւնը: Յաջորդ օրը, Ապրիլ 2ին, վրացիք իրենց կարգին պատե-

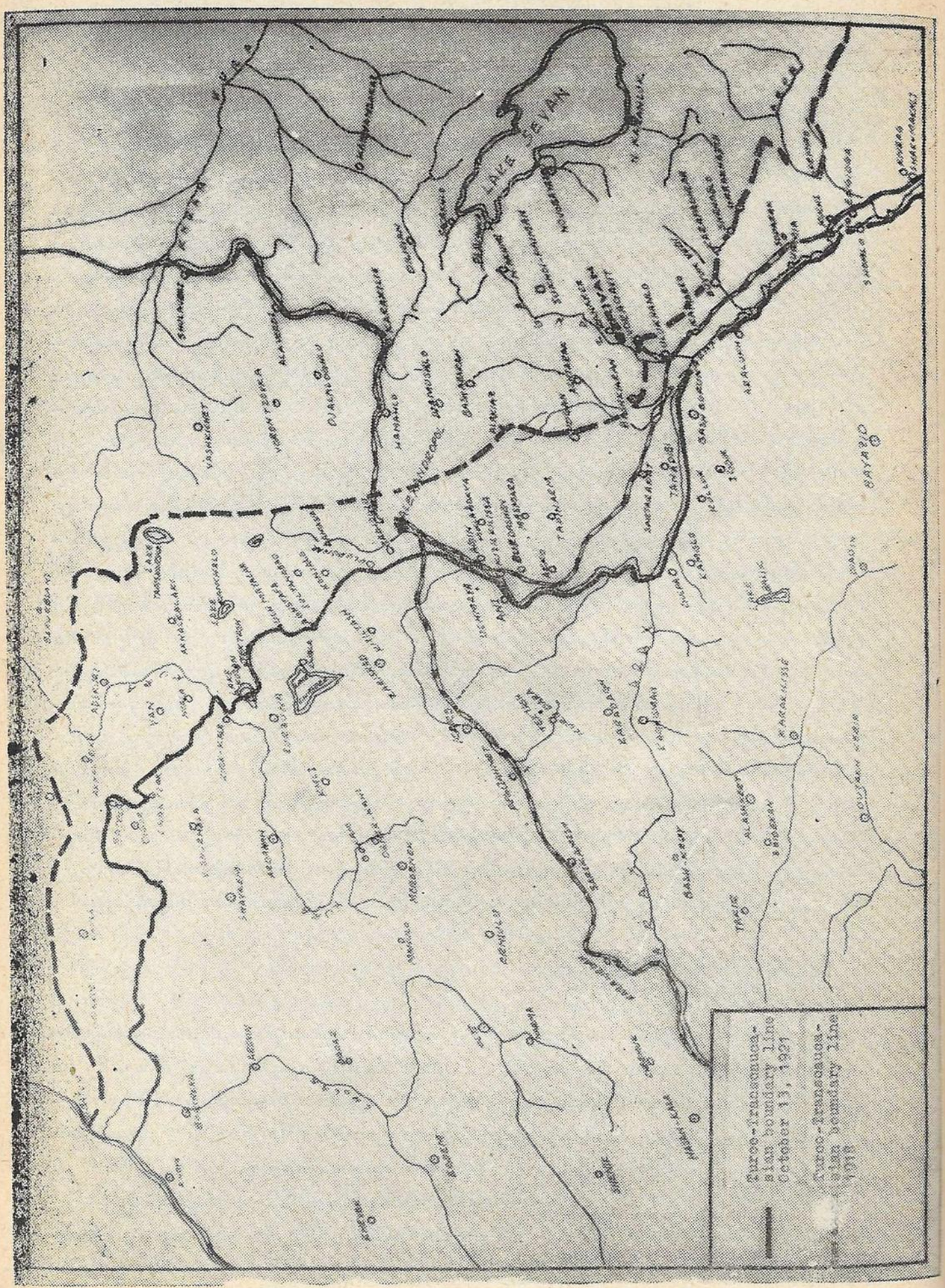

1918 եւ 1921 թուականներու սահմանները

բազմի մէջ մտան թուրքերու դէմ: Սակայն եղածը ձեւականէն տարբեր բնոյթ չստացաւ: Թրքական ուժերը անարդել կը յառաջանային, եւ կը սպառնային թէ՛ Վրաստանի եւ թէ արեւելեան Հայաստանի: Այսպիսի անդոհալից կացութեան մէջ էր, որ Սէյմը Ապրիլ 9ի իր նիստին մէջ որոշեց անկախութիւն հռչակել եւ խզուիլ Ռուսիայէն.– «Անդրկովկասի Սէյմը որոշեց յայտարարել Անդրկովկասը Ռամկավար – Դաշնակցային Հանրապետութիւն»: Նոյն նիստին մէջ ուրիշ վրացի մը՝ Չխենկելին իրրեւ «վարչապետ» փոխանցինեց Գեզեչկորին: Չխենկելիի առաջին գործը եղաւ Անդրկովկասի անկախութիւնը յայտարարել աչխարհին, ապա Վեհիպ փաշային հաղորդել թէ Սէյմը ընդունած էր Պրեսթ–Լիթովսքի դաշինքը, եւ յետոյ, առանց հայերը տեղեակ պահելու, վա՛տաբար կարսը յանձնել թուրքերուն:

Բերդաքաղաքը ինկաւ Ապրիլ 11ին, նոր սարսուռ մը պատճառելով հայերուն, նոյն ատեն թուրքերը դարձնելով աւելի յանդուգն ու բիրտ: Արդարեւ, թուրքերը այլեւս չէին զոհանար Սէյմի Ռուսիայէն խլումով եւ անկախութեամբ, այլ կը նպատակադրէին կազմալուծել Սէյմը, եւ բաժնելո՛վ տիրել Անդրկովկասին, մանաւանդ արեւելեան Հայաստանին, յարմար ժամանակին արեւելահայութեան հաչիւը եւս մաքրելու ճիւաղային դիտաւորութեամբ: Նոյնինքն գերմանացի Զօր. Ֆոն Լոսով կը հաստատէր թրքական այս ծրագիրը՝ երբ Մայիս 12ին Պաթումէն կը հեռագրէր իր կառավարութեան.– «Թրքական ամէն չափ ու սահման անցած պահանջքները՝ անջատելու դուռ հայկական գաւառները, որպիսիք են Ախալքալաքը, Ալէքսանդրապոլը եւ Երեւանի նահանգի մասերը, աղաղակող կերպով խախտում են Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնադիրը եւ ևպատակ ունեն բնաջնջել հայերին Անդրկովկասում»:

Ահա՛ բիրտ իրականութիւնը: Եւ քաղաքական ու դիւանագիտական ամէն նորութիւն աւելի եւս կը չեչտէր Թալէաթի եւ Էնվէրի նոր որոշումը: Մայիսի սկիզբները Սէյմը դիմեց Թուրքերուն եւ առաջարկեց բանակցութեանց վերսկսում: Մայիս 11ին տեղի ունեցաւ խորհրդաժողովին բացումը Պաթումի մէջ, եւ թրքական պատուիրակութեան նոր պետը՝ Խալիլ պէյ ներկայացուց թրքական նոր պայմանները, որոնք բոլորովին անընդունելի էին, ինչպէս կը նշէ Ֆոն Լոսով: Նոյնիսկ ժողովին ներկայ եղող գերման բանագնացները բողոքեցին, սակայն անօգուտ, Խալիլ պէյ եւ Վեհիպ փաշա անդրդուելի մնացին: Ժողովը ձախողեցաւ: Բայց անդին թրքական եաթաղանը խրած էր Շիրակի սիրտը, եւ կը սկսէր բացուիլ սեւ

վարագոյրը արեւելահայ ողբերգութեան վերջին արարին վրայ... Արեւելահայութիւնը եւ արեւմտահայ պաղթականութիւնը իրենք զիրենք կը գտնէին հիմա գոյութեան մահասարսուռ հարցականի մը դիմաց:

Մայիսի կէսին, Թուրքերը պահ մը կանգ առին Այրարատեան դաշտի եւ Շիրակի սիրտը, եւ ծրագրեցին իրենց նոր յարձակողականը, որ ամբողջ Անդրկովկասը պիտի գնէր իրենց գրպանը: Անհրաժեշտ էր ճնշապարել, որովհետեւ իրենց մեծ զինակիցը, Գերմանիա, վճռած էր ի'նք ձեռք գնել Անդրկովկասի վրայ եւ տիրանալ Պաքուի նաւթահորերուն: Թուրքերը վստահ էին որ արդէն իսկ Թիֆլիսի մէջ իրենց ազդեցութիւնը զգալի ընող գերմանացիք իրենց կայսերական ուժին յենարան պիտի դարձնէին Անդրկովկասի քրիստոնեայ ժողովուրդները (հայերը եւ վրացիները), յատկապէս Վրաստանը, եւ թոյլ պիտի չտային որ իրենք սեփականացնէին շրջանը եւ արգելք ըլլային գերմանական հուչակաւոր «Տրանկ Նախ Օսթէն» վարքագծի նոր դարպացումներուն: Լուռ բայց լուրջ մրցակցութիւն մը ծայր առած էր երկու զինակիցներուն միջեւ: Անդրկովկասի տիրապետութեան համար գերմանուհիք պայքարը բացուած էր: Եւ Թուրքը, որ շրջանին մէջ պատրաստ բանակ ունէր, եւ անդին կը հաշուէր թաթարներու համակրութեան ու գործակցութեան վրայ, որոշեց, նախքան գերման ներկայութեան արմատանալը, իր գինուորական ուժով լեցնել ամբողջ Անդրկովկասը: Թուրքը որոշեց իր զինակիցէն արագ չարժիլ, եւ գայն գնել կատարուած իրողութեան մը առջեւ:

Զօր. Թ. Նազարբեկեան

Այսպիսի հիմնական մտահոգութեամբ էր, որ օսմանեան զինուժի գլխաւոր պատասխանատու էնվէրը որոշեց նոր եւ ընդհանուր յարձակողականով մը գրաւել Անդրկովկասը: Իր բանակին ճակատեալը պիտի փորձէր քալել դէպի Թիֆլիս, կեդրոնի ուժերը պիտի ջանային աջքանի գործողութեամբ մը նուաճել արեւելեան Հայաս-

տանի սիրտը, – Այլտաբատեան դաշտը եւ Սեւանի աւազանը, – պողպատեայ օղակի մը մէջ յետոյ խեղդելու համար հայութիւնը, իսկ աջ թեւի զօրքերը պիտի ճեղքէին հայկական դաւառները եւ պիտի տուրային դէպի Պաքու: Վերջին ու վճռական ճիգ մը պիտի ընէր օսմանեան բանակը, եւ պիտի ապահովէր յաղթանակը արեւելքի մէջ: Եւ այս նպատակով, Թուրք հրամանատարութիւնը կը սեռնէր իր վերջին պատրաստութիւնները:

ԱՀԵՂ ԳՈՅԱՄԱՐՏ

Բարեբախտաբար մեր ժողովուրդին ղեկավարութիւնը դիտակից էր վտանգի լրջութեան: Աւելին, ամբո՛ղջ մեր ժողովուրդը դիտէր, թէ զամակլեան տուրքի նման իր գլխուն վերեւ կախուած օսմանեան եաթաղանը կրնար որեւէ տեղ իյնալ իր վրայ եւ մահացնել զինք: Ուստի, հակառակ պետական վարչամեքենայի չգոյութեան, հակառակ նիւթական միջոցներու եւ զինամթերքի վտանգաւորութեան, հակառակ քառամեայ ռազմական ճիգի պատճառած ուժասպառութեան, հակառակ մեր բացարձակ առանձնութեան եւ հակառակ թշնամի ուժերու պարզորոշ գերազանցութեան, բոլորովին աննպաստ, անկարելի՛ պայմաններու մէջ մեր ժողովուրդը վճռեց ծառանալ Թուրք բարբարոսներուն դէմ եւ թոյլ չտալ որ անոնք գործադրեն իրենց ճիւաղային ծրագիրը:

Սա կեանքի եւ մահուան վերջին մարտնչումն էր կարծէք: Բնաջնջուած էր արեւմտահայութեան մեծ մասը, ամայացած էին արեւմտահայ օճախները, ցիրուցան եղած էին արեւմտահայ վերապրող խլեակները, եւ հիմա նոյն ճակատագիրը կը սպառնար արեւելահայութեան: Մ՛լ փախուստի ճամբայ չկար, ա՛լ նահանջի ուղեւ կարելիութիւն չէր մնացած: Եւ ոչ մէկ յոյս՝ որեւէ անկիւնէ: Կա՛մ մահ, կա՛մ գոյատեւելու իրաւունք: Ոտքի պիտի կանգնէր հայ ժողովուրդը, պիտի չհլտակի նայէր թշնամիի աչքին մէջ, պիտի փշրէր անոր եաթաղանը եւ իրրեւ Սասունցի Դաւիթ ա՛յնպէս պիտի պարնէր վատ դաշնին, որ անիկա սոսկար ու հրաժարէր բնաջնջումի իր ծրագրէն, որ անիկա ստիպուէր ճանչնալ հայուն ապրելու եւ ապա՛տօրէն ապրելու իրաւունքը:

Եւ ոտքի ելան հայ դիւնուորը, հայդուկը եւ ճանֆեսան, ոտքի ելան դաշնակցականը, ռամկավարը, հնչակեանը եւ պոլշեւիկը, ոտքի ելան մտաւորականն ու հոգեւորականը, ոտքի ելան չինականը եւ արհեստաւորը, ոտքի ելան ծերունին ու պատանին, բոլո՛րը,

բոլո՛րը, եւ իրենց լեռներու կրանիթին պէս պատնիշուեցան անարդ ոսոխին դէմ, ու «չի՛ք անցք» գոռացին: Իր պատմութեան ամէնէն վսեմ ու բախտորոշ պահերէն մէկը ապրեցաւ մեր ժողովուրդը այդ օրերուն, եւ ցոյց տուաւ թէ ինք արժանի՛ էր ապրելու յաւերժ:

Մայիսի 20էն սկսեալ, հայկական զօրքերը եւ ամբողջ ազատասէն հայ ժողովուրդը, ռուսահայ սպայութեան ղեկավարութեան տակ, ռազմաճակատի առաջին գծի վինուորի հոգեվիճակով, պատրաստուեցան դիմադրելու Թրքական դրոհներուն: Մայիս 22ին մասնաւոր կոչով ժողովուրդը հերոսական կռիւի հրաւիրեց Զօր. Նազարբեկեանը. երկու օր ետք՝ սրտառուչ կոչ մը ըրաւ Զօր. Մ. Սիլիկեանը.— «Հայե՛ր, չտապեցէք հայրենիքն ազատելու... Մենք չէինք ուզում կռուել. յանուն խաղաղութեան եւ հաչտութեան պատրաստ էինք մենք ընդառաջ գնալու ամէն տեսակ զոհողութիւնների, սակայն մեր նամարդ թշնամին ընթանում է իր ծրագրած ուղիով. նա ըստ երեւոյթին ստրկացնել է ուզում մեզ, բայց իրօք ուզում է ոչնչացնե՛լ մեր բազմաչարչար ազգը... Հայե՛ր, դէպի սրբազան պատերա՛զմ»...

Զօր. Մ. Սիլիկեան

Մայիս 25ին սկսան արիւնահեղ կռիւները: Դժոխքը պայթեցաւ Ա-րարատեան դաշտին մէջ, Արագածի շուրջը եւ Փամպակի ու Բազումի կիրճերուն մէջ,– Սարդարապա՛տ, Ղարաքիլիսէ՛... – նոր Աւարա՛յր հայ ժողովուրդի: Անակնկալի եւ յանկարծակիի եկաւ Թուրք հրամանատարութիւնը. ջարդուեցաւ Թուրք զօրքը, զարնուեցաւ «հայկեան նետից» եւ ստիպուեցաւ կանգ առնել: Օրեր տեւող բուռն կռիւներէ ետք, հայկական զօրքերը, Զօր. Սիլիկեանի եւ Զօր. Փիրումեանի հրամանին տակ, փչրեցին դրչ զայլին դունչը Սարդարապատի մէջ. անդին, Ղարաքիլիսէի մէջ, Զօր. Նազարբեկեանի եւ Զօր. Անդրանիկի զօրքերը կոտրտեցին անոր սրունքները, իսկ Բաշ-Ապարանի մէջ հայ քաջերը վիրաւորեցին անոր կողերը: Ոսոխը կանգ առաւ հեւասպառ, եւ ստիպ-

ուեցաւ հրաժարիլ իր ռազմական թէ ցեղասպանական ծրագիրներէն:

Հայ ժողովուրդը յաղթա՛ծ էր: Հայ ժողովուրդը վերանուաճա՛ծ էր ապրելու եւ ստեղծագործելու իր իրաւունքը: Հայ ժողովուրդը պիտի ապրի՛ր:

Մայիսի 29ին Զօր. Սիլիկեան ի վիճակի կը ղրկար արդէն յայտարարելու.– «Հայե՛ր, մեր քաջարի զօրքերի հերոսական դործունէութիւնը չարունակւում է եւ թիւրք զօրքերը նահանջում են: Մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը, որը նոյնպէս նենգօրէն դրաւեցին թիւրքերը»: Թէեւ կարելի չեղաւ ետ դրաւել Ալեքսանդրապոլը, սակայն տարակոյս չկար, որ Էնվէրներու ռազմական ծրագիրը խանգարուած էր, թրքական զօրքերը ծեծ կերած էին, եւ մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգը հեռացած էր որոշ չափով:

ՍԷՅՄԻ ՓԱՅՓԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՄԱՅԻՍ 28

Եթէ զերմարդկային ճիգով կրցանք զինուորական յաջողութիւններ արձանագրել, անդին, քաղաքական մարդին մէջ, կարելի չեղաւ ճախողցնել Թրքական նախաձեռնութիւնը: Մայիսի երկրորդ կիսուն՝ քաղաքական զարգացումները եղան զահավէժ, եւ մեզի աննպաստ: Պաթումի մէջ սկսած բանակցութիւնները արդիւնք չբերին. Թուրքերը անզիջող եղան, եւ մերժեցին նոյնիսկ զերման ներկայացուցիչին միջամտութիւնը: Մայիս 25ին Պաթումէն մեկնեցաւ զերման պատուիրակութիւնը, իսկ յաջորդ օրը Խալիլ պէյ անդրկովկասեան պատուիրակութեան յանձնեց Թրքական վերջնագիրը: Նոյն օրը Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ Սէյմի վերջին նիստը, ուր վրացիներու անունով Ի. Ծերեթելլի կեղծաւորաբար յայտարարեց, թէ իրե՛նք՝ վրացի՛ք մնացած էին առանձին, թէ այլեւս հնարաւորութիւն չկար Սէյմը կանգուն պահելու, եւ թէ անհրաժեշտ էր «ցրուել» անդրկովկասեան համադաշնակցութիւնը: Վրացիները, որոնք մեզ առանձին ձգած էին անպատրոյն թշնամիին դէմ, հիմա կը յանդգնէին պատրուակներ ճարել՝ որպէսզի փորձէին արդարացնել իրենց դասալքութիւնը, իրենց ինքնապլուխ որոշումները:

Այսպէս, Մայիս 26ին, առ ոչինչ համարելով հայկական բողքները, վրացիք առաջարկեցին Սէյմին լուծարքը, իսկ աղրպէյճանցիք հաճոյքով համաձայն գտնուեցան: Հայուն «բաժնեկիցները» դարձեալ դաւաճանեցին իրեն դէմ: Ծերեթելլիներու կոկորդիլոսի արցունքը մէկդի ձգած, պէտք է ճշդել թէ վրացիք արդէն իսկ ապահոված էին զերմանական պաշտպանութիւն ու դուրգուրանք, կը

զգային ապահով եւ պէտք չունէին այլեւս զրացիներու համագործակցութեան. իսկ փան-իսլամիսթ ու փան-թուրանիսթ մուսաւաթականները միայն ուրախութեամբ կրնային դիմաւորել Թրքական յաջողութիւնները: Մայիս 26ի կէսօրին՝ «Սէյմը արձանագրում է Անդրկովկասի ֆայֆայման փաստը եւ յայտարարում չեղեալ իր լիազօրութիւնները»: Քանի մը ժամ ետք վրացիներու Ազգ. Խորհուրդը Վրաստանը անկախ հռչակեց: Յաջորդ օրը նման յայտարարութիւն մը ըրաւ ազրպէյճանցիներու Ազգ. Խորհուրդը: 1918 Մայիս 28ին, հայոց Ազգ. Խորհուրդը համոզուեցաւ, թէ ընելիք ուրիշ բան չէր մնացած այլեւս, եւ ակամայ, առանց նուազագոյն խանդավառութեան, հռչակեց Հայաստանի անկախութիւնը: Ահա ա՛յսպիսի պայմաններու մէջ էր, որ ծնաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Թուրքը հասած էր իր նպատակին: Նախ պարտադրած էր Սէյմին խզումը Ռուսիայէն, ապա պարտադրած էր Սէյմին կազմալուծումը, յաջողցուցած էր «բաժնէ, որպէս զի տիրես» աւանդական քաղաքականութիւնը, եւ հիմա կրնար չուառով հաշուի բերել իր վոքր հակառակորդները, մանաւանդ մեկուսացեալ եւ անպաշտպան Հայաստանը, որուն կրնար պարտադրել ինչ պայման որ ուզէր: Այս դիտակցութեամբ իսկ՝ ներկայիս «Մայիս 28ի անկախութիւնը» փառաբանող դաշնակցական պարագլուխները 1918ի մայիսեան այդ օրերուն խանդավառութեամբ կամ լաւատեսութեամբ չէր, որ կը դիմաւորէին պարտադրեա՛լ անկախութիւնը, այլ յոռետեսութեամբ ու ծանր մտահոգութեամբ կը համակերպէին անխուսափելիին: «Թիւրքեր հաշտութեան բանակցութիւնները վարելու համար նախապայման էին դրել անկախութեան յայտարարութիւնը», կը ճշդէր Ս. Վրացեան, որ յետոյ կ'արձանագրէր պատմութեան համար.– «Ցնծութեան ազալակներով եւ ծափերով չընդունուեց նրա (Հայաստանի) անկախութիւնը: Ընդհակառակը, չատերի համար նա նկատւում էր դժբախտութիւն: Հիւանդ երեխայ աչխարհ բերած մօր պէս հայ ժողովուրդը զլուխ էր ծեծում սգաւոր»...

Եւ անկախութեան հռչակումէն չաբաթ մը ետք պարզուեցաւ, որ հայ ժողովուրդը իրաւունք ունէր «զլուխ ծեծելու»: Արդարեւ, 1918 Յունիս 4ին, Պաթումի մէջ, Թրքաց ու հայոց միջեւ կնքուած համաձայնութիւնը հկաւ ցոյց տալու, թէ «անկախութիւնը» լոկ ձեւական էր, եւ թէ հայկական նորաստեղծ պետութիւնը փաստօրէն ենթակայ էր Թուրքերու «հովանաւորութեան», Թուրք բարբարոսներու դութի՛ն: Այդ աղիտալի դաշնագրով Հայաստանի Հան-

բապետութիւնը կ'ունենար միայն 12,000 քռ. քմ. տարածութիւն, Այրարատեան դաշտի մէկ մասին մէջ եւ Սեւանի չուրջը, չուրջ մէկ միլիոն բնակիչով: Հայաստան բանակ պիտի չունենար, այլ եթէ երկրին մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու կարիքը ղաղ՝ պիտի հրաւիրէր Թրքահա'ն բանակը: Օսմանեան զօրքերը իրաւունք պիտի ունենային իրենց ուզած տեղը Հայաստանի հողէն ազատօրէն անցնելու: Եւ այլ անըմբռնելի պայմաններ՝ որոնք հեղնանքի' կը վերածէին անկախութիւնը: Եւ Թրքական թնդանօթները Երեւանէն միայն եօթը քմ. հեռու՝ բացած էին իրենց երախները դէպի հայոց մայրաքաղաքը:

Զարմանալի՞ էր, որ Զօր. Անդրանիկ կը մերժէր ճանչնալ Պաթումի այս տարկայուցիչ, «դաժա'ն» դաշինքը: Զարմանալի՞ էր, որ Պաքուի Ազգ. Խորհուրդը, ուր մեծամասնութիւն էին դաշնակցականները, նոյնպէս կը մերժէր այդ դաշինքը: Զարմանալի՞ էր, որ նոյնինքն արեւմտահայ դաշնակցականներու օրկան «Աշխատանք»ը կը գրէր.— «Եւ եթէ կնքուած է հաշտութիւնը, ստորագրուած են պայմանները... ապա ուրեմն գործուած է յանցանքներու ամենասեւը, դաւաճանութեան ամենատռամկալին, որոնց նմանը հայկական տարեգրութեան մէջ չէ եղած դեռ» (Յունիս 5ի թիւ): Եւ զարմանալի՞ էր, որ չատերը կը խորհէին թէ «դաշնակցականները պարզապէս ծախեցին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի յաղթանակները»...

Կեանքը անողոք էր սակայն, եւ կացութիւնը կը ստիպէր որ փաստօրէն առանց-պայմանի-անձնատուութիւն ընող մարդիկը առնէին նաեւ յաջորդ տրամաբանական քայլը: Այդպէս, Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին դահլիճը, որ կը գլխաւորէր Յ. Փաշազանունին եւ որուն մերժած էին մասնակցիլ ռամկավարները, կը փութար նշանակել պատուիրակութիւն մը, որ վրացական եւ ազերպէյճանական պատուիրակութեանց հետ պիտի երթար դահճապետ-վարչապետ Թալէաթին ոտքը, Պոլիս, ուր պիտի կատարուէին Պաթումի համաձայնութեան վերաքննութիւնն ու վաւերացումը: Ա. Ահարոնեանի վարած այդ պատուիրակութիւնը Յունիսին իսկ դնաց Պոլիս, ուր ոչ միայն պահուեցան Պաթումի անմարսելի պայմանները, այլեւ անոնց վրայ աւելցուեցան երկու բոլորովին ստրկացուցիչ պայմաններ: Այսպէս, Հայաստանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէր օգնե՛լ Թուրքիոյ՝ ընդդէմ համաձայնական պետութեանց (Անգլիա, Ֆրանսա, Ամերիկա եւ այլն), եւ նոյն առեն պարտականութիւն կը ստանձնէր Թուրքերու կողքին կռուիլ...

Անդրանիկի՛ դէմ, նկատի ունենալով որ ազգային մեծ հերոսը կը մերժէր ընդունիլ Պաթումի «տիքթաթ»ը եւ արեւմտահայ դատին դերեզմանումը:

Եկանք հասանք ուրեմն քաղաքական հանդրուանի մը՝ ուր «փոքր դաշնակիցը» կու՛ւ կը յայտարարէր իր «մեծ դաշնակիցներուն» դէմ, եւ հաւանութիւն կը յայտնէր ղէնք բարձրացնելու ընդդէմ հայ ազատագրական չարժման հոյակապ խորհրդանիշ Զօր. Անդրանիկին... Ահա քաղաքական այսքան նուաստացուցիչ կացութեան մատնեցին մեզ թուրքերը, որոնք, ամբողջ արեւմտահայութեան հաչիւը մաքրելէ ետք, հիմա դիւային քրքիջով կը փորձէին իրրեւ բուռ գործիք չահագործել հայկական պետութիւնը:

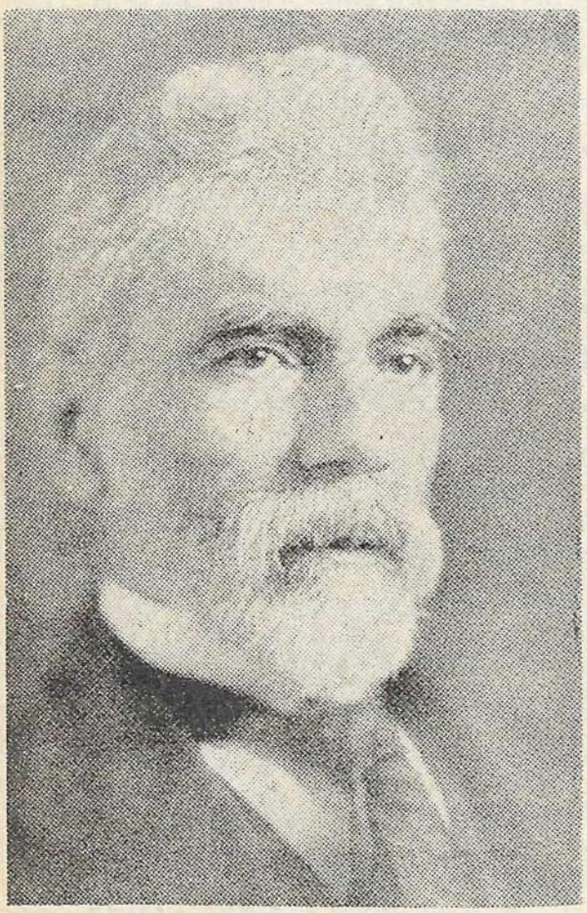

Յովհ. Քաջազնունի

Կացութիւնը բոլորովին անբաղձալի եւ վտանգալից ըլլալուն մասին ցնորքներ չէին անուցաներ նաեւ Հայաստանի կառավարութեան անդամները: Արդարեւ, Յ. Քաջազնունիի վարած դահլիճը այնքան աննպաստ ու մտահոգիչ կը գտնէր Հայաստանի պայմանները, որ բնաւ չէր աճապարեր Թիֆլիսէն փոխադրուելու հայոց մայրաքաղաքը: Անկախութեան հռչակումէն ետքը չաբաթ ետք միայն, այն ալ վրացիներու քրթմնջիւններուն վրայ, հայոց կառավարութիւնը բարեհաճեցաւ գալ ու տեղաւորուիլ Երեւան, ուր խռնուած էին տասնեակ հազարաւոր գաղթականները, եւ ուր կը տիրէին սովն ու հիւանդութիւնները: Կը բաւէ ըսել, թէ 1918ի երկրորդ կիսուն «անկախ» Հայաստանի մէջ սովէ եւ հիւանդութիւններէ մահացող հայերուն թիւը անցաւ 175,000ը... Երբ արձանագրուի այս իրողութիւնը, հարկ կը մնա՞յ այլեւս Հայաստանի վիճակն ու պայմանները նկարագրելու:

ՊԱՔՈՒԻ ԱՂԷՏԸ

Հայկական կառավարութիւնը տակաւին Երեւան չփոխադրուած եւ Պաթումի դաշինքը Պոլսոյ մէջ տակաւին չվաւերացուած, Թուրքերը սկսան օգտագործել հայկական պետութեան հողէն ազատօրէն անցնելու իրենց իրաւունքը: Յունիսի կէսերուն իսկ՝ Նուրի փաշայի բանակը մեր հողերէն անարգել անցնելով ուղղուեցաւ դէպի Պաքու: Նաւթարդիւնաբերութեան այդ կեդրոնը անկախ Ազրպէյճանի մայրաքաղաքը հռչակուած ըլլալով հանդերձ՝ կը մնար խորհուրդի մը ձեռքը, ուր տիրապետող էին հայերն ու ռուսերը, որոնք կը մերժէին քաղաքը յանձնել թաթարներուն ու թուրքերուն: Մինչեւ Յուլիս այդ խորհուրդին նախագահն էր Ստեփան Շահումեանը, բայց երբ Պարսկաստանէն եկող անգլիական բանակը Պաքու հասաւ, Շահումեան հեռացաւ անկէ: Կարճ առեն քաղաքը մնաց անգլիացիներուն ձեռքը, սակայն Թրքական բանակը երբ մօտեցաւ՝ անգլիական փոքր բանակը քաղաքը ձգեց իր բախտին ու հեռացաւ: Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, որ կը ներկայացնէր քաղաքի 70,000 հայութիւնը, եւ ռուս կազմակերպութիւնները տակաւին մինչեւ Սեպտեմբերի կէսը քաղաքը պահեցին իրենց ձեռքը՝ ձախողցնելով Շեւքէթ փաշայի ուժերուն բոլոր դրոհները: Ի վերջոյ ինկաւ Պաքուն, եւ թաթարներն ու թուրքերը սարքեցին ահաւոր ջարդ ու թալան... Բարբարոսները վայրագօրէն սպանեցին, քանի մը օրուան ընթացքին, շուրջ 29,000 հայեր եւ աւարի տուին հայ բնակչութեան հսկայ հարստութիւնները:

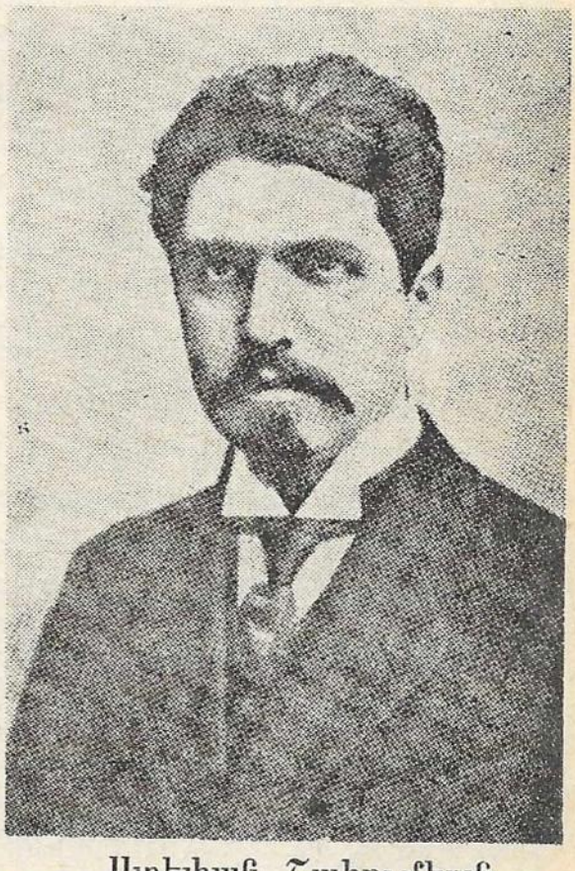

Ստեփան Շահումեան

Դժուար է դերդնահատել Պաքուի հայութեան դաշնակիցներուն մատուցած ծառայութեան եւ յանձն առած զոհողութեան չափը: Զգենք որ այդ մասին վկայէ Պերլինի ամերիկեան դեսպան Ճերըրտը.— «Ֆոն Լուտենտորֆ (գերման ընդհ. սպայակոյտին պետը) իր գիրքին մէջ կ'ըսէ, թէ գլխաւոր ազդակը,

որ պատճառեց գերմանական արեւմուտքի բանակին խորտակումը, վառելանիւթի պակասն էր, որովհետեւ թուրքերը ատենին չկրցան դրաւել Պաքուն... մինչեւ 1918 Սեպտեմբերը...: Ամերիկացիները պէտք է կանգ առնեն վայրկեան մը եւ խորհին թէ ի՛նչ կ'ըլլար պատերազմին ելքը կամ տեւողութիւնը արեւմուտքի մէջ, եթէ թուրքերը ուժ ամիս աւելի առաջ հասնէին Պաքու. եւ անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին՝ եթէ հայերը չդիմադրէին աւնուց»...

Աւելի պերճախօս վկայութիւն կարելի՞ է ճարել՝ ցոյց տալու համար մեր ժողովուրդին մատուցած անգնահատելի ծառայութիւնը դաշնակից դատին: Եւ տրամաբանական պիտի չըլլա՞ր ակնկալել, որ դաշնակիցները ըստ արժանւոյն վարձատրէին մեզ: Պիտի տեսնենք սակայն, թէ նոյնիսկ Պաքուի ջարդարարները աւելի անդլիական պաշտպանութիւն վայելեցին 1919–20ին՝ քան հայերը:

Բարեբախտաբար Պաքուի մէջ թրքական յաղթանակը մեծ նշանակութիւն չունեցաւ: Շուրջ մէկուկէս ամիս եռք Օսմանեան կայսրութիւնը անձնատուր եղաւ, ինչպէս ծանօթ է, եւ Անդրկովկասի մէջ անոր ազդեցութիւնը յօդս ցնդեցաւ: Գերմանիոյ անձնատուութենէն վեց օր եռք, Նոյ. 17ին, անպլիացիք դրաւեցին Պաթումը եւ Ջօր. Թհոմսըն փաստօրէն դարձաւ Անդրկովկասի սատրապը: Թրքական վտանգը հեռացաւ հայկական պետութենէն, եւ հայ ժողովուրդը չունչ առաւ: Անդրկովկասի մէջ յառաջացաւ քաղաքական բոլորովին նոր իրադրութիւն մը, ի միջի այլոց այն պատճառով՝ որ թէ՛ յաղթական դաշնակիցները եւ թէ Խորհրդային Ռուսաստանը չեղեալ հռչակեցին Պրեսթ–Լիթովսքի դաշինքը եւ փշրեցին անոր չղթաները:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Մեր պատմութիւնը չարունակելէ առաջ, անհրաժեշտ է հոս պարզել քաղաքական իրողութիւն մը, որուն յաճախ անդրադարձում չէ եղած, բայց որ հիմնովին պայմանաւորած է Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքը, քաղաքականութիւններն ու փոխ–յարաբերութիւնները: Առանց այդ իրողութեան սեւեռումին՝ կարելի չէ հասկնալ անդրկովկասեան իրադարձութիւնները 1918–20 տարիներուն: Առանց անոր՝ հնարաւոր չէ ըմբռնումը Անդրկովկասի ժողովուրդներու կեանքին մէջ 1920–21ին յառաջացած բախտորոշ յեղաշրջումներուն:

Կ'ակնարկենք դաշնակիցներու հակա–պոլշեւիկ կամ հակա–

խորհրդային վճռական պայքարին եւ անոնց կողմէ Անդրկովկասի կարեւորագոյն խարիսխի մը վերածուելուն՝ այդ պայքարին համար: Ծանօթ է թէ Գերմանիոյ անձնատուութենէն ետք, յաղթական դաշնակիցները իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացուցին Խորհրդային Ռուսաստանի վրայ եւ օգնեցին ամէն պետութեան, բանակի կամ շարժումի, որ պատրաստ էր կռուելու կարմիր բանակին կամ Լենինի իշխանութեան դէմ: Դաշնակիցները ամենայն լրջութեամբ փորձեցին նախ «առողջապահական գօտի» մը քաշել «կարմիր Ռուսիոյ» շուրջ, ապա իրենց սեփական ուժերով, կամ ճերմակ-ռուս բանակներով եւ կամ լեհ-չեխ-ճափոնական ուժերով ջանացին ճզմել կարմիր բանակը եւ սովետական ռեժիմը:

Արդ, յաչս դաշնակիցներուն, Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւնները, – Վրաստան, Հայաստան ու Ազրպէյճան, – կը հանդիսանային այդ «առողջապահական գօտիին» մէկ մասը, եւ կը դառնային հակա-խորհրդային պայքարի խարիսխներ: Անոնք իրենց ներքին թէ արտաքին քաղաքականութիւնները պիտի պատշաճեցնէին այդ պայքարին, անոնք պիտի հնազանդէին դաշնակիցներու հրահանգներուն, եւ իրենց ամբողջ կարելին պիտի ընէին դիւրացնելու համար զօրծը հիւսիսային Կովկասի մէջ կռուող ճերմակ-ռուս մեծ բանակին, որուն յաջորդաբար հրամայեցին Զօր. Ալեքսէեւ, Զօր. Տենիքինն եւ Ծովակալ Վրանկէլ: Անդրկովկասեան հանրապետութիւններէն կ'ակնկալուէր նոյնիսկ իրենց անբաւարար զէնքերէն մաս մը ղրկել Տենիքինի բանակին, – ինչպէս 1920ին ըրաւ դաշնակցական կառավարութիւնը՝ Կարսի պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ եղող թնդանօթներուն մէկ մասը հիւս. Կովկաս ղրկելով: Եթէ Անդրկովկասի վրայ դաշնակից մէկ կամ միւս պետութեան հոգատարութեան ծրագիրը կար՝ առար դիմաւոր մտահոգութիւնն էր «կարմիր-ռուսական ուժին դասդումը», համայնավարութեան տարածումին արգելակումը: Դաշնակիցներու տեսանկիւնէն՝ անդրկովկասեան ազգային երեք պետութեանց եւ տադատանոցիներու իշխանութեան արժէքը կը կայանար անոնց իրրեւ հակա-սովետ պայքարի խարիսխ կամ պատնէշ ծառայելուն մէջ:

Դաշնակիցները կարեւորութիւն ընծայեցին Անդրկովկասին ա՛նքան առեն, որ հնարաւորութիւն կար պատերազմելու կարմիր բանակին դէմ եւ կեցնելու անոր յորձանքը դէպի հարաւ. երբ այդ պիտի հնարաւորութիւն չմնաց, անոնք Անդրկովկասը իր բախտին ձգեցին եւ հեռացան: Առաջին աշխարհամարտի վաղորդայնին՝ անգլիական աղեցութիւնը ամէնէն առաջ հաստատուեցաւ Անդրը-

կովկասի մէջ. Թիֆլիս նստող անգլիացի ներկայացուցիչը, Զօր. Թոմսըն մը կամ Սթոքս մը, իբրեւ փոխարքայ կամ իբրեւ սատրապ կառավարեց ամբողջ շրջանը, – հրամաններով, հրահանգներով կամ ցուցմունքներով: Ապա խօսքը եղաւ Ֆրանսական եւ նոյնիսկ իտալական հոգատարութեան: Երբ կացութիւնը սկսաւ վատթարանալ՝ ամերիկեան ներկայութիւնը եւս անհրաժեշտ նկատուեցաւ եւ, օրինակ, Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ իբր բարձր–քոմիսէր Երեւան ղրկուեցաւ ամերիկացի գնդ. Հեսքըլը: Այս բոլորը՝ երբ տակաւին ճերմակ–ռուս բանակը ի վիճակի էր բռնելու հիւսիս–կովկասեան ճակատը: Սակայն երբ պարտուեցաւ այդ ուժը եւ կարմիր բանակը 1919ի վերջերը հասաւ Տաղստան ու Տերպենտ, անգլիացիք Անդրկովկասէն քաշեցին իրենց 2000 զինուորները, եւ հաշտուեցան այն գաղափարին հետ, որ 1920ի գարնան սովետական զինուժը պիտի սկսէր ողողել Անդրկովկասը: Ֆրանսացիք գաղրեցան հետաքրքրուելէ այդ շրջանով, իսկ Միացեալ Նահանգաց մէջ սկսաւ չեչոտուիլ «մեկուսացման» քաղաքականութիւնը, որ ի միջի այլոց պիտի ջնջէր Հայաստանի վրայ ամերիկեան հոգատարութեան որեւէ ծրագիր:

Ահա քաղաքական ա՛յսպիսի յորձանապատոյտի մէջ էր, որ ինկած էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Եւ այդ իրողութիւնը պայմանաւորեց իր կեանքն ու մահը: Եթէ միջազգային քաղաքական ա՛յս շրջանակին մէջ դիտենք հայկական եղելութիւններն ու երեւոյթները, կը կարծենք թէ աւելի դիւրին կ՛ըլլայ անոնց ըմբռնումն ու մեկնաբանութիւնը:

Շատ հակիրճ կերպով անդրադառնալու համար մեր հարցի զարգացումներուն, սկսինք նշելով որ Թուրքիոյ անձնատուութենէն հինգ օր ետք, Նոյ. 4ին, Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին դահլիճը հրաժարեցաւ, եւ Յ. Քաջազնունին կազմեց իր երկրորդ դահլիճը, որուն մէջ մտան հինգ դաշնակցականներ, հինգ ռամկավարներ (ժողովրդականներ) եւ մէկ անկուսակցական: Այս դահլիճին գլխաւոր մտահոգութիւնները երեք էին, – հայկական պետութեան հողամասին ընդարձակումը՝ օգտուելով Պրեսթ–Լիթովսքի դաշնագրի ջնջումէն, – հետապնդումը հայոց հողային դատին՝ յաղթականներու վեհաժողովին մէջ, – եւ պայքարը սովին ու համաճարակին դէմ:

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄ ԵՒ ԿՌԻՒՆԵՐ ԴՐԱՑԻՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Առաջին հարցին կապակցութեամբ պէտք է արձանագրել, թէ 1918 Նոյեմբերի վերջերուն իսկ Թուրքերը պարպեցին Ղարաքիլիսէն (այժմու Կիրովականը), զոր գրաւեց հայկական զօրքը: Դեկտեմբերին հայոց ձեռքը անցաւ Ալեքսանդրապոլը (այժմու Լենինականը): 1919ի Մայիսին, անգլիացիներու հաւանութեամբ, հայերը գրաւեցին Կարսի եւ Սուրմալուի գաւառները, նաեւ Նախիջեւանը՝ ակզբունքով (փաստօրէն չկրցան զայն առնել Թաթար խաներու ձեռքէն): Սակայն հողի ընդարձակումի այս գործընթացը պատճառ եղաւ, որ պատերազմ ծագէր Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Ախալքալաքի շրջանը հայկական էր, եւ Ի՛ անտարակոյս: Զայն պարպելու առեն՝ Թուրքերը աղաոտ խաղ մը սարքեցին, վճռելով որ վրացիք կ'ուզէին իւրացնել շրջանը: Հայերէն առաջ վրացիներուն լուր տուին իրենց հեռացումին մասին, ու վրացական ուժեր մեզմէ առաջ գացին ու տեղաւորուեցան շրջանին մէջ: Հայկական կառավարութիւնը տաքարիւն չարժեցաւ եւ անմիջապէս զինուորական գործողութեանց ձեռնարկեց: 1918 Դեկտ. 4ին ծայր տուաւ հայ-վրացական պատերազմը, որ տեւեց չուրջ երեք չաբաթ եւ որուն արդիւնքը մեղի համար եղաւ աննպաստ, աղիտալի նոյնիսկ:

Անգլիացիք, Անդրկովկասի նոր տէրերը, Դեկտ. 25ին առանց այլեւայլի հրամայեցին պատերազմող կողմերուն դադրեցնել կռիւները, եւ ընդունիլ գաշնակից յանձնաժողովի մը իրաւարարութիւնը: Ցետոյ, կարեւորութիւն չտալով հայոց բողոքներուն, անգլիացիք ու ֆրանսացիք վրացիներու հետ կարդադրութիւններ ըրին եւ իրենց կամքը պարտադրեցին հայերուն: Այսպէս, հայկական Ախալքալաքը մնաց վրացիներուն ձեռքը, իսկ Բորչալուն «չեզոք գօտի» հռչակուեցաւ եւ ենթարկուեցաւ անգլիակա՛ն զրաւման...: Պատերազմը պաշտօնապէս դադրեցաւ 1918 Դեկտ. 31ին: Տարակոյս չկայ, որ Անգլիա Վրաստանի՛ կողմը բռնեց եւ յատակօրէն կողմնակալ վճիռ արձակեց, մինչ հայերը կը յուսային, որ Անգլիա իրենց ի նպաստ պիտի չարժէր: Զէ՞ որ կլատսթոն ըսած էր, թէ Հայաստանին ծառայել քաղաքակրթութեա՛ն ծառայել կը նշանակէր: Եւ չէ՞ որ վրացիք զերմանացիներուն զինակից ու սերտ գործակից եղած էին պատերազմի վերջին ամիսներուն: Այո, տրամաբանական էր ակնկալել, որ Անգլիա մեր տեսակէտը պաշտպաներ, մանաւանդ որ արդար էր մեր դատը. սակայն այդպէս չեղաւ, Անգլիա նախապատուութիւն տուաւ Վրաստանին:

Թիֆլիսի անդլիացի սատրապը նոյն վերաբերումը ունեցաւ հայեւադրպէյճանական սահմանային վէճերու առթիւ: Ծանօթ է թէ հայերու եւ թաթարներու փոխյարաբերութիւնները երկար ատենէ ի վեր լարուած էին: Տակաւին չէր ջնջուած յիշատակը 1905–06ի հայ–թաթարական բուռն բախումներուն: Ցարական իշխանութեան խառնակչական քաղաքականութիւնը եւ բազմաթիւ այլ պատճառներ պատճառ եղած էին այն ատեն, որ դրացի երկու ժողովուրդներու միջեւ յառաջանար արիւնահեղ պայքար: Հայ–թաթարական կռիւները սկսած էին 1905 Փետր. 6ին եւ տեւած էին մինչեւ 1906ի Սեպտեմբերը, եւ անոնց իրրեւ հետեւանք երկուստեք աւերուած կամ խոչոր վնասներու ենթարկուած էին 252 գիւղեր եւ 7 քաղաքներ, զրկանքներու ենթարկուած կամ քայքայուած էին շուրջ 15,000 հայ ու թաթար ընտանիքներ, մեռած էին մօտաւորապէս 10,000 մարդիկ, «որից սրախողխող, դնդակահար եւ հրդեհների զոհ դացել են 5000 հոգի»: «Կողոպուտներից, աւերումներից եւ հրդեհումներից 252 գիւղերի ժողովուրդը կրել է վնաս ոչ պակաս 10 միլիոնից, իսկ 7 քաղաքների վնասը աւելի եւս մեծ է,– նա հասնում է 2–3 տասնեակ միլիոնի», կը նշէր դաշնակցական պատմաղրող մը, որուն պատկանած կուսակցութիւնը այս կռիւներուն մէջ դեկավար դեր կատարեց եւ չափազանցութիւններու դնաց:

Արդէն թունաւորուած էին, ուրեմն, հայ–ադրպէյճանական յարաբերութիւնները, որոնք աւելի եւս լարուեցան Պաքուի վերջին ազիտաւլի դէպքերուն իրրեւ արդիւնք: Եւ հիմա ծագեցաւ վէճ՝ զանազան հողերու շուրջ: Պաթումի դաշնագրով թուրքերը խլած էին հայկական գաւառներ եւ դանոնք «ինքնավար» հռչակած կամ ադրպէյճանցիներուն նուիրած էին: Զինադադարէն ետք այդ դաշինքը չեղեալ համարուած էր, բայց ադրպէյճանցիները կը ջանային օգտուիլ հայերու տկարութենէն ու իւրացնել Ղարաբաղը եւ այլ հայկական շրջաններ: Անոնք տակաւին 1918ի Յուլիսին փորձած էին սեփականացնել Զանգեզուրը եւ սկսած էին բուռն հալածանք հայ ազգաբնակչութեան դէմ: Զանգեզուրցիները դիմած էին Զօր. Անդրանիկին, որ Յուլիսի վերջը իր 4000նոց բանակով օգնութեան հասած էր, զսպած էր ու պատժած թաթարները եւ փրկած էր Զանգեզուրը: Ապա ազգային մեծ հերոսը իր փրկարար բանակով ուղղուած էր դէպի Ղարաբաղ եւ սկսած էր հոն եւս դասը տալ ադրպէյճանցի բռնապրաւիչներուն, սակայն մինչ այդ Անդրկովկասը ինկած էր Անգլիոյ տիրապետութեան տակ, իսկ անգլիացիք փութացած էին զսպե՛լ Անդրանիկը: Աւելին, 1918 Դեկտեմբերի սկիզ-

բը Ղարաբաղի կեդրոն Շուշի հասաւ անգլիական զինուորական պատուիրակութիւն մը, որուն քմահաճ կարգադրութիւններով Ղարաբաղը փաստօրէն մաս պիտի կազմէր Ազրպէյճանի Հանրապետութեան։

Հայկական բողոքները ապարդիւն անցան, եւ 1919 Ապրիլ 3ին, Պաքուի անգլիական զօրքերուն հրամանատարը յայտարարեց ի միջի այլոց.– «Անգլիական հրամանատարութիւնը յայտարարում է ի գործադրութիւն Շուշի, Զանգեզուր, Ջիպրայիլ եւ Ջիվանչիր գաւառների բովանդակ ազգաբնակչութեան, որ 1) Ազրբեջանի կառավարութեան 1919 թ. Յունվ. 15ի որոշումով գր. Սուլթանովը նշանակուած է Շուշի, Զանգեզուր, Ջիպրայիլ եւ Ջիվանչիր գաւառների ընդհանուր նահանգապետ եւ վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը»...։

Մէկ խօսքով, Անդրկովկասի կայսերապաշտական նոր իշխանութիւնը առ ոչինչ կը համարէր պատմական, աշխարհագրական, ազգային եւ ազատագրական յստակ իրողութիւններ եւ իրաւունքներ, եւ զուտ հայկական Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կը նուիրէր Ազրպէյճանին, հրամմե՛ր էք։ Ինչո՞ւ, – որովհետեւ Պաքուի նաւթին հոտը կը գինովցնէր Անգլիան, եւ որովհետեւ թաթարները աւելի անկեղծօրէն հակառուս կը նկատուէին քան հայերը։

Ս. Էնֆիեճեանց

Հայերը, բնական է, չէին կրնար ընդունիլ այս քմահաճ «տիքթաթը»։ Եւ թէեւ սկզբունքով մի՛չտ մերժեցին անգլօ–թաթարական կարգադրութիւնները, բայց Ղարաբաղը փաստօրէն մնաց Ազրպէյճանի ձեռքը։ Սահմանային վէճերու շուրջ հայ–ազրպէյճանական բանակցութիւնները տեղի ունեցան ամբողջ 1919 տարուան ընթացքին, բայց կարելի չեղաւ համաձայնութեան յանգիլ։ Ցետոյ յարաբերութիւնները աւելի եւս լարուեցան, եւ 1920ի Մարտ–Ապրիլին, թաթարները հալածանք սկսան Ղարաբաղի հայութեան դէմ։ Շուշի ենթար–

կուեցաւ թաթար խուժանի եւ զօրքի յարձակման, չուրջ 3000 հայեր կոտորուեցան եւ հայկական քաղաքը աւարի տրուեցաւ ու այրուեցաւ:

Հայ–վրացական եւ հայ–ազրպէյճանական վէճերն ու կռիւները ի միջի այլոց պատճառ եղան Հայաստանի մէջ 1919ի սկիզբը ծայր տուած սովին ու համաճարակին սաստկացման: Վրացիք պոյեցին Պաթումի եւ Թիֆլիսի ճամբաները եւ անկարելի եղաւ անընդհէնի ու դեղորայքի ներածումը, իսկ ազրպէյճանցիք մերժեցին Հայաստան ղրկել ուտեստեղէն ու քարիւղ: Աննկարագրելի թշուառութեան մատնուեցաւ Հայաստանը. տասնեակ հազարաւորներ գոհ պացին համաճարակին, տասնեակ հազարաւորներ մեռան անօթութենէ: Վարչապետ Քալէնտարեան եւ Ելեմտական նախարար Ինֆլուենճեանց արտասահման պացին եւ օգնութիւն աղերսեցին: Բարեբախտաբար Մարտին բացուեցաւ Թիֆլիսի ճամբան եւ Մայիսին սկսան հասնիլ անհրաժեշտ պարէնն ու դեղերը: Եւ ժողովուրդը քիչ մը չունչ քաշեց:

ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հիմա պէտք է ամփոփ կերպով արձանագրենք թէ՝ ի՛նչպէս ամբողջ հայութիւնը, իր արեւելահայ եւ արեւմտահայ թեւերով, իր երեւանեան կառավարութիւնով եւ Ազգային Պատուիրակութիւնով, ոգի ի բուին հետապնդեց իր արբաղան դատը միջազգային ատեաններու առջեւ, վեհաժողովներու մէջ եւ դաշնակից կառավարութեանց մօտ: Շահեկան է, եւ մեզի համար դաստիարակիչ ա՛յսօր՝ հաւատքով, անկեղծութեամբ, միամտութիւններով, հակասութիւններով, խաչաձեւումներով խճողուած այդ ծաւալուն աշխատանքը:

Երկու տարբեր մարմիններ լծուեցան ազգանուէր այս աշխատանքին, – ընդհանրապէս համաձայնաբար, երբեմն մրցակցաբար եւ նոյնիսկ անհամաձայնաբար: Մէկը Երեւանի կառավարութեան կողմէ նշանակուած Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնն էր (Ա. Ահարոնեան եւ Հ. Օհանջանեան՝ դաշնակցականներ, եւ Մ.թ. Պապաջանեան՝ ռամկավար), իսկ միւսը Ազգային Պատուիրակութիւնն էր, որ կը ներկայացնէր ամբողջ արեւմտահայութիւնը: Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որ հաստատուած էր Փարիզ, կը վայելէր արտասահմանի հայութեան վստահութիւնը. բոլոր զաղութները, յատկապէս Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի կարեւոր զաղութները, թիկունք կը կանգնէին Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորած այդ «արեւմտահայոց անպաշտօն կառավարութեան»:

Եգիպտոսի պատուական, գործունեայ զաղութին մէջ կազմուած էր Հայ Ազգային Միութիւնը, գլխավարութեամբ Մխիթար Տամատեանի եւ այլոց: Այս մարմինէն ներկայացուցիչները 1917ի ամրան փութացին Ամերիկա, ուր այդ օրերուն մարմին առաւ Ամերիկահայ Ազգային Միութիւնը, մասնակցութեամբ քաղաքական բոլոր հոսանքներուն, ինչպէս նաեւ հայ առաքելական, հայ աւետարանական եւ հայ կաթողիկէ համայնքներուն եւ Հ.Բ.Ը.Մ. Միութեան: Ամերիկահայ խորապէս ազգասէր ու հայրենասէր, պահաբե՛րդ զաղութը ներկայացնող այս մարմինը, առենապետութեամբ Մխիթար Սվազլեի, կը յառաջադրէր յաջողցնել՝ «ա) հայկական ազատագրութիւն եւ կիլիկեան կամաւորական ճեռնարկ, բ) Հայաս-

տանի վերաչինութիւն եւ երկրի կարօտելոց անմիջական օգնութիւն, եւ դ) դիւանագիտական ձեռնարկ ու հայատանանպատա փրոփականտա»: «Ամերիկահայ Ազգային Միութիւնը յարաբերութիւն պիտի պահէ Եգիպտոսի Հայ Ազգ. Միութեան հետ և իր դործունէութիւնը պիտի համաձայնեցնէ Ազգային Պատուիրակութեան ընդհ. ուղղութեան, կանոնաւոր յարաբերութիւն պահելով անոր հետ: Միւս կողմէ, միութիւնը պիտի նկատուի Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ մարմինը Ամերիկայի մէջ»: Տեղին է նշել, թէ արտակարգ խանդավառութեամբ դործի լծուող այս միութիւնը ոչ միայն ազդու եւ արդիւնաւէտ աշխատանք տարաւ հայոց դատին ի նպաստ, այլեւ մինչեւ 1920ի կէսերը աւելի քան մէկ միլիոն տոլար հաւաքեց յօդուտ ազգային կարիքներու:

Ազգային Պատուիրակութեան հեղինակութիւնը տակաւ զօրացաւ չնորհիւ ամերիկահայ, եգիպտահայ եւ այլ միութիւններու ու մարմիններու յարումին: 1919 Ապրիլ 2ին, Փարիզի մէջ կայացաւ Ազգ. Համադումարի ընդհանուր ժողով, ուր «կատարեալ համերաշխութեամբ եւ միաձայնութեամբ» Ազգային Պատուիրակութեան անդամ ընտրուեցան Պօղոս Նուպար փաշա (Հ. Բ. Ը. Մ.), Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան եւ Վ. Թէքէեան (ռամկավարներ), Գ. Փասդրմաճեան եւ Տոքթ. Նեվրուզ (դաշնակցականներ): «Նորընտիր պատուիրակութիւնը, մէացած Կովկասեան պատուիրակութեան, պիտի կատարէ բանակցութիւններ ընդհանուր հայութեան անունով, օտար պետութեանց մօտ, եւ պիտի վարէ ազգին դեկը առժամաբար, մինչեւ ամբողջական Հայաստանի մէացեալ կառավարութեան կազմութիւնը»:

Նախքան Փարիզի համադումարը, սակայն, Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ մշակուած ծրագրին համաձայն, 1919 Փետր. 12ին հաշտութեան վեհաժողովին ներկայացուած էին մեր պահանջները՝ Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ.–

«1) Ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան, որ պիտի բաղկանար՝ ա) Վանի, Պիթլիսի, Տիարպեքիրի, Խարբերդի, Սվազի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի եօթը վիլայէթներէն... բ) Կիլիկիոյ չորս սանճաքներէն՝ Մարաշ, Սիս, Ճեպէլ–Պերեքէթ եւ Ատանա՝ Ալեքսանտրէթով հանդերձ, գ) Կովկասի հայկական հանրապետութիւնը՝ Երեւանի ամբողջ նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Եղիսաբեթպոլի նահանգի հարաւ–արեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը...»:

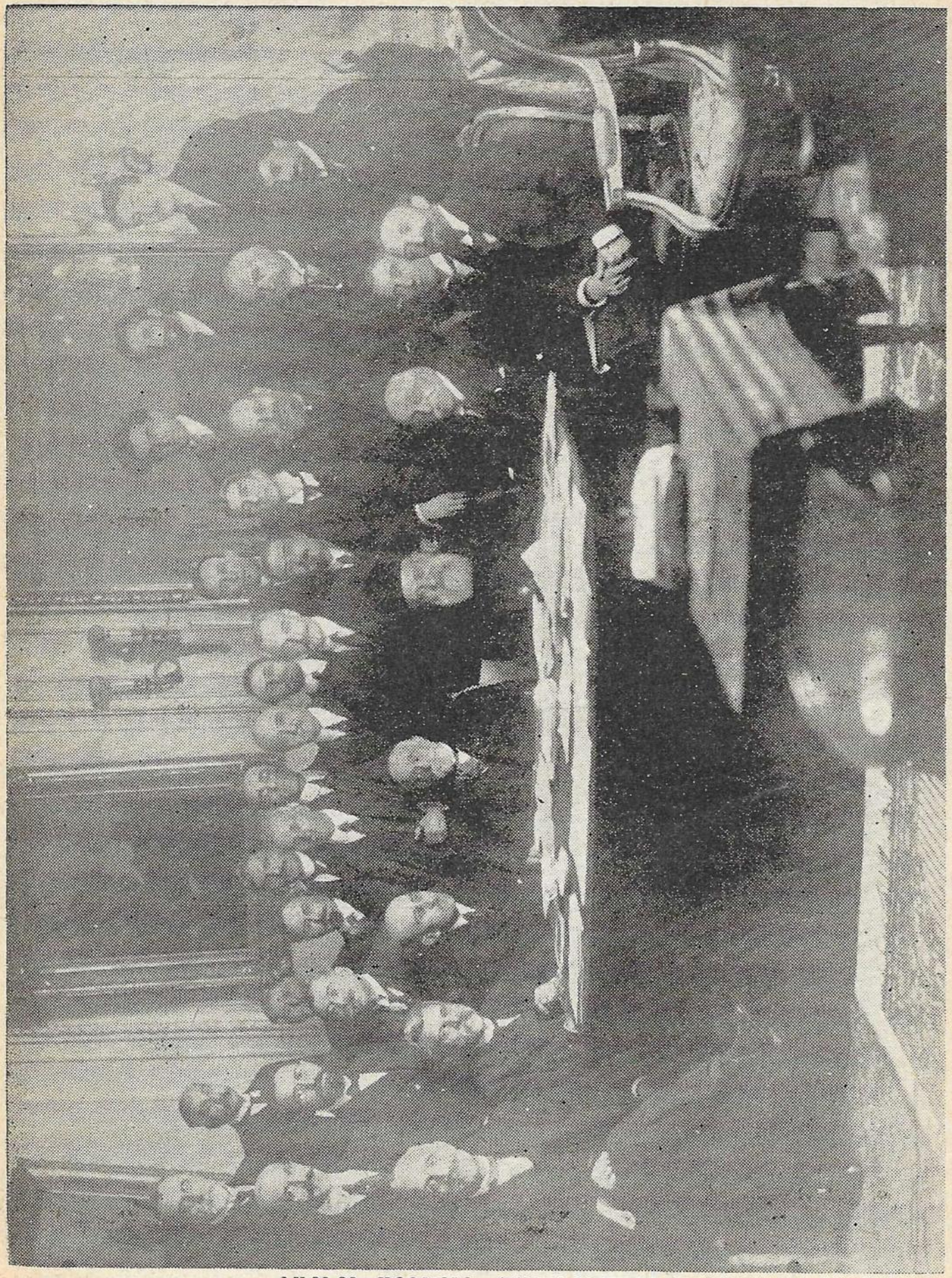

ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Առաջին շարքին վրայ կ'երեւին Պօղոս Նուպար, եղիշէ Արք. Դուրեան, Գ. Նորատունկեան, Ա. Զօպանեան, վ. Թէքէեան եւ ուրիշներ:

«2) Հայկական պետութիւնը կը դրուի դաշնակից պետութեանց եւ Մ. Նահանգներու կամ Ազգերու Լիկայի երաշխաւորութեան տակ»: Երրորդ կէտով կը պահանջուէր Հայաստանի համար ապահովել մեծ պետութեան մը հովանաւորութիւնը (մանտաճ)՝ 20 տարուան համար: «4) Հատուցում ջարդերու, տաբադրութեանց, յափշտակութեանց եւ աւերումներու պատճառած վնասներու: Հայաստանը պատրաստ է իր բաժինը ստանձնելու օսմանեան նախապատերազմեան պարտքէն: 5) Մանտա առնող պետութիւնը պէտք է ստիպէ Թուրքերը պարպե՛լ հայկական հողերը, ձեռնարկէ բնակչութեան ընդհանուր դինաթափութեան, պատժէ ջարդարարները եւ հայերու վերաբերմամբ անիրաւութիւն գործողները, երկրէն հեռացնէ կարգը խանգարող տարրերը, իրենց տեղերը ուղարկէ մուհաճիրները եւ այլն...»:

Վերոյիշեալ մէջ դումարուող վեհաժողովի ղեկավարները, անգլիացի Լօյտ Ճորճի, Ֆրանսացի Քլեմանսոյի եւ ամերիկացի Ուիլսընի պլխաւորած պատուիրակութիւնները բարեացակամ ընդունելութիւն վերապահեցին հայկական դիմումնագիրին եւ սկզբունքով համաձայն եղան ընթացք տալու հայոց արդար պահանջներուն: Դաշնակից վերաբերումը կը հիմնուէր Միացեալ Նահանգաց նախագահ Ուուտրօ Ուիլսընի 1918 Յունուար 8ին հռչակած նշանաւոր «14 կէտերէն» 12րդ կէտին վրայ, ուր կ'ըսուէր.– «Օսմանեան կայսրութեան տաճկական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն: Իսկ ներկայիս թուրքերու իշխանութեան տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստանան աներկբայ երաշխիք իրենց գոյութեան համար, այլեւ բացարձակապէս անխախտելի պայմաններ՝ ԻՆՔՆՕՐՉՆ ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ...»: Այսպէս, ինքնորոշման անմիճելի իրաւունքի տիրացած կ'ըլլար հայ ժողովուրդը:

Նկատի ունենալով որ Վերսայլի վեհաժողովը առաւելաբար պիտի առաջնորդուէր նախագահ Ուիլսընի «14 կէտերով», հայոց պահանջագիրը ինքնաբերաբար օրակարգի վրայ կը դրուէր եւ ի նախագունէ արժանի կը սեպուէր նպաստաւոր նկատառման: «Զորս մեծերու» (Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Մ. Նահանգներու եւ Իտալիոյ) խորհուրդը անմիջապէս ճանչցած էր արդէն հայ ժողովուրդի սեփական պետութիւն ունենալու եւ կազմակերպելու իրաւունքը, եւ որոշած էր նշանակել միջազգային յանձնախումբ մը, որ ճշդիւտ տեղեկութիւններ պիտի հաւաքէր «Օսմանեան կայսրութենէն անջատուելիք հողամասին վրայ» ապրող ազգաբնակչութեան կարիք-

ներուն մասին: Սակայն այդ յանձնախումբը չէր հաւաքուած, եւ միայն ամերիկացիները ձեռնարկած էին քննութիւններու, որոնք տեւեցին 1919ի Յունիսէն մինչեւ Յուլիս 21, եւ որոնց արդիւնքը ամփոփուեցաւ տեղեկագրի մը մէջ:

«ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

Մինչ այդ, սակայն, կարեւոր դէպքեր արձանագրուեցան եւ երեւոյթներ պարզուեցան մեր ներքին թէ միջազգային քաղաքական կեանքին մէջ: Հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ ղդայացունց նորութիւն հանդիսացաւ Երեւանի կառավարութեան կողմէ «միացեալ եւ անկախ Հայաստանի» յայտարարութիւնը, 1919 Մայիս 28ին, վարչապետ Ա. Խատիսեանի բերնով.— «Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար՝ Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքին ու ցանկութեան, յայտարարում է որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն: ...Այսպէսով ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի տէրն ու տնօրէնը, եւ Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը չաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիրը եւ գործադիր իշխանութիւն»:

Ալեքսանդր Խատիսեան

Յաւելին հոն էր, որ «միացեալ Հայաստանի անկախութեան» եւ Երեւանի կառավարութեան «ամենայն հայոց կառավարութիւն» հռչակուելուն աքիթը ո՛չ միայն «համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքին ու ցանկութեան» չէր եղած, այլեւ տեղի ունեցած էր միակողմանիօրէն, առանց արեւմտահայոց Ազգային Պատուիրակութեան դիտակցութեան ու հաւանութեան: Եւ անժա-

մանա՛կ էր ու անպատեհ, անտեղիօրէն յաւակնոտ էր ու վիճայարոյց: Տեղը չէ հոս զբաղելու այդ վէճով եւ անոր զարդացումներով, բայց պէտք է նշել որ այդ աթոին առաջին մէկ հետեւանքը եղաւ «քոալիսիոն» դահլիճին քայքայումը: Արդարեւ, աթոին դէմ բողոքեց ժողովրդական (ռամկավար) կուսակցութիւնը եւ դահլիճէն քաշեց իր նախարարները (Ս. Յարութիւնեան, Ս. Էնֆիեճեանց, Գ. Մելիք-Ղարագէօզեան եւ Ֆ. Վերմիշեան): Երկրորդ հետեւանքը այն եղաւ, որ 1919 Յունիս 21ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրութեանց չմասնակցեցան ռամկավարները, հնչակեանները եւ այլն, եւ մասներիստական տիպար ընտրութիւններու շնորհիւ Դաշնակցութիւնը տէր դարձաւ խորհրդարանի 80 աթոռներէն 72ին (մնացեալ 8էն 4ը դնաց էսէրներուն, 3ը Թուրքերուն եւ մէկը Անկուսակցական Գիւղ. Մխիթեան): Այս ձեւով սկսաւ դաշնակցական մենաշնորհութիւնը երկրին մէջ, եւ Դաշնակցութեան վրայ պիտի ծանրանար պատասխանատուութիւնը՝ յետագայ արկածախընդրութեանց եւ ազիտալի սխալներու:

Այդ աթոին երրորդ մէկ հետեւանքը այն եղաւ, որ դժուարացաւ դործակցութիւնը Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան միջեւ: Տարակարծութիւնները ակներեւաբար կընային վնասել մեր դատի հետապնդման դործին, եւ այդ պատճառով ալ փորձ կատարուեցաւ բանակցութիւններով յանդելու իրարհասկացողութեան մը: 1919 Հոկտ. 29–Նոյ. 7 Երեւանի մէջ տեղի ունեցան բանակցութիւնները, Հայաստանի կառավարութեան եւ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներուն (Վահան Թէքէեան եւ այլն) միջեւ, սակայն ապարդիւն անցան անոնք, քանի մասերիստական մենաշնորհութեան համը առած էին դաշնակցականները, եւ կը մերժէին որեւէ դիմում ընել:

Միջազգային քաղաքական կեանքին մէջ արձանագրուած մեծագոյն իրադարձութիւնը 1919 Յունիս 28ին ստորագրուած խաղաղութեան դաշնագիրն էր, Վերսայլի մէջ: Այն նոյն դահլիճին մէջ՝ ուր յաղթական Փրուսիոյ «երկաթեայ վարչապետ» Պիսմարքը 1871 Յունուար 18ին հռչակած էր Գերմանական երկրորդ Ռայխին ծնունդը, Ֆրանսայի «վապրը», վարչապետ Քլեմանսօ, հիմա նոյն «հայելեաց դահլիճին» մէջ Գերմանիոյ կը պարտադրէր նուաստացուցիչ դաշինքը:

Վերսայլի դաշնագրով կը կազմալուծուէին գերմանական, աւստրօ-հունգարական եւ օսմանեան կայսրութիւնները, եւ ինքնորոշման իրաւունքի սկզբունքին վրայ, բազմաթիւ նախկին հպատակ

ժողովուրդներ կը դառնային անկախ եւ կը տիրանային իրենց սեփական ազգային պետութեանց: Այդ ժողովուրդներէն մէկն էր ահա հայ ժողովուրդը, «փոքր դաշնակիցը»՝ որ յարաբերաբար ամէն

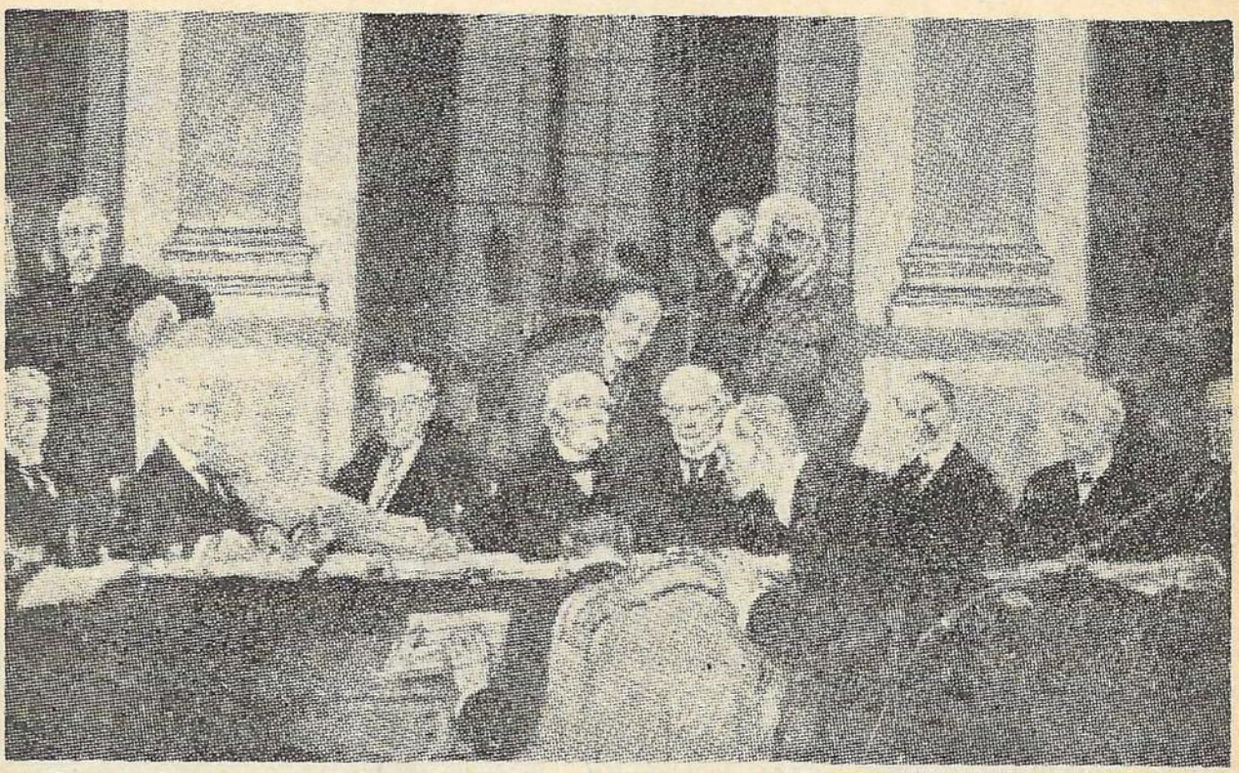

ՎԵՐՍԱՅԼԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ

Նախագահ Ուիլսըն, վարչապետ Քլեմանսօ եւ վարչապետ Լօյտ Ճորճ իրենց խորհրդականներով:

նէն սուղը վճարած էր իր իրաւունքին համար: Վերսայլի դաշնագիրը, ուրեմն, հանդիսաւորապէս կը ճանչնար հայկական պետութեան հաստատումը, – միայն թէ... նկատի ունենալով որ Օսմանեան Կայսրութեան լուծարքէն յառաջացած բարդ հարցերու կարգադրութիւնները կը կարօտէին յետագայ խորհրդաժողովի մը դումարման, եւ նկատի ունենալով որ նորաստեղծ հայկական պետութեան սահմանները յստակ ըլլալէ հեռու էին, նախագահ Ուիլսըն պաշտօն կը ստանձնէր զբաղելու հայկական հարցով եւ յետ քննութեան ճշդելու Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները...

Մինչեւ այդպիսի սահմանագծում սակայն... ծայր տուաւ եւ արագօրէն ծաւալեցաւ բեմականաւ կամ միլլի չարժումը Անատոլուի մէջ: Շարժում՝ որ ծառացաւ սուլթանական կառավարութեան «դասալքութեան, դաւաճանութեան եւ անձնատուութեան» դէմ, որ մերժեց հաշտուիլ Թրքական պետութեան քայքայումին հետ, որ արժանացաւ Թուրք ժողովուրդի քաջալերութեան, որ շահագործեց դաշնակիցներու տարակարծութիւնները եւ սովետներու

դիւրահաւանութիւնը, եւ որ դարձաւ նոր պատուհաս հայկական հարցի գլխուն: Բայց այս մասին աւելի ուշ:

ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐ

Հոս տեղն է, որ դէթ քանի մը պարբերութիւնով ընենք Հայաստանի վրայ հոգատարութիւն հաստատելու փորձերուն ողբալի, նուաստացուցիչ պատմութիւնը: Իրողութիւնը այն է, որ հայ ժողովուրդի այդ օրերու ղեկավարութիւնը երկար աեն «հոգատար» մուրաց, բայց մերժուեցաւ: Ըմբռնելու համար պատմական ճշմարտութիւնը, պէտք է պահ մը մոռնանք «ծովէ ծով»ի մեծամտութիւնը, «միացեալ եւ անկախ»ի յաւակնոտութիւնը եւ դաշնակներու սովորական պոռոտախօսութիւնները: Արդէն «միացեալ եւ անկախ» Հայաստանը կը դտնուէր Թիֆլիս նստող անգլիացի սատրապի հրամանին տակ. ամբո՛ղջ Անդրկովկասը գրաւուած էր անգլիացիներուն կողմէ եւ ենթակայ էր անոնց կարգադրութիւններուն: Սակայն հայերը այդքանով իսկ չէին բաւականանար, այլ կ'ուզէին յատակ ու տեւական «հոգատարութիւն» մը՝ դէթ քսան տարուան համար:

Նախագահ Ուուտրօ Ուիլսըն

Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդը ստեղծեց մասնաւոր յանձնախումբ մը՝ այս հարցը քննելու համար: Ինչպէս նշեցինք, այդ յանձնախումբը չդումարուեցաւ, այլ միայն երկու ամերիկացի պատուիրակները, Քինկն ու Քրէյնը, զբաղեցան այս խնդրով եւ վերոյիլի դաշնագրէն չուրջ երեք շաբաթ առք պատրաստեցին իրենց տեղեկագիրը: Ըստ անոնց, նախկին Օսմանեան կայսրութենէն Փոքր Ասիոյ մէջ պէտք էին կազմուիլ երեք անջատ պետութիւններ,– հայկական պետութիւն մը, թրքական պետութիւն մը՝ կեդրոնական եւ արեւմտեան Անատոլուի մէջ եւ միջազգային պետութիւն մը՝ Պոլսոյ չուրջ: Այս երկիրներէն իւրաքանչիւրը պէտք էր ունենար հոգատար

մը, եւ երեքը պէտք էին ունենալ նոյն հոգատարը, որ պէտք էր հանդիսանար Ամերիկա՛ն:

Նախագահ Ուիլսըն այսքանով չգոհացաւ, այլ արեւելեան Անատոլու եւ Հայաստան դրկեց նոր պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Զօր. Ճէյմս Հարպըրտի, որուն առաքելութիւնը պիտի ըլլար մէկ կողմէ գծել հայկական պետութեան սահմանները, եւ միւս կողմէ քննել հոգատարութեան հարցը: Զօր. Հարպըրտ 1919ի ամառը եկաւ Մերճաւոր Արեւելք, եւ քննական պտոյտ կատարեց Պոլիս, Կիլիկիա, Անատոլու ու Պաքու, եւ պատրաստեց իր մանաւոր տեղեկագիրը: Մինչ այդ՝ արդէն Երեւան հասած եւ հաստատուած էր Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ Հայաստանի «բարձր կոմիսէր» նշանակուած ամերիկացի գնդապետ Ուիլիըմ Հեսքըլը: Սա ներկայ եղաւ Հայաստանի խորհրդարանի մէկ նիստին (1919 Օգոստոս 22) եւ ճառ խօսեցաւ, խոստանալով շատ մը բարիքներ եւ օրհնութիւններ, եւ արժանացաւ դաշնակցական երեսփոխաններու «օվացիա»ներուն:

«Բարձր կոմիսէր» Հեսքըլ

Հայութիւնը անհամբեր սպասեց Զօր. Հարպըրտի տեղեկագրին, յուսալով հայանպաստ լուծումներ: Սակայն ամերիկացիին եզրակացութիւնները մեզի նպաստաւոր չէին: Այո, Հարպըրտի տեղեկագիրը անյարմար էր Հայաստանին: Ան կը պնդէր, օրինակ, որ ծրագրուած Հայաստանին մէջ հայերը երբեք մեծամասնութիւն չէին կազմեր. ան կը յանձնարարէր, որ Մ. Նահանգները հոգատարութիւն ստանձնէին միանգամայն «Թրքահայաստանի, Անատոլուի, Պոլսոյ, Թրակիոյ եւ Անդրկովկասի վրայ»: Եւ Հարպըրտի տեղեկագիրը զօրացուց տեսակէտը ամերիկացի այն քանկրէմմէններուն, որոնք հակառակ էին թէ՛ հոգատարութեան եւ թէ եւրոպական կամ միջինարեւելեան գործերու մէջ ամերիկեան միջամըտութեան: Այդպէս, երբ 1920 Ապրիլին նախագահ Ուիլսըն Մն

Ծերակոյտին վոխանցեց Հարպըրտի տեղեկագիրը, Ուիլսընի հա-կառակորդները, ծերակուտական Հենրի Քեպըթ Լաճի գլխաւորութեամբ, ախորժակով ինկան անոր վրայ եւ զայն օգտագործեցին ձախողցնելու համար տեմոքրատ նախագահին յառաջադրութիւնները: Ծերակոյտի արտաքին գործոց յանձնաժողովը 1920 Մայիս 22ին ընդունեց բանաձեւ մը, որ հայ ժողովուրդին հանդէպ համակրանք արտայայտելէ եառք, նախագահը կը լիազօրէր Թրքական ջուրերը ղրկելու ռազմանաւ մը՝ ամերիկեա՛ն չահերը պաշտպանելու համար... Ահա այսպէս ջուրը ինկաւ ամերիկեան հոգատարութեան ծրագիրը:

Նմանապէս ջուրը ինկան հոգատարութեան բոլոր ծրագիրներն ու առաջարկները: Մեծ պետութիւններէն որեւէ մէկը, նոյնիսկ Իտալիան, չղիջանեցա՛ւ հայութիւնը «պատուելու» իր «մանատայով»: Անբաղձալի դնդակի մը պէս մեզ նետեցին ձեռքէ ձեռք, եւ նոյնիսկ ձգել ուզեցին նորակազմ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին գիրկը, բայց սա եւս մերժեց մեզ, յայտնելով թէ անկախ հայկական պետութեան ստեղծումը մարդկութեան պարտականութի՛ւնը համարելով հանդերձ, ինք չէր կրնար ստանձնել ա-նոր հոգատարութիւնը՝ քանի պետութիւն չէր...: Կը կարծենք թէ պէտք է բաւականանանք այսքանով: Դժուար է չարունակել այս պատմութիւնը՝ քանի մարդ այնքան նուաստացած կը զգայ, որ դժուար կը կլլէ իր թուքը:

Սակայն ո՞ւր էր բացատրութիւնը այս ողբերգութեան. ի՞նչ էր խորքը ամրողջ անհամ պատմութեան: Մենք դիտենք թէ երբ մեծ պետութեան մը չահը պահանջէ, անիկա արդարացում ու պատճառաբանութիւն կը ճարէ որեւէ բան ընելու: Օրինակ, իբրեւ թէ Տոն Փասիֆիքօ կոչուած անգլիահպատակ եահուտիի մը ենթադրեալ իրաւունքները պաշտպանելու համար չէ՞ր, որ Փալմըրսթըն անգլիական նաւատորմիղը 1850ին ղրկեց Յունաստան եւ զայն ա-նարգելով ծունկի բերաւ: Եւ ինչո՞վ կրնային բացատրուիլ դարասկիզբին ամերիկացիներու միջամտութիւնը Քոլոմպիայի ներքին խնդիրներուն եւ Փանամա կոչուած արուեստական պետութեան ստեղծումը՝ եթէ ոչ պարանոցին մէջ ամերիկեան ջրանցք մը բանալու ծրագիրով: Այո, եթէ ուզեն՝ «մեծերը» որոշապէս կրնան իրենց նաւերը Արարատի գագաթը բարձրացնել կամ Սահարայի կեդրոնը լճեցնել: Միայն թէ՝ իրենց չա՛հը պահանջէ: Իրողութիւնը այն է, որ մեր պարագային, 1919–20ին, իրենց չահը չպահանջեց հոգատարութիւն հաստատել:

... Որովհետեւ՝ հիւսիսային Կովկասի սպիտակ–ռուս բանակները պարտուած էին, եւ կարմիր բանակը սկսած էր ողողել Անդրկովկասը, եւ քանդուած էր հակասովետ «առողջապահական գօտին» հարաւային օղակը, եւ Հայաստան կորսնցուցած էր իր կարեւորութիւնը իբրեւ հակասովետ պայքարի խարիսխ: Այո, աբեմահեան մեծերը դործնական մարդիկ էին, եւ տեսան թէ հայերը բնաւ ի վիճակի չէին իրենց համար կրակէն չաղանակ հանելու՝ հակառակ որ Երեւանի դաշնակցական «մինիստրները» անվերապահօրէն պատրաստ էին այդ նպատակով իրենց մատները այրելու: Որովհետեւ դաշնակիցներու, յատկապէս Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ հակամարտութիւնը խորացած էր, եւ անոնք անխնայ կը հարուածէին զիրար չրջանկս մէջ: Որովհետեւ՝ տակաւ կը զօրանար քեմալական չարժումը, զոր զսպելը սուղի կրնար նստիլ մէկ կամ միւս դաշնակիցին: Որովհետեւ՝ Ամերիկա կը վերադառնար մեկուսացումի քաղաքականութեան, եւ կը խուսափէր միջազգային բարդութիւններէ եւ յանձնառութիւններէ: Ահա թէ ինչո՛ւ հոգատար ճարելու հայկական ջանքերը ի դերեւ ելան:

Հոգատարութեան (մանտայի) եւ մեր արդարակորո՛վ «մեծ դաշնակիցներու» այդ օրերու վերաբերումին մասին այս հակիրճ ակնարկը փակելու համար՝ կը մնայ աւելցնել, թէ զինադադարէն չուրջ մէկ տարի եւ երեք ամիս ետք միայն անոնք բարեհաճեցան ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը, այն ալ տը ֆաքթօ (իրողական կամ փաստական) ճանաչումի չնորհելով միայն, ոչ տը ժիւրէ (իրաւական): Արդարեւ, 1920 Յունուար 27ին էր, որ Դաշնակից Գերագոյն Խորհուրդը առած էր երկու որոչում.– «ա) Որ Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը ճանչցուած է իբրեւ տը ֆէ (փաստական) կառավարութիւն: բ) Որ այս ճանաչումը չի նախորոշեր այդ պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»: Եւ Մարտ 7ին հանդիսաւո՛ր կերպով հաղորդուեցաւ թէ՝ «ճափոնական կառավարութիւնը կը միանայ այս որոչումին»... (պառւզա):

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Զգենք հեղնանքը սակայն, եւ ղբաղինք հայկական պետութեան սահմաններու ընդարձակման էական հարցով: Ինչպէս ծանօթ է, Օսմանեան Կայսրութեան լուծարքը վճռուած էր վերսայլի դաշնագրով, բայց անկէ ծագող բազմապիսի խնդիրներու, պալքանեան, արաբական, հայկական, քրտական եւ այլ հարցերու

կարգադրութիւնը ձգուած էր յետագայ բանակցութիւններու եւ ժողովներու: Բանակցութիւնները, վիճաբանութիւնները եւ սակարկութիւնները տեւեցին աւելի քան մէկ տարի, եւ 1920ի ամրան, Սեւրի ժողովին մէջ միայն կարելի եղաւ օսմանեան կառավարութեան ընդունիլ տալ Սելիմներու եւ Սիւլէյմաններու հզօր կայսրութեան պերեզմանումը: Սեւրի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ 1920 Օգոստոս 10ին: Անոր տակ իրենց ստորագրութիւնները դրին «մեծ դաշնակիցներու» եւ «փոքր դաշնակիցներու» (Հայաստան, Յունաստան, Լեհաստան եւ այլն) ներկայացուցիչները, եւ անշուշտ օսմանեան պետութեան ներկայացուցիչները՝ Համտի փաշա, Ռիզա Թեւֆիք պէյ եւ Ջալիլ պէյ: Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ ստորագրեց Ա. Ահարոնեանը: Հիճաղ ու Եուկոսլաւիա դժդոհ էին եւ մերժեցին ստորագրել դաշինքը:

Ալեքսիս Ահարոնեան

Մեզ բնականաբար կը հետաքրքրեն դաշնագրին այն յօդուածները, որոնք կը վերաբերին Հայաստանի: Ահա՛ այդ յօդուածներուն կարեւորագոյն հատուածները.–

«Յօդուած 88.– Թուրքիա կը յայտարարէ թէ ինք կը ճանչնայ Հայաստանը իբր ազատ եւ անկախ պետութիւն մը, ինչպէս ըրած էին ասկէ առաջ դաշնակից պետութիւնները:

«Յօդ. 89.– Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս պայմանադիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի նախագահին իրաւարարութեան յանձնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Պիթլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանին որոշման խնդիրը եւ ընդունիլ նախապահին որոշումով Հայաստանի ծով իջնելուն եւ վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր օսմանեան հողերուն դինուորապէս չեզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր տրամադրութիւնները:

«Յօդ. 90.– Երբ 89րդ յօդուածին համաձայն սահմանը որոշուելով՝ յիշեալ նահանգներու հողերէն ամբողջը կամ մէկ մասը

Հայաստանին փոխանցուի, Թուրքիա այժմէն կը յայտնէ թէ որոշման Թուականէն սկսեալ կը հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն փոխանցուած այդ հողամասին վրայ... (եւ այլն):

«Յօդ. 91.– 89րդ յօդուածին մէջ յիշուած հողերէն մէկ մասը երբ Հայաստանին Թողուի, տրուած որոշման համաձայն Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանը տեղւոյն վրայ դծելու համար, նոյն 89րդ յօդուածին նախատեսած որոշումէն սկսեալ երեք ամսուան ընթացքին պիտի կազմուի սահմանագծման յանձնաժողով մը, որու կազմութեան եղանակը յետոյ պիտի որոշուի:

«Յօդ. 92.– Հայաստանի սահմանները Ազրպէյճանի եւ Վրաստանի հետ պիտի որոշուին չահագրգռուող կառավարութեանց կողմէ հաւաքական համաձայնութեամբ մը:

«Եթէ որեւէ կերպով չահագրգռուող տէրութիւնները, 89րդ յօդուածին յիշած որոշումը տրուած պահուն, չյաջողին հաւաքական համաձայնութեամբ մը իրենց սահմանները որոշել, այն ատեն այդ սահմանը դաշնակից պետութեանց կողմէ պիտի որոշուի: Այդ սահմանը տեղւոյն վրայ դծելու իրաւասութիւնն ալ անոնց կը պատկանի:

«Յօդ. 93.– Հայաստան կ'ընդունի եւ կը հաւանի գործադրել դաշնակից պետութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ դրուելիք այն տրամադրութիւնները, զորս անհրաժեշտ պիտի նկատեն նոյն պետութիւնները, պաշտպանելու համար Հայաստանի մէջ ցեղային, լեզուական եւ կրօնական տեսակէտով մեծամասնութենէն տարբեր եղող ժողովուրդին չահերը... (եւ այլն)»:

Պէտք է հոս անմիջապէս աւելցնել, թէ սահմանագծումը յանձնուած քանի մը ամիսներուն իրագործուեցաւ «Ամերիկայի նախագահին իրաւարարութեամբ», եւ 1920 Նոյ. 22ին հրապարակուեցաւ Ուիլսընեան սահմաններով Հայաստանի քարտէսը: «Ուիլսընեան սահմանները» մեզի կուտային 68,500 քառ. քիլոմեթր հողամաս՝ Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի վիլայէթներէն եւ Տրապիզոն կը դառնար հայկական նաւահանգիստ: Փաստօրէն հայոց ձեռքը պտնուող հողամասին եւ սկզբունքով մեզի պատկանող արեւելահայ հողերուն (Ղարաբաղ, Նախիջեւան, Ախալքալաք եւ այլն) վրայ եթէ աւելցուէր «Ուիլսընեան պարզեւը», մենք կ'ունենայինք չուրջ 130,000 քառ. քիլոմեթր տարածութեամբ մեծկակ պետութիւն մը:

Աղուո՛ր խոստում եւ աղուո՛ր հեռանկար: Սակայն երբ նայինք մեր վերը արձանագրած վերջին Թուականին, պիտի անդրա-

դառնանք անմիջապէս թէ մեր ժողովուրդը դէմ յանդիման կը գըտնուէր միլիոնի մը, կրկներեւոյթի մը կամ պատրանքի մը: Շա՛տ ուշ էր՝ Սեւրի մեծ պարգեւը իւրացնելու եւ վայելելու համար. աշխարհի այս չրջանը տակնուվրայ եղած էր, եւ միջինարեւելեան իրաղրութեան մէջ բախտորոշ յեղաչրջումներ արձանագրուած էին: Եւ դժբախտաբար, պատմական հեղինակի՛ մը բնոյթը զրեցած էր Սեւրի դաչնագիրը:

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Սեւրը Ֆրանսայի ամէնէն նշանաւոր քաղաքն է յախճապակիի չինութեան մէջ: Ու Սեւրի դաչնագիրը եղաւ յախճապակիի պէս դիւրաբեկ: Եւ ինչ որ կը պատահի յախճապակիի խանութի մը՝ երբ հոն մանկ կատղած ցուլ մը, նոյնը պատահեցաւ Սեւրի դաչնագրին՝ երբ անոր դէմ արշաւեց Մուսթաֆա Քեմալը, քաջալերութեամբ զանազան պետութեանց:

Քեմալական չարժումը սկսած էր 1919ի գարնան: Թուրքիոյ անձնատուութենէն ետք՝ Պոլսէն լեղապատառ փախած էին գահիճները, Թալէաթ, Ինվէր եւ այլն, եւ քաղաքի անգլիական զրաւումէն ետք մեծ եպարգոս նշանակուած էր Տամատ Ֆերիտ փաչան: 1919ի սկիզբները Քեմալ Անատոլու զրկուած էր եպարգոսին կողմէ՝ իբրեւ քննիչ Յրդ բանակին: Նշանակալից է անշուշտ, որ Յրդ բանակը չէր զօրացրուած. դաչնակիցները չէին քայքայած օսմանեան բանակները եւ չէին ցերեւմարած թուրք զինուորները: Բան մը՝ զոր պէտք էին ընել անպայման, սակայն չըրին յետին միտքերով: Եւ այս իրողութեան մէջ պէտք է փնտռել Մուսթաֆա Քեմալի յաջողութիւնը կարեւոր մասամբ: Անիկա գնաց Անատոլու, կացութիւնը քննեց եւ երբ տեսաւ թէ պատրաստ զօրք կար, կազմակերպուած բանակ կար, համոզուեցաւ որ իր չարժումը զինուորական խարիսխ պիտի վայելէր, եւ ուստի յանդգնութեամբ չղթայազերծեց միլլի կամ ազգայնական պայքարը:

Վերսայլի դաչնագրէն չուրջ ամիս մը ետք՝ Մուսթաֆա Քեմալ իբրեւ թուրք ազգայնական չարժումի պետ նախագահեց «Էրզրումի քոնկրէսին» (1919 Յուլիս 23), որ որդեգրեց Վերսայլի որոշումները մերժող յայտարարութիւն մը, մանաւանդ հակահայկական եւ հակայունական կեցուածքներով: Այդ յայտարարութեան կամ ուխտին առաջին յօդուածը ժխտումն իսկ էր հայոց գաղթին: Այսպէս.- «Յօդ. 1.- Տրապիզոնի վիլայէթը, Ճանիկի սանճաքը,

նոյնպէս Էրզրումի, Սվազի, Տիարպեքիրի, Մամուրէթ իւլ–Ազիզի, Վանի, Պիթլիսի վիլայէթները եւ այս տարածութեան վրայ գըտնուած բոլոր զաւառները, իրենց ամբողջութեան մէջ, կը կազմեն պլոք մը, որ ոչ մէկ համոզիչ կամ երեւակայական պատրուակ չի կրնար անջատել Օսմանեան կայսրութենէն կամ անզամահատել զայն: – Յօդ. 3·– Հողային ամէն զրաւում, նոյնպէս ամէն միջամըտութիւն, պիտի նկատուին փորձեր, որոնք նպատակ ունին հաստատելու յունական կամ հայկական կազմակերպութիւն մը, որով ընդունուած է պաշտպանութեան եւ դիմադրութեան սկզբունքը: Պիտի չթոյլատրուի որ քրիստոնեայ տարրերը ձեռք բերեն առանձնաշնորհումներ, որոնք զնայթն ունենան հարուածելու քաղաքական վեհապետութիւնը եւ ընկերային հաւասարակշռութիւնը»:

Այսքանը կը բաւէ կը կարծենք՝ միւղի չարժումին մտայնութիւնը, հոդեբանութիւնը եւ յառաջադրութիւնները հասկնալու համար: Մուսթաֆա Քեմալ Ռիւսլիքոնը անցած էր, եւ ձեռնոց չպրտած էր մեծ թէ փոքր զաչնակիցներու դէմքին: Քանի մը չաբաթ եառք, «Սվազի քոնկրէսին» մէջ նման կեցուածքներ չեչտելէ եառք, ազգայնական պարագլուխները սուլթանական կառավարութեան յղեցին երկար հեռադիր մը, ուր ի միջի այլոց կ'ըսուէր. «Յօդ. 3·– Անկարելի է որ մեր վիլայէթներէն բթամատ մը հող յատկացուի Հայաստանին եւ կամ ուրիչ պետութեան մը: Երդումով յանձն առած ենք եւ խստօրէն վճռած ենք երբեք զէնքերը վար չդնել, որքան ատեն որ պիտի չտունակուի օտար զրաւումը կամ վարչութիւնը չրջանի մը – ըլլայ ամէնէն յետամնայ հողամասը մեր նախնիքներուն – որ կը զոնուի Մուսուլի հիւսիսային մասէն մինչեւ Ալեքսանտրէթի ծոցը երկարող զիծին հարաւը: Յօդ. 4·– Եթէ եւրոպական պետութիւնները իսկապէս ունին իրենց քարոզած մարդասիրական զգացումները... պէտք է անմիջապէս հեռացնեն

Մուսթաֆա Քեմալ փաշա

իրենց զօրամասերը մեղի պատկանող հողերէն, ինչպէս Ատանայէն, Իզմիրէն եւ այլն»:

Ամէն ինչ յստակ էր ահա: Քեմալական շարժումը կը մերժէր վերապայլի վճիռը, կը ծառանար դաշնակիցներուն դէմ, հիմնովին կ'ընդդիմանար հայկական պետութեան եւ Կիլիկիոյ պրաւումին, ինչպէս նաեւ յունական բոլոր ծրագիրներուն: Անիկա ասպարէզ կը կարդար բոլոր յաղթականներուն: Ուրեմն, տրամաբանական էր, որ դաշնակիցները անմիջապէս դասը տային այս նորելուկ «զաղի»ին, ճզմէին միւլլի շարժումը եւ պարտադրէին իրենց որոշումները՝ արդարութիւն ընելով հայերուն, յոյներուն եւ այլոց: Այո, ամէնէն բնականն բանը պիտի ըլլար ակնկալել, որ դաշնակիցները դորչ գայլին դունչը ջարդէին՝ երբ անիկա դարձեալ իր ակռաները կը սրէր եւ կը սպառնար մարտիրոս ժողովուրդներուն:

Սակայն չեղաւ այդպէս. քեմալական շարժումը չզսպեցին, նոր ջարդարարը չզեռնեցին, եւ նոր ապականութեան տարածումը չարգիլեցին: Ընդհակառակը, բազմաթիւ պետութիւններ վաստօրէն քաջալերեցին Քեմալը, ուժ տուին անոր, օգնեցին որոշապէս: Մի-ջինարեւելեան աւարին չուրջ վէճի բռնուած ըլլալով Անգլիան ու Ֆրանսան, այս վերջինը որոշեց ուժ տալ քեմալական շարժումին,– նոյնիսկ հրաժարելով Կիլիկիայէն ու Եդեսիայէն եւ իրեն սահմանուած «պղեցութեան գօտիներէն»՝ որոնք կ'երկարէին մինչեւ Վան ու Սվազ: Ֆրանսացիք, աւելի ճիշդը՝ Ֆրանսական մենաշնորհեալ մեծ ընկերութիւնները, կը յուսային նեղը դնել Անգլիան եւ նոյն առեն ապահովել մենաշնորհներ նոր Թուրքիոյ մէջ: Իտալացիք Ֆրանսականին նման կեցուածք մը որդեգրեցին, եւ ամէն ձեւով քաջալերեցին Քեմալը: Իրենց կարգին, Քեմալին ուժ տուին սովետները: «Երբ քու թշնամիդ մեր ալ թշնամին է՝ ուրեմն մենք բարեկամ ենք» սկզբունքին հետեւելով, եւ յուսալով որ քեմալական շարժումը լուրջ վնաս կրնար պատճառել Անգլիոյ եւ «միւս կայսերապաշտական պետութեանց», Լենինի կառավարութիւնը լայն բացաւ իր գրպանը եւ Քեմալին հասցուց ոսկի դրամ: Սովետները ունէին նաեւ այն միամտութիւնը, որ քեմալական շարժումը յառաջդիմակա՞ն շարժում էր Թուրքիոյ մէջ, հակա-կայսերապաչտական շարժում էր՝ որուն հետ կրնային գործակցիլ: (Տակաւին մինչեւ այսօր Մոսկուայի մէջ կան «պատմաբաններ», ինչպէս միամիտ կամ բթամիտ Ա. Ֆ. Միլլէրը, որոնք այս վայրագ ջարդարարին մասին նպաստաւոր արտայայտութիւններ կ'ունենան):

Զօրացած այսպիսի թիկունքներով, եւ վայելելով Թուրք մո-

լեռանդ ամբոխներուն հաւատարմութիւնը, քեմալական իշխանութիւնը տակաւ զօրացաւ, ի վիճակի դպաց ինքզինք հակադրելու ռուսթանական իշխանութեան, եւ զարձաւ յանդուգն ու նախայարձակ: Քեմալական չեթէները ամէն տեղ գործի անցան 1920ի գարնան եւ ամրան, իսկ կանոնաւոր բանակները պատրաստուեցան դիմակալել «հայկական, յունական, անգլիական եւ այլ վտանգները»: Երբ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ, Քեմալ ինքզինք արդէն իսկ ի վիճակի կը զգար կատղած ցուլի պէս ջարդուփշուր ընելու այդ «յախճապակին», – նոյնիսկ երբ յոյները ցամաքահանում ըրին եւ զրաւեցին Իզմիրն ու չրջակայքը, եւ իր զօրքերը հալածեցին յետոյ մինչեւ Անքարայի բլուրները:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԵՐՋԻՆ ԱՂԷՏԸ

Սեւրի դաշնագիրը պատռտելու ձեռնարկելէ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ հաշուեյարդարի նստելէ առաջ, քեմալական իշխանութիւնը արդէն իսկ իր կատաղութիւնը չղթայազերծած էր Կիլիկիոյ վրայ: Եւ հոս անհրաժեշտ է դէթ ամփոփ կերպով անդրադառնալ Կիլիկիոյ վերջին ողբերգութեան, – անհրաժեշտ է խօսիլ այն իրադարձութիւններուն ու դաւաճանութիւններուն մասին, որոնք պատճառ եղան նոր ջարդերու, նոր գաղթականութեան եւ չքնաղ Սիսուանի անդարմանելի կորուստին:

Մենք գիտենք թէ Մուդրոսի զինադադարի վաղորդայնին Ալենպիի բանակը գրաւած էր Կիլիկիան, ուր կամաց կամաց վերադարձան ու համախմբուեցան շուրջ 125,000 վերապրող հայեր: Մենք գիտենք նաեւ թէ դաշնակիցները եւ յատկապէս Ֆրանսացիք խոստացած էին մեզի «ազգային օճախ» մը: Խանդավառ էր հայութիւնը, եւ անհամբեր կը սպասէր «կիլիկեան երազին» իրականացման: 1919ին Կիլիկիա անգլիացիներէն փոխանցուեցաւ Ֆրանսացիներուն՝ ըստ Սայքս–Փիքօ համաձայնութեան պայմաններուն: Հայեր աւելի եւս խանդավառուեցան՝ քանի այլեւս գործ պիտի ունենային ապստամբական՝ Ֆրանսայի հետ: Կիլիկիա փութացին ամէն կողմէ կուսակցական ղեկավարներ եւ լծուեցան քաղաքական գործունէութեան: Ռամկավարները սկսան հրատարակել «Հայ Ձայն» օրաթերթը, ուրիշներ իրենց կարգին ունեցան հրատարակութիւններ: Կազմուեցաւ հայոց Ազգային Միութիւնը, ուր ներկայացուցիչներ ունէին քաղաքական բոլոր հոսանքները եւ երեք յարանուանութիւնները:

Հայկական Լեգէոնի քաղաքական կեանքին մէկ կարեւոր մասը կը պատուէր Կիլիկիա. յոյս եւ ծրագիր կար Հայկական Լեգէոնը դարձնելու հայկական բանակին կորիզը: Միւս կողմէ, 1919ի Յունիսին, Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան հրահանգով Կիլիկիա եկաւ, որպէս արեւմտահայոց այդ իշխանութեան ներկայացուցիչ, ռամկավար ծանօթ ղեկավար Միհրան Տամատեանը: Եւ մինչ մէկ կողմէ հայութիւնը լծուած էր վերաշինութեան աշխատանքին, վերականգնելով իր քանդուած օճախները եւ սնուցանելով ազատութեան ու խաղաղութեան յոյսեր, միւս կողմէ Տամատեան եւ Ազգ. Մխութիւն կը ծաւալէին քաղաքական գործունէութիւն եւ կը պատրաստուէին ինքնավար օճախ մը կազմակերպումին համար: Շուրջ 50,000 հայութիւն համախմբուած էր Ատանա, որ դարձած էր Կիլիկիոյ հայոց անպաշտօն մայրաքաղաքը, եւ բոլորը ակնդէտ կը սպասէին հանդիսաւոր խոստումներու մարմին առնելուն:

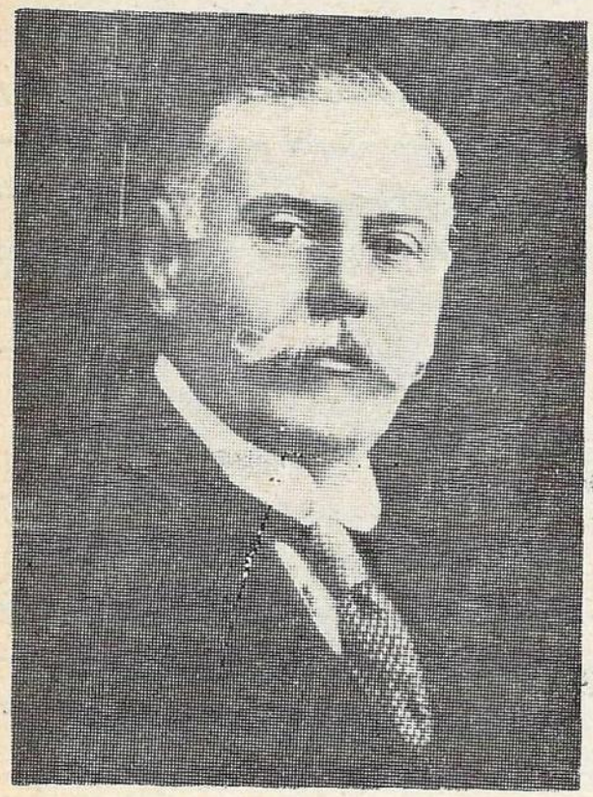

Միհրան Տամատեան

Ամիսները կ'անցնէին սակայն, եւ ոչինչ կ'իրականանար: Ընդհակառակը, ակներեւ կը դառնային մտահոգիչ նշաններ: – Ինչո՞ւ Զօր. Գուրօ կը նախընտրէր ինքզինք չրջապատել չերքէզներով եւ ոչ հայ զինուորներով. ինչո՞ւ Ֆրանսացիք չէին զսպեր քեմալական չեթէները. ինչո՞ւ Հայկական Լեգէոնը կը թողլքուէր. եւ ինչո՞ւ Փարիզի կառավարական չրջանակներու մէջ սկսած էին չրջան ընել ըրոյցներ՝ ըստ որոնց Ֆրանսա կը մտադրէր Կիլիկիան պարպել ու յանձնել Քեմալին: Եւ կ'երկարէր «ինչու»ներուն չարքը: Տարակոյս չկար որ մութին մէջ գաւ մը կը լարուէր. խորհրդաւոր բանակցութիւններ ու սակարկութիւններ տեղի կ'ունենային. Ֆրանսական կառավարութիւնը, Ֆրանսացի մեծ ճարտարարուեստականներու եւ պանքէրներու ճնշումին տակ, կը վերաքննէր իր փոքր–ասիական քաղաքականութիւնը եւ նորէն կը դառնար Թրքասէր: Ֆրանսայի այդ օրերու ղեկավարները, – Քլեմանսօ, Պրիան, Տեշանէլ, Միլըրան եւ ուրիշներ, – բոլորն ալ ջե՛րմօրէն «հայասէր», բոլորն ալ

ախոյեա՛ն հայոց արդար դատին, մաքիաւելական անարդ խաղով մը կ՚որոշէին լքել հայ ժողովուրդը Կիլիկիոյ մէջ եւ ձեռք երկարել Քեմալին, այն յոյսով որ «նոր Թուրքիոյ» մէջ պիտի ապահովէին առանձնաշնորհեալ պետութեան դիրք, պիտի տկարացնէին Անգլիան, եւ համայնավարներու դէպի հարաւ արշաւին դէմ կանգնած պիտի ըլլային նոր թումբ: Իրարու հետ տարակարծիք ըլլալով հանդերձ՝ միւս մեծ դաշնակիցները եւս այս վերջին հեռանկարով կը խանդավառուէին, յուսալով որ Քեմալը կը սիրաշահէին եւ զայն կը դարձնէին Սովետական Ռուսաստանի դէմ:

1919ի վերջերը եւ յաջորդ տարուան սկիզբները որեւէ սրատես դիտողի համար պարզ էր արդէն, թէ Ֆրանսա ճչդած էր իր նոր դիրքը: Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի եւ այլ վայրերու ողբերգութեանց ընթացքին Ֆրանսացիներու ցուցաբերած կեցուածքը կասկած չէր ձգեր այդ իրողութեան մասին: Ֆրանսական զօրքերը եւ Կիլիկիոյ կառավարիչ դնդ. Պրեմոն ոչ մէկ լուրջ ճիգ ըրին՝ զսպելու համար կատղած դազանը, եւ չամչեան նոյնիսկ ըսելու թէ ի վիճակի չէին զբար զսպելու թուրքերը. մինչդեռ դիւրաւ կրնային անչարժացնել ոճրագործները՝ եթէ ուզէին. կը բաւէր, օրինակ, որ ազատ ձգէին հայ լեգէոնականները եւ զէնք տային անոնց. սակայն ազատ չձգեցին եւ զէնք չտուին, եւ հայութիւնը ձգեցին իր ճակատագրին:

Ապետակա՛ն Ֆրանսայի վատութեան մասին դաղափար կազմելու համար՝ պիտի բաւէր յիշել Մարաշի պարագան միայն: Մարաշի մէջ համախմբուած էր չուրջ քսան հազար հայութիւն: Հոն կային 3000 Ֆրանսացի զինուորներ եւ չուրջ 400 լեգէոնականներ: Հակառակ այս ուժի ներկայութեան, քեմալական գործիչներ թափանցեցին քաղաքէն ներս, ապա սկսան չատնալ չեթէները, որոնք տակաւ դարձան լիրբ ու յանդուգն եւ սկսան յարձակիլ նոյնիսկ Ֆրանսական զօրքին վրայ: Անոնք յետոյ հրդեհեցին հայոց թաղերը, եւ եկեղեցիներու մէջ ապաստանած հազարաւոր անմեղ հայեր ողջ ողջ այրեցին: Հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ Ֆրանսական զօրքը փոխադարձեց, ու չեթէները ամքեցան եւ ճերմակ դրօշ պարզեցին: Բայց Ֆրանսական հրամանատարութիւնը, փոխանակ ճզմելու օձին գլուխը, իրեն դիմող թուրք պատուիրակութեան յայտնեց թէ իրենք պիտի քաշուէի՛ն Մարաշէն: Ի՛նչ հոյակապ նուէր՝ պարտուած քեմալականներուն: Եւ նոյն ատեն ի՛նչ անյատակ բարոյական անկում,– քանի Ֆրանսացիք հայերուն լո՛ւր իսկ չտուին թէ պիտի հեռանային անյապաղ...: 1920 Փետր. 10ի

պիչերը Ֆրանսական ուժերը հեռացան Մարաչէն՝ իրենց բախտին ձգելով հայերը: Հապճեպով Ֆրանսական զօրքին հետեւեցան չուրջ 5000 հայեր, որոնցմէ հարիւրաւորներ սառեցան Իսլահիէի ճամբուն վրայ: Իսկ յաջորդ առտու քեմալականները Մարաչի մէջ սարքեցին արեան խրախճանք...: Մարաչի աղէտին զոհ գացին բազմահազար հայեր:

Եթէ Մարաչի դողդոջման յարաբերաբար կարճատեւ եղաւ, բայց չատ արիւնոտ, անդին Հաճընի ողբերգութիւնը տեւեց չուրջ ինը ամիս: 1920 Մարտի սկիզբն էր, որ քեմալական ոճրագործները պաշարեցին Հաճընը, եւ չուտով յառաջացաւ սպառնալից կացութիւն: Մարտ 18ին Հաճընի Առաջնորդը հեռագրով կը հաղորդէր թէ՝ «Սարի Հիսարի մէջ եւ չուրջը գտնուող հայ եւ յոյն փախստականները ջարդուած են. Հաճընն չարաթէ մը ի վեր խստօրէն պաշարուած է թուրք զօրաւոր ուժերէ. Ֆրանսական իշխանութիւնք կը մերժեն որեւէ ուժ ղրկել. հայերը յուսահատօրէն կը կռուին, ղբկուած ըլլալով ինքնապաշտպանութեան միջոցներէ»: Քանի մը օր ետք, Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Մ. Տամատեանը կը հաստատէր թէ կացութիւնը հետզհետէ կը ծանրանար, եւ նոյն ատեն կոչ կ'ընէր ամերիկահայոց Ազգային Միութեան, որ օգնութիւն փութացնէր: Նոյն ատեն, նման կոչերով ամերիկահայոց կը դիմէին Պօղոս Նուպար եւ Ս. Ահարոնեան:

Նոյն օրերուն Եւրոպա անցան Սահակ Կաթողիկոսը, Զաւէն Պատրիարքը եւ հայ կաթողիկէ Նազլեան Եպիսկոպոսը, եւ համախորհուրդ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ, ափ առին «մեծ դաշնակիցներու» դահլիճներուն դռները, օգնութիւն խնդրեցին, եւ յանուն ազգին յիշեցուցին արուած խոստումները: Բնական է, անհետեւանք մնացին իրենց դիմումները: Մինչ անդին, Հաճընի մէջ եւ շրջակայքը կացութիւնը տակաւ կը ծանրանար. Ֆրանսացիք ոչ մի՛ այն իրենք ուժ չղրկեցին Հաճընն, այլեւ ոչ մէկ ձեւով դիւրացուցին հայկական ուժերու Հաճընն օգնութեան հասնիլը: Բոլորովին անյոյս պայմաններու մէջ՝ հերոս լեռնականները ամիսներով տոկացին ու պայքարեցան, եւ Հաճընն ինկաւ միայն այն ատեն՝ երբ այլեւս բոլորովին անհնար դարձած էր դիմադրութիւնը: Հերոս Հաճընը չուրջ վեց հազար զոհ տուաւ քեմալական գազաններուն...

Այնթափի հերոսամարտը սկսաւ 1920 Ապրիլ 1ին եւ տեւեց մինչեւ 1921 Փետր. 8: Այնթափցիք լաւագոյն կազմակերպեցին ինքնապաշտպանութիւնը, եւ հերոսաբար մաքառեցան վայրագ թշնամիին դէմ: Անոնք կազմեցին գինուորական եւ այլ մարմիններ, իրա-

դործեցին համագործակցութիւն ժողովուրդի զանազան հատուածներուն եւ հոսանքներուն միջեւ, եւ կրցան յաջողապէս զսպել քեմալական ուժերը:

Միլլի հրոսակներուն դէմ ինքնապաշպանութեան անհատական կռիւներ մղեցին ամանոսցիք, զէյթունցիք եւ այլ շրջաններու հայրենակիցները եւս: Եւ այս ամբողջ ողբերգութեան ընթացքին՝ Ֆրանսացիք մատ իսկ չշարժեցին: Բնական է, տարակոյս չկար այլեւս Ֆրանսայի դիմափոխութեան ու դաւաճանութեան մասին: Թրքամո՛լ դարձած էր Ֆրանսական քաղաքականութիւնը, իսկ անտարբերութիւն կը ցուցաբերէին Մ. Նահանգները, Անգլիա եւ Իտալիա: Կիլիկիոյ եւ արտասահմանի հայերուն կը մնար ինքնամփոփուիլ եւ ներքին կուռ ճիգով ու կազմակերպութեամբ չարունակել կռիւն ու դիմադրութիւնը: Այսպէս, Ադպ. Պատուիրակութիւնը որոշեց Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեամբ կազմակերպել 15,000 հոգինոց զօրաբաժին մը, որ պիտի կատարէր «միլիցիայի» դեր եւ Ֆրանսական պինուորական հովանաւորութեան տակ պիտի լծուէր կիլիկեհայոց ինքնապաշտպանութեան գործին: Անդրանիկ այդ առնչութեամբ իսկոյն գործի սկսաւ, Ադպ. Պատուիրակութիւնը նիւթական միջոցներ տրամադրեց, իսկ Կիլիկիոյ Ադպ. Մխութիւնը ձեռնարկեց նախապատրաստական աշխատանքներու: Մեռսանեորդ ժամուն, Կիլիկիոյ հայութիւնը նաւաբեկութենէ փրկելու բացառիկ ճիգ մըն էր այս: 1920 Յունիսին Զօր. Անդրանիկ, տեղակալ ճիմ Զանպալեան եւ հարիւրապետ Հայկ Պոնապարթեան ճամբայ ելան դէպի Կիլիկիա, և Աթէնք հանդիպելէ ետք երբ Իզմիր անցան...

... Կիլիկիոյ Ֆրանսական իշխանութիւնները հայոց բոլոր յոյսերը ի դերեւ հանած էին արդէն: Արդարեւ, հայ դեկավարութիւնը, ա՛լ համբերութիւնը հատած՝ Ֆրանսական ձգձգումներու, խոսամնաղրուժ արարքներու եւ դաւերու հետեւանքով, յանգած էր այն եզրակացութեան, թէ կ՛արժէր վերջին եւ դերագոյն ճիգով մը Կիլիկիան ազատ երկիր հռչակել, եւ Ֆրանսական իշխանութիւններուն հրամցնել կատարուած իրողութիւն մը: Հայերուն հետ համաձայն էին յոյն, սուրիանի, քաղդէացի եւ յակոբիկեան համայնքները եւ նոյնիսկ հակամիլլի թուրք խմբակցութիւնները: Եւ Միհրան Տամատեան, քաղաքական բոլոր հոսանքներու համամտութեամբ ու գործակցութեամբ, 1920 Օգոստոս 4ին, յանկարծ հայկական Կիլիկիան հանդիսաւորապէս հռչակած էր ազատ պետութիւն, եւ իրրեւ նախագահ կազմած էր իր գահլիճը:

Յուսահատական վերջին փորձ մըն էր Օգոստոս 4ի այս ակթը

անչուչա. գուցէ ռոմանթիք, բայց խորապէս անկեղծ վերջին փորձ մը՝ ասպետակա՛ն Ֆրանսային յիշեցնելու որ յարգէր իր խոստումները, եւ նոյն ատեն սէր ելլելու կիլիկեհայ տառապող ժողովուրդին ու զայն փրկելու դորչ գայլի ատամներէն: Ֆրանսական իշխանութիւնները բնականաբար տրամադիր չէին բարեացակամութիւն ցոյց տալու. ընդհակառակը, անոնք բրտօրէն հակազդեցին, եւ իր սաղմին մէջ իսկ խեղդեցին հայկական իշխանութիւնը: Քեմալական ոճրագործներու դէմ անզօր ձեւացող Ֆրանսացիները անմիջապէս եւ քա՛ջարար զսպեցին հայ ազատագրական փորձը, եւ ձերբակալեցին միօրեայ նախարարները եւ աքսորեցին, իսկ հայ լեգէոնականներէն ոմանք աքսորեցին մինչեւ Ալճերիա: Հայ ղեկավարները եւ գործիչները, Ազգ. Մխութեան անդամներէն սկսեալ, «խռովարարնե՛ր» նկատուեցան եւ պատժուեցան, մինչ նոյն Ֆրանսական իշխանութիւնները բնաւ չհակազդեցին այդ չրջանին Ֆրանսացի մայրապետներ լկող քեմալական ոճրագործներու...

Սիրտ կը մնա՞յ տակաւին չարունակելու, եւ պատմելու Կիլիկիոյ վերջին, – գուցէ վերջնակա՛ն, – պարպումին ողբերգական դրուագները: Պէտք է բաւականանանք հոս արձանագրելով իրողութիւնը, թէ 1920ի ամրան բռնամիջոցներէն ետք, այլեւս կասկած չկար որ Ֆրանսա Կիլիկիան պիտի նուիրէր քեմալականներուն: Հայութեան կը մնար ուստի՝ ձեռք առնել պանդխտութեան ցուպը դարձեալ եւ հեռանա՛լ ցանկալի Կիլիկիայէն: Ցատկանչական է որ այս պարագային իսկ Փարիզի իշխանութիւնները սինիք վերաբերում ցուցաբերեցին. անոնք խորհուրդ տուին հայերուն, որ չհեռանայի՛ն Կիլիկիայէն, այլ վստահէի՛ն քեմալական իշխանութեան եւ մնայի՛ն իրենց տեղերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան հայասէր Ֆրանսացի պինուորականներ, Զօր. Տիւֆէույի գլխաւորութեամբ, որոնք ողջմտութիւնը ունեցան հակառակելու Փարիզի խորհուրդներուն, եւ դիւրացուցին հայոց արտագաղթը: Ամբողջ 1921ի ընթացքին հայութիւնը մաս առ մաս հեռացաւ աւետեաց երկրէն, եւ անթափանց խաւարը լիաւ Թուրքիներու, Լեւոններու եւ Հեթումներու չքնաղ հայրենիքին վրայ...

«Կիլիկեան երազը» եւրոպական դաւաճանութեան պատճառով դարձաւ անկրելի մղձաւանջ: Կորսուեցա՛ւ կիլիկեան մեր դարաւոր օճախը: Ֆրանսացիք զայն նուիրեցին Թուրքիոյ՝ 1921 Հոկտ. 20ին, Ֆրանքլին Պույեոնի կողմէ ստորագրուած Անգարայի տխրահռչակ համաձայնութեամբ:

ՀԱՅ – ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Քեմալական կամ միլլի չարժումին համար Կիլիկիայէն աւելի մեծ վտանգ կը ներկայացնէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որ Վերսայլի դաշնագրով ապահոված էր իր սահմանները մեծապէս ընդարձակելու իրաւունք, անշուշտ զրաւելով հողեր, զորս քեմալականները կը նկատէին «Թուրքիա»: 1920ի ամրան սկիզբը, Քեմալական Թուրքիան անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսած էր արդէն, եւ կը ծրագրէր նետուիլ հայկական պետութեան վրայ: Թուրքերը գիտէին թէ Սեւրի վեհաժողովը անխուսափելիօրէն թըրքավնաս եզրակացութիւններու պիտի յանգէր եւ պիտի վճռէր Թուրքիոյ դէմ մասնակի անդամահատումը: Իրենց նպատակն էր, ուրեմն, անտեսել Սեւրի վճիռը, օգտուիլ միջազգային խառնաշփոթ կացութենէն, յարձակիլ եւ ճզմել Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ վերջնականապէս իրականացնել հայ ժողովուրդը ամբողջովին բնաջնջելու իրենց հրէշային ծրագիրը: Քեմալ, Իսմէթ փաշա եւ իրենց գործակիցները վճռած էին իր լրումին հասցնել Թալէաթներու որդեգրած ցեղասպանութեան ծրագիրը:

Եւ քեմալական բարբարոսները կը սպասէին պատրուակի մը՝ չղթայազերծելու համար իրենց յարձակողականը: Այդ պատրուակը անխոհեմաբար հայթայթեց Երեւանի զուտ դաշնակցական կառավարութիւնը, – զոր կը զլխաւորէր Համօ Օհանջանեանը, – յարձակելով ածխահարուստ Օլթիի վրայ եւ զայն գրաւելով: Տարակոյս չկայ բնաւ, որ Օլթին հայոց իրաւունքն էր՝ նոյնինքն 1918 Հոկտ. 30ի Մուտրոսի պայմանագրով: Սակայն տարակոյս չկայ նոյն ատեն, որ 1920ի Յունիսը բնաւ յարմար ժամանակը չէր՝ այդ իրաւունքին ղէնքո՛վ տէր կանգնելու, – երբ Հայաստան զրկուած էր զինակիցներէ, երբ Ազրպէյճան արդէն խորհրդայնացած էր, երբ դաշնակիցներէն ոմանք բացէ ի բաց կը քաջալերէին Քեմալը եւ երբ քեմալական ուժերը կազմ ու պատրաստ դիրք բռնած էին արեւելեան Հայաստանի սահմանագլխուն վրայ եւ առիթի կը սպասէին ձեռնարկելու համար մահասփիւռ արշաւի:

Իշամեղուի փեթակին մէջ փայտ խոթողը՝ նախապէս ապահոված պիտի ըլլայ իր պաշտպանութիւնը իշամեղուներու յարձակումին դէմ: Հայաստանի Հանրապետութեան տաք-ղլուխ կառավարութիւնը այդպիսի անհրաժեշտ պաշտպանութիւն չէր ապահոված եւ չէր կրնար ապահովել: Ճիշդ է որ դաշնակիցները Պաթումի

մէջ նոր ուժ կեղրոնացնելու վերջին փորձ մը կը կատարէին այդ շրջանին, ճիշդ է որ 1920ի Յունիսին Երեւանի կառավարութիւնը կրցած էր անգլիացիներէն գնել 40,000 հրացան եւ 40 հազար զինուորի զգեստ, իսկ ֆրանսացիներէն առնել 10 հազար հրացան ու 10 միլիոն փամփուշտ, եւ ճիշդ է որ այդ կառավարութիւնը կրցած էր պսպել համայնավարներու «մայիսեան ապստամբութիւնը», բայց այդ բոլորը բաւարար չէին զինուորական կշիռը ի նպաստ Հայաստանին խախտելու, եւ երեւանեան իշխանութիւնները որոշապէս ի վիճակի չէին չափուելու Քեազըմ Քարաբեքիր փաշայի բանակին հետ, – մանաւանդ որ՝ դոյութիւն չունէր հայ զինուորական լրտեսութեան կազմակերպութիւն, եւ մա՛րդ լուր չունէր Թշնամի բանակին իսկական ուժին, զէրքերուն, շարժումներուն եւ ռազմական ծրագիրներուն մասին: Այո, այդքան ողբալի էր կացութիւնը:

Օլթիի զէպքը, ուրեմն, քեմալականներուն փնտռած պատրուակը հրամցուցած եղաւ, եւ Սեւրի դաշնագրէն չուրջ երեք շաբաթ առաջ միայն ու ուիլսընեան սահմանազծումէն տակաւին աւելի քան երկու ամիս առաջ, 1920ի Սեպտեմբերի կէսերուն, քեմալական ուժերը սկսան թափանցել Օլթիի շրջանէն, իսկ Սեպտ. 23ին, Քեազըմ Քարապեքիրի 30,000նոց բանակը ընդհանուր յարձակումի անցաւ Օլթիի, Սարըղամիշի, Կաղզուանի եւ Սուրմալուի շրջաններուն մէջ: Եւ հայ ժողովուրդը նորէն նետուեցաւ կեանքի ու մահուան հրդեհին մէջ, վերահաս վտանգը նորէն սկսաւ սպառնալ հայ ժողովուրդի կենդանի մնացած հատուածի ֆիզիքական գոյութեան: Զբկարողանալով ցոյց տալ լուրջ դիմադրութիւն, դաշնակցական խմբապետներու «առաջնորդութիւնը վայելող» հայկական զօրքը, դարձած կորովազուրկ զինուորութիւն, հայ-թրքական պատերազմի առաջին մէկ օրէն սկսաւ նահանջել: Սեպտ. 29ին թրքական բանակը գրաւեց Սարըղամիշը եւ Կաղզուանը: Հոկտեմբերի 30ին Քարապեքիրի ձեռքը ինկաւ նշանաւոր բերդաքաղաք Կարսը, առանց փամփուշտ մը պարպելու, խայտառակաբար, եւ դերի ինկան չուրջ 3000 հայ զինուորներ՝ իրենց զէնքերով, թնդանօթներով ու պարէնով...

Կարսի անխառնունակ անկումէն չորս օր ետք դաշնակցական պիւրօ-կառավարութիւնը թուրք բռնապրաւիչներուն դիմեց եւ հաշտութեան պայմաններ ուղեց: Նոյ. 6ին զինադադար տեղի ունեցաւ, եւ ըստ համաձայնութեան թուրքերը յաջորդ օրը գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը՝ Շիրակի սիրտը: Թրքական եաթաղանը դարձեալ կախուեցաւ հայ ժողովուրդի սրտին վերեւ: Եւ այդ դիտակցու-

թեամբ՝ Երեւանի կառավարութիւնը ամէն կողմ դիմում ըրաւ եւ օգնութիւն աղերսեց: Ինքնին մեծապէս նուաստացուցիչ բայց ուսանելի՛ պատմութիւն մըն է դիմումներու եւ խնդրանքներու այս պատմութիւնը, եւ այդ պատճառով ալ՝ քանի մը տողով պէտք է արձանագրենք զայն հոս:

Արդ, քեմալական զօրքերու յաղթական յառաջխաղացքին սկիզբներն իսկ, Սեպտեմբերի վերջերուն, Երեւանի իշխանութիւնները չտապ դիմում ըրին Անգլիոյ վերջին սատրապին Անդրկովկասի մէջ, Զօր. Սթոքսին, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի եւ այլ պետութիւններու ներկայացուցիչներուն: Իրապաշտ անգլիացին դաշնակցական պիւրօ-կառավարութեան յայտնեց թէ՝ «...Անգլիան անզօր է այժմ դրական օգնութիւն հասցնելու Հայաստանին», եւ նոյն առեն խորհուրդ տուաւ որ անիկա լեզու գտնէր սովետներո՛ւն հետ: Դաշնակցական իշխանաւորները, որոնք սիրով ընդունած էին անգլիական բոլոր վնասակար խորհուրդները, առանց այլեւայլի մերժեցին այս միակ օգտակար եւ ողջմիտ խորհուրդը...: Անգլիացիք ուրեմն մերժեցին օգնել: Նոյն բանը ըրին Ֆրանսացիք եւ ամերիկացիք, որոնց դեսպանը ըսաւ, – «Չնայած Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը ճանաչել է հայկական հանրապետութեան... բայց երբեք իր վրայ ոչ մի պարտաւորութիւն չի վերցնել հայ ժողովրդի պաշտպանութիւն կամ ռազմական օգնութիւն ցոյց տալու իմաստով. ուստի, նա չի կարող իր վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը ներկայ ճգնաժամում»: Երեւանի իշխանութիւնները դիմեցին Ֆրանսայի վարչապետին, Փարիզի ամերիկեան դեսպանին եւ նոյնիսկ մարալխատ Ֆոշին, յետոյ՝ Ալեքսանդրապոլի յանձնումէն երկու օր առաջ դիմեցին դարձեալ նախագահ Ուիլսընին, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարներուն, սակայն բոլո՛րն ալ մերժեցին օգնել: Անոնք դիմեցին նաեւ Ազգերու Լիկային, եւ հոն ալ... սակայն կ'արժէ որ առանձին պատմենք այդ մաքիաւելական կամ սադայելական զաւեշտախաղը:

Երեւանի կառավարութիւնը Ազգերու Լիկային պաշտօնապէս դիմեց 1920ի Հոկտեմբերի վերջերը եւ բողոքեց քեմալական յարձակումներուն դէմ, նոյն առեն պահանջելով որ Լիկան միջամտէր եւ յարգել տար Սեւրի դաշնագրին պայմանները: Լիկային խորհուրդը պատասխանեց թէ Սեւրի դաշնագիրը տակաւին ի զօրու չէր, ուստի Լիկային կը մնար հայկական դիմումը փոխանցել այդ դաշնագիրը ստորագրող մեծ պետութեանց՝ Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Ճափոնի: Ատոնցմէ Անգլիոյ վարչապետ Լօյտ Ճորճ չուտով խոր-

հուրդին լմացուց, թէ դաշնակից պետութիւնները Հայաստանին կը հայթայթէին արդէն պատերազմական լրեղէններ ու վառելանիւթ, սակայն այնքան ատեն որ նախագահ Ուիլսըն իր որոշումը չէր հաղորդած Հայաստանի սահմաններուն չուրջ՝ անօգո՛ւտ էր սկսիլ դաշնագրին գործադրութիւնը ապահովելու համար միջոցներու քննութեան:

Վարչապետ Լօյտ Ճորճ

Ազգերու Լիկային առաջին նստաշրջանը բացուեցաւ Նոյ. 15ին, եւ ժողովը ի միջի այլոց զբաղեցաւ հայկական հարցով: Հայոց ի նպաստ ճառեր խօսուեցան եւ բանաձեւեր առաջարկուեցան, եւ Նոյ. 22ի նիստին մէջ բոլոր ճառախօսները միաձայն եղան, որ անհրաժեշտ էր անմիջապէս օգնութիւն հասցնել Հայաստանին, բայց երբ կարգը եկաւ գործնական միջոցներու որդեգրումին, յոռետես լռութիւն մը տիրեց ժողովին մէջ, ոչ ոք կ'ուզէր չարժիլ: Եուկոսլաւիոյ եւ Շուէյտի ներկայացուցիչները առաջարկեցին ազդեցութիւն բանեցընել մեծ պետութեանց վրայ, որպէսզի միջամտէին. Նորվեկիոյ հայասէր ներկայացուցիչը, Նանսէն, առաջարկեց Հայաստան ղրկել զինուորական ուժ, որուն իր բաժինը պէտք էր բերէր նաեւ Ամերիկան: Ապա ոտքի ելաւ Պալֆուրը, Ալպիոնի ճարպիկ ներկայացուցիչը, եւ սորվեցուց այս բոլոր «պզտիկ» պետութեանց, թէ Ազգ. Լիկային կազմակերպութիւնը նախատեսած չէ՛ր այնպիսի դրութիւն, որ ստեղծուած էր Հայաստանի վերաբերմամբ, եւ թէ անհրաժեշտ էր գտնել պետութիւն մը, որ համաձայնէր ստանձնել Հայաստանի հոգատարութի՛ւնը...: Անգլիացիէն վար չմնալու համար, Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Վիվիանին ոտքի ելաւ եւ որճեւէդ բանաձեւով մը առաջարկեց գտնել պետութիւն մը, որ ստանձնէր միջոցներ ձեռք առնել՝ «վերջ տալու համար Հայաստանի եւ քեմալականներու միջեւ թշնամութեանց»:

Բնական է, մեծ պետութիւններէն որեւէ մէկը ընդառաջ չգը-

նաց առաջարկութեան, եւ ժողովին մէջ ճարտասանական լարախաղացութիւնը չարունակուեցաւ օրերով: Ի վերջոյ Ռումանիոյ ներկայացուցիչը, Դեկտ. 17ին, այսինքն Ալեքսանդրապոլի դաշնադրէն եւ Հայաստանի խորհրդայնացումէն երկու շաբաթ ետք, առաջարկեց «կազմութիւնը միջազգային արշաւախումբի մը (40,000 զինուորնոց), որ պիտի ստանձնէ կարգ ու կանոն եւ անդորրութիւն հաստատել Հայաստանի մէջ»: Այս առաջարկը քննուեցաւ մանաւոր յանձնախումբի մը կողմէ, որուն պատգամաբեր պելճիքացի Լաֆոնթէնը յարեց, թէ ինք չէ՛ր յանձնարարեր Ազգերու Լիկային ընդունիլ նման առաջարկ, որովհետեւ անիկա «խաղաղութե՛ան ազդակ է եւ անոր համար մեծ յաղթանակ ու պատիւ պիտի ըլլար փրկել Հայաստանը առանց արիւն թափելու»: Իսկ ասպետակա՛ն Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Վիվիանին աւելցուց, թէ Ազգերու Լիկան իրաւո՛ւնք ալ չունէր իր վրայ բանակի կազմութեան պարտականութիւն առնելու...

Եւ մինչ այս սինիք դիւանապէտներն ու քաղաքական դէմքերը կը բեմադրէին իրենց մեծ կեղծիքը եւ միջազգային մթնոլորտը կը լեցնէին իրենց դրաբանութիւններով ու լեզուական ճամարտակութիւններով, անդին հայ ժողովուրդը կը ջարդուէր ու կը բնաջնջուէր: Անարգել կը յառաջանային քեմալական ուժերը՝ ամէն կողմ մահ ու աւեր սփռելով: Գրաւուած չրջաններուն մէջ թուրք բարբարոսները անլուր ոճիրներ կը գործէին: Անոնք քարուքանդ կ'ընէին Հայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը: «Պաշտօնական տուեալներով 1920 թուականին Հայաստանի գրաւուած չրջաններուն մէջ թուրք ջարդարարներուն ձեռքով սպաննուել են մօտ 60 հազար, վիրաւորուել 56 հազար եւ սովէն ու համաճարակէն մահացել են 32 հազար մարդ: Թուրքերը գրաւած տերիտորիաներէն բռնութեամբ դէպի Թուրքիայի խորքերն են քշել մօտ 8 հազար մարդ»:

Եւ մինչ «քաղաքակիրթ աշխարհի» կեղծաւոր պարոնները ճոռոմաբանութիւններով փուչի կը նետէին աշխարհի երեսին, անդին քեմալական ոճրագործները ա՛յսպիսի քամնեցուցիչ պատկեր կը սարքէին.— «...Համամլուի չրջանի Ռեւկոմի յատուկ յանձնաժողովը թուրքական օկուպանտներէ հեռանալուց յետոյ՝ բացելով մի մեծ գերեզմանահոր, կազմում է համապատասխան արձանագրութիւն, որի մէջ ասուած է, թէ հողի մէջ թաղուած էր 11,886 դիակ, որի 90 տոկոսը գլխաւորապէս կանայք ու երեխաներ էին: Դիակների վրայ կարելի էր տեսնել 10–15 սուինի ու դաշոյնի հետք: Բազմաթիւ դիակներ անդլուխ էին եւ գարհուրելի կերպով այլան-

զակուած. կոտորածներէն եղթարկուածներէն մի մասն էլ այրուած էր չէնքերի մէջ»:

Եւ մինչ Պալֆուրներ, Վիվիանիներ ու Լաֆոնթէններ փաստօրէն հեգնանքի առարկայ կ'ընէին հայոց օգնութեան հասնելու բոլոր առաջարկները, անդին քեմալական ճիւաղները միայն մէկ հայկական գիւղի՝ Աղբուլաղի մէջ հետեւեալ դժոխքը սարքած էին.— «Զոհերի մօտաւոր թիւը տատանւում է 1200ից 1500ի միջեւ, որոնք, դատելով գտնուած մօտ 200 պարկուճներից, սպաննուել են գլխաւորապէս սուինով կամ մի այլ տեսակի սառը զէնքով: Այդ բանը հաստատւում է բազմաթիւ բնորոշ վէրքերով՝ կտրուած բաժինքներ, յղի կանանց փորերի ճեղքում եւ այլն»:

Մենք երբե՛ք, երբե՛ք պէտք չէ մոռնանք այս զարհուրելի պատկերները, եւ Ազգերու Լիկայի ժողովին մէջ պարզուած քաղաքական ահաւոր դիւապարը...: Միշտ ի մտի պիտի ունենանք այս իրողութիւնները՝ երբ կը հետապնդենք մեր հողային դատը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

Վերադառնանք սակայն մեր պատմութեան, եւ տեսնենք թէ հայ–թրքական պատերազմը տակաւին ինչ աղիտալի նորութիւններ վերապահած էր հայ ժողովուրդին: Մենք տեսանք թէ Նոյ. 6ին տեղի ունեցած էր զինադադար, իսկ յաջորդ օրը քեմալականներուն յանձնուած էր Ալեքսանդրապոլը: Յետոյ սկսան հաշտութեան բանակցութիւնները. Քարապէքիրի պայմանները չատ խիստ ըլլալով՝ Երեւանի կառավարութեան ներկայացուցիչները ստիպուեցան մերժել զանոնք: Վերսկսաւ թուրք զինուորական ճնշումը, եւ հայերը համակերպեցան: Բացի ընդարձակ հողերէ, թուրքերուն յանձնուեցան մեծ քանակութեամբ զէնք ու զինամթերք եւ պարէն: Եւ դրաւեալ շրջաններուն մէջ չարունակուեցան սպանութիւններն ու քանդումները:

Քարապէքիրի ծանր պահանջքներուն գոհացում տրուեցաւ Նոյ. 22ին, իսկ Նոյ. 25ին սկսան հաշտութեան բանակցութիւնները Ալեքսանդրապոլի մէջ: Երեւանեան պատուիրակութիւնը կը գլխաւորէր Ալ. Խատիսեանը, որուն անմիջական օգնականներն էին Ա. Գիւլխանդանեանը եւ Ս. Ղորղանեանը: Նոյեմբեր 23ին հրաժարեցաւ Համօ Օհանջանեանի դահլիճը, եւ յաջորդ կառավարութիւնը, գարձեալ զուտ դաշնակցական, կազմուեցաւ Սիմոն Վրացեանի

կողմէ: Նոր դահլիճը համաձայն եղաւ Խատիսեանի պատուիրակութեան նշանակումին եւ առաքելութեան:

Քարապեքիր փաչա բարեհաճեցաւ բանակցութեանց նստիլ միայն այն ատեն՝ երբ դաշնակցական բանագնացները ընդունեցին իր «նախապայմանը», – հրաժարի՛լ Սեւրի դաշնագրէն: Ուրեմն, հաշտութեան եւ խաղաղութեան մասին խօսելու չնաստած՝ Խատիսեանի պատուիրակութիւնը յանձն առած էր արդէն գերեզմանել ամբողջ արեւմտահայ հողային դատը: Բայց աստի, Քարապեքիր կըրցած էր հեռացնել Քեմալական Թուրքիոյ համար ուրիշ վտանգ մը եւս: Դաշնակ իշխանութեան խնդրանքով՝ Ռուսիոյ արտաքին գործավար Զիչերինը բանակցութեանց ներկայ ըլլալու եւ միջամտելու նպատակով Ալեքսանդրապոլ ղրկած էր Բ. Մոլիվանին, որ պիտի աշխատէր «Թուրքիային ստիպել նահանջելու Ռուսաստանի նախկին սահմանը՝ 1914 Յուլիսի սահմանը»: Բնական է, Ռուսիոյ այս կարգի միջամտութիւնը աղիտալի կրնար ըլլալ քեմալականներուն համար, եւ ուստի, Քարապեքիր կտրուկ կերպով մերժած էր Մոլիվանիի միջնորդութիւնը:

Բանակցութիւնները տեւեցին չուրջ մէկ շաբաթ, եւ 1920 Դեկտ. 2ին Քարապեքիր արդէն իսկ պարտադրած էր իր կամքը: Այդ սեւ օրուան կէս դիւերին մօտ ստորագրուեցաւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, որ չերմաքարը հանդիսացաւ մեր հողային դատին: Այդ դաշնագրով հայկական պետութեան տարածութիւնը մեծապէս կը կծկուէր դարձեալ, եւ կը հաւասարէր գրեթէ Պաթումի դաշնագրի սահմաններուն. Թուրքիա արեւելեան Հայաստանէն կը գրաւէր չուրջ 10,000 քառ. քլմ. հողամաս (Կարս, Սարըղամիշ, Օլթի, Արտահան, Կաղզուան, Ալեքսանդրապոլ, Սուրմալու): Հայաստանին ձգուած հողամասին վրայ փաստօրէն կը հաստատուէր Թրքական դերիշխանութիւն: Հայկական պետութիւնը կը դինաթափուէր, եւ իրաւունք կ'ունենար պահելու միայն 1500 դինուոր, 8 թնդանօթ եւ 20 գնդացիր: Թուրքիա իրաւունք կը ստանար ռազմական գործողութիւններ վարել հայկական պետութեան հողերուն վրայ: Եւ չարք մը այլ ահաւոր պայմաններ: Բայց տեղին է հոս մէջբերել այս տխրահռչակ դաշնագրին քանի մը հատուածները գոնէ.–

«1.– Թիւրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը պարտաւորուում է ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ սահմաններում.

«Ախալքալաքի գաւառի հարաւային մասից Ուչ-Թափալար սարը, դէպի հարաւ մինչեւ Բաչ-Շորոգիալ, մինչեւ Արփաչայ (Ա-

խուբեան)–Արփաչայի հոսանքը մինչեւ նրա խառնուիլը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչեւ Արաքս կայարանը, այստեղից դէպի Մարտիրոս մինչեւ Զայքենդ գիւղը:

«2·– Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուն համարւում են վիճելի մինչեւ երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ, որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների:

«3·– Հայերը հրաժարւում են Սեւրի դաշնագրից, յետ են կանչում բոլոր այն կոմիտէները եւ ներկայացուցիչները, որոնք պատրիւթիւն ունեն Եւրոպայում, չեն պահում Հայաստանի դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչեւ որ Թիւրքիան հաշտութեան դաշն չկնքի նրանց հետ:

«4·– Հայաստանը իրաւունք ունի պահելու զօրաբանակ ոչ աւելի քան 1500 սուին եւ դրան համապատասխան քանակով սպաներ, նաեւ անհրաժեշտ քանակութեամբ ժանտարմերիա: ... Վերացւում է պարտադիր զօրահաւաքը:

«5·– Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում Թիւրքիան պաշտպանում է հայոց կառավարութեան պահանջմամբ եւ աջակցում է Հայաստանին զօրքով:

«6·– Թիւրքիան եւ Հայաստանը փոխադարձաբար օգտւում են ազատ թրանզիտից, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս եւ բոլոր ճանապարհներով:

«... 9·– Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թիւրքիայի դէմ համարւում են անվաւեր:

«... 11·– Հայերը Թիւրքիայում եւ Թիւրքերը Հայաստանում վայելում են հաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ:

«... 13·– Շարուրը եւ Նախիջեւանը ժամանակաւորապէս օժտւում են ինքնավարութեամբ՝ պտնուելով Թիւրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որոշուի նրանց բախտը»:

Ահա այսպիսի բացարձակապէս անընդունելի պայմաններ կը պարտադրուէին քեմալական Թուրքերուն կողմէ: Եւ աւելի զարմանալին այն էր, որ դաշնակցական փոլիթիքոսները կ'ընդունէի՛ն քեմալական այս ահռելի որոշումները: Եւ այն ալ՝ կ'ընդունէին Ա-ՊՕՐԻՆԻ ԿԵՐՊՈՎ, քաղաքական դեղձարարութեամբ, առանց իրաւունքի եւ իրաւասութեան, քանի պիրենք իրրեւ բանագնաց նշանակող ու ղրկող երեւանեան իշխանութիւնները փոխուած էին արդէն՝ դաշնագրի ստորագրութեան պահուն, եւ Հայաստանը դարձած էր «անկախ ընկերվարական հանրապետութիւն», ունեցած էր նոր ռե-

ժիմ եւ նոր իշխանութիւն, որուն իրաւունքն էր միայն ստորագրել որեւէ պայմանագիր կամ դաշինք: Արդարեւ, Դեկտ. 2ի առաւան ժամը 10ին ստորագրուած էր, Վրացեանի կառավարութեան եւ Խորհրդային Ռուսիոյ պատուիրակութեան միջեւ, «երեւանեան համաձայնութիւնը»՝ որով իշխանութիւնը կը փոխանցուէր Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութեան «ժամանակաւոր ռազմա–յեղափոխական կոմիտէին»: Վրացեան եւ Խատիսեան այդ վայրկեանէն սկսեալ իրաւասութիւն կամ պարտականութիւն չունէին այլեւս՝ վարելու երկրին գործերը, խօսելու հայկական պետութեան անունով, ստանձնելու որեւէ յանձնառութիւն: Եթէ փորձէին խօսիլ կամ ստանձնել՝ ուրեմն այդ պիտի ըլլար ապօրինի՛, անպատասխանատո՛ւ, եւ զուցէ յետին միտքով:

Բանագնաց Ալ. Խատիսեանը, որ չուրջ երկու տարի առաջ արեւմտահայ միլիոն մը նահատակներու անթաղ ոսկորներն ու յիշատակը անարգած էր թուրքը ճենթըլմէ՛ն որակելով, հիմա, կեանքի եւ մահուան բախտորոշ այս րոպէին, Ալեքսանդրապոլի մէջ, ջարդարար Քարապեքիրի առջեւ ծունկի գալով, առանց խըղճահարութեան եւ պատասխանատուութեան ամէն դիտակցութիւն կորանցուցած, կը ստորագրէր հայկական դատին մահավճիռը – հաւանութեամբը Երեւանի դաշնակցական պարագլուխներուն:

Այս երրորդ հանդիսաւոր անգամն էր, որ Դաշնակցութիւնը կ'ուրանար մեր արեւմտահայ հողային դատը: Ի զուր չէր, որ մեծ պատմաբան Լէօն կ'րսէր, թէ Ալեքսանդրապոլի դաշինքը «պիտի մնայ Դաշնակցութեան յաւիտենական ամօթը»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԻՐԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատմութեան ուսանողին սիրտը կը մղկտայ՝ երբ կը յիշէ 1920 Թուականի վերջին ամիսներուն արհաւիրքները, եւ ան աւելի եւս կը մորմոքի՝ երբ կ'անդրադառնայ թէ քիչ մը քաղաքական իրատեսութեամբ եւ հեռատեսութեամբ դուցէ կարելի էր առաջքը առնել ողբերգութեան: Հիմնաւոր է այն տեսակէտը, թէ հայ ժողովուրդը դարձեալ անդունդի եզերին կանգնած չէր ըլլար եւ չէր ենթարկուեր քեմալական եաթաղանի սպանիչ հարուածներուն՝ եթէ Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորները արտասովոր կարճատեսութեամբ չմերժէին Խորհրդային Ռուսիոյ հետ լեզու գտնելու առաջարկները, եւ հայոց կենսական չահերը պաշտպանելու հոգը խորհրդային հայ իշխանութեան եւ անոր հզօր բարեկամներուն վստահելու կամ փոխանցելու տեսակէտը:

Քաղաքականութիւնը կարելիին արուեստն է, երբեք անկարելիին հետապնդումը: Եւ այդ արուեստը յաճախ կը պահանջէ որ հաշուի առնուի անխուսափելիին հետ, եւ ընդունի զայն: Մանաւանդ երբ հարցը կը վերաբերի ժողովուրդի փրկութեան: Քաղաքական միտքին առջեւ բոլոր օրէնքներուն գերագոյնը սեփական ժողովուրդի փրկութեան օրէնքն է, – ապահովե՛լն է ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը, անոր անվտանգութիւնը: Քաղաքական կամ պետական մարդուն աւագ պարտականութիւնը ա՛յս է: Ուրիշ ամէն մտահոգութիւն երկրորդական կուգայ՝ բաղդատած այս մէկուն: Նոյնիսկ ազատութեան եւ անկախութեան մասին խօսուած ճառերը անիմաստ կը դառնան՝ երբ խնդրոյ առարկայ է ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնն իսկ:

Ահա այս մտահոգութեամբ դաշնակցական իշխանաւորները պէտք էին իրատես եւ իրապաշտ ըլլալ, եւ հայ ժողովուրդի ապահովութեան հոգը պէտք էին վստահիլ հայ խորհրդային իշխանութեանց, քանի իրենք երբեք ի վիճակի չէին զսպելու քեմալական կատղած «պոզ քուրթը»: Դժբախտաբար քաղաքական այդ իմաստութիւնը չունեցան դաշնակցական «մինիստրները» եւ խմբապետ-

ները, ու ժամանակին լեզու չգտան խորհրդային ուժին հետ: Այդ իրապաշտութիւնը ցուցաբերեց նոյնինքն սովետներու ոխերիմ թշնամի եղող անգլիացի Սթոքսը, որ խորհուրդ տուաւ դաշնակ կառավարութեան լեզու գտնել, իրարհասկացողութեան գալ խորհրդային իշխանութեան հետ՝ դէթ փրկելու համար ժողովուրդը ֆիզիքական բնաջնջումէ: Այդ խմաստութիւնը ցոյց տուաւ «պուրժուա» եւ «պահպանողական» Պօղոս Նուպար փաշան, որ իր կարգին խորհուրդ տուաւ համաձայնիլ ռուսերուն հետ: Սակայն այդ խմաստութիւնը օտար մնաց աթոռամոլ դաշնակ իշխանաւորներուն:

Հայ քաղաքական միտքը, այդ վտրճանաւոր օրերուն, երեւանէն իր չուրջը դիտելով եւ մերձաբեւելեան կացութիւնը քննելով, անխուսափելիօրէն պիտի տեսնէր հետեւեալ պատկերը.— Նախ, ջախջախուած էր հիւսիսային Կովկասի սպիտակ–ռուս ուժը եւ կարմիր գինուժը տեղաւորուած էր չրջանին մէջ: Երկրորդ, քանդուած էր դաշնակիցներու կողմէ Սովետական Ռուսիոյ չուրջ քաչուած «առողջապահական գօտին» կովկասեան օղակը, անգլիացիները պարպած էին իրենց գօրքը Անդրկովկասէն եւ հաչտուած էին Անդրկովկասը խորհրդային ուժին գիջելու դաղափարին հետ: Երրորդ, 1920 Ապրիլ 28ին 11րդ կարմիր բանակը մտած էր Պաքու եւ Ադրպէյճան խորհրդայնացած էր. այսինքն, ի միջի այլոց, կարմիր բանակին կողմէ արեւելքէն եւ հարաւ–արեւելքէն կատարուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան չրջանցումը, եւ չկար ուժ մը որ կարենար կեցնել անոր ճնչումը դէպի արեւմուտք: Չորրորդ, քեմալական իշխանութիւնը փաստօրէն տէր դարձած էր Անատոլուին, կը վայելէր թէ՛ Ռուսաստանի, թէ՛ Ֆրանսայի եւ թէ այլոց քաջալերութիւնը, եւ ի վիճակի էր գինուորական ուժով պղետնելու հայկական բանակը. եւ այս՝ հակառակ յունական արշաւանքին արեւմըտեան Փոքր Ասիոյ մէջ եւ քեմալական ուժերու ժամանակաւոր ընկրկումին: Հինգերորդ, դաշնակիցները՝ յատկապէս Անգլիա եւ Ֆրանսա սուր հակամարտութիւններ ունէին, եւ կարելի չէր անոնց մէջ որեւէ չափով գինուորական օգնութիւն յուսալ: Ֆրանսական կառավարութիւնը արդէն իսկ հասկացողութեան եկած էր Քեմալի հետ: Վեցերորդ, Միացեալ Նահանգները քաչուած էին իրենց պատեանին մէջ եւ մերժած էին զբաղիլ հայկական հարցով: Եօթերորդ, թէ՛ չատ տկար էին եւ թէ ալ օգնելու պատրաստակամ չէին Հայաստանի Հանրապետութեան միւս երկու զրացիները՝ Վրաստան եւ Պարսկաստան. հայոց պետութիւնը բոլորովին կղզիացած էր եւ մնացած էր առանց գինակիցի ու բարեկամի: Ութերորդ, նորակազմ

Ազգերու Լիկան ոչինչ կրնար ընել՝ օղնութեան փութալու համար, ինչպէս տեսանք: Եւ իննեռորդ, հանրապետութեան ներքին կացութիւնը, – բանակի մէջ բարոյական կորովի եւ կարգապահութեան խախտում, ժողովրդային դժգոհութիւններ, կուսակցական պայքարներ, մասներիատական չափազանցութիւններ եւ այլն, – բնաւ ձեռնտու չէր արտաքին խոշոր ճիգ մը ընելու եւ միասնական կուռներ մղելու թշնամիին դէմ:

Ի տես այս բոլորին ահա՝ քաղաքական տարրական խոհեմութիւնը եւ նոյնինքն վերապրումի բնազդը պիտի թելադրէին, որ եռեւանեան իշխանաւորները գործնական քայլեր առնէին եւ համաձայնութեան գային խորհրդային իշխանութեանց հետ, քանի միայն անոնք կրնային կեցնել քեմալական վոհմակներու մահասփիւռ արշաւը: Եւ իրողութիւնը այն է, որ յարմար առիթներ ընծայուեցան Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորներուն՝ որպէս զի գոյանար փրկարար համաձայնութիւնը: Այսպէս, Հայաստանի մէջ համայնավարներու «մայիսեան ապստամբութեան» արիւնոտ զսպումէն միայն չուրջ երկու շաբաթ ետք իսկ Մոսկուայի իշխանութիւնները պատրաստակամութիւն յայտնեցին բանակցելու Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորներուն հետ: Եւ Մայիսի վերջաւորութեան, ի Մոսկուա, բանակցութեանց մէջ մխրճուած էր արդէն Լ. Շանթի դլխաւորած պատուիրակութիւնը: Սկիզբը բարեյաջող էին խօսակցութիւնները, սակայն յետոյ խանդարուեցան անոնք՝ մէկ կողմէ Շանթի պատուիրակութեան դիմափոխութեան եւ անտրամաբանական նոր պահանջքներուն պատճառաւ, եւ միւս կողմէ աղրպէյճանական ճնշումներուն իբրեւ արդիւնք: Տեղին է նշել թէ այս խօսակցութիւններուն մէջ կարեւոր դեր խաղաց կարող եւ աղեցիկ հայ դիւանագէտ մը, Լեւոն Գարախանը, որ Շանթի պատուիրակութեան հրամցուց ընդարձակ հայկական պետութեան մը քարտէսը, – Պաթումը ներառեալ, – եւ չէշտեց թէ Լենինի կառավարութիւնը պատրաստ էր զայն իրագործելու՝ եթէ երեւանեան իշխանութիւնները ընդունէին Մոսկուայի պայմանները: Շանթ հրահանգ ստացաւ մերժելու Զիչերինի առաջարկած պայմանները, եւ աղուոր առիթ մը եւս կորսուած եղաւ ընդարձակ հողերու տէր դառնալու եւ կամ՝ դէթ կացութիւնը փրկելու:

Շանթի պատուիրակութիւնը ձեռնունայն վերադարձաւ Մոսկուայէն, բայց անիկա տակաւին Երեւան չհասած, Օգոստ. 10ին, – Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան օրն իսկ, – Թիֆլիսի մէջ, երեւանեան ուրիշ պատուիրակութիւն մը, Ս. Ջամալեանի դլխաւորու-

թեամբ, Լ. Շանթին առաջարկուածներէն նուա՛զ նպաստաւոր պայմաններով համաձայնեցաւ սովետական պատուիրակութեան հետ, որ կը գլխաւորէր Լրկրանը: Թիֆլիսի այս համաձայնութեամբ Ռուսիա կը ճանչնար Հայաստանի Հանրապետութիւնը, վերջ կը դնէին երկուքին միջեւ կռիւները Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի մէջ, եւ այլն:

Երեւանեան իշխանութեանց հետ ուղղակի բանակցութիւններ վարելու գլխաւորութեամբ՝ Հոկտ. 11ին Թիֆլիսէն Երեւան անցաւ Բ. Լրկրանի գլխաւորած չուրջ չիսուն հոգիանոց պատուիրակութիւնը, որուն մաս կը կազմէին նաեւ Սահակ Տէր Գաբրիէլեանը եւ Աշոտ Յովհաննիսեանը, որոնք յետոյ կարեւոր դեր խաղացին Խորհրդային Հայաստանի կեանքին մէջ: Լրկրանի պատուիրակութեան եւ դաշնակցական կառավարութեան միջեւ սկզբնական համաձայնութիւն մը գոյացաւ Հոկտ. 28ին, – կարսի անկումէն երկու օր առաջ, – սակայն կարելի չեղաւ յստակ պայմանագիր մը կնքել: Լրկրանի պատուիրակութեան առաջարկները խորքին մէջ կը վերաբերէին Հայաստանի խորհրդայնացման, որ ի միջի այլոց պիտի նշանակէր քեմալական վոհմակներուն կասեցումը, եւ դուցէ անոնց մասնակի նահանջը:

Օրերը կ'անցնէին սակայն, ծանր ու մահաբե՛ր օրեր, եւ ապիտալի դէպքեր պահալիժօրէն իրարու կը յաջորդէին, – Կարսէն ետք կ'իյնար Ալեքսանդրապոլը եւ Թրքական եաթաղանը բազմահազար կեանքեր կը հնձէր Շիրակի մէջ, եւ քեմալական ուժերը կը մօտենային Երեւանին իսկ, – բայց դաշնակցական իշխանութիւնները կը յամառէին հետեւիլ բոլորովին անիրատես, անդիջող եւ հայրենավնաս վարքագծի մը: Նոյ. 11ին Մոսկուա դարձեալ դիմեց երեւանեան ու քեմալական իշխանութիւններուն եւ առաջարկեց միջնորդել ու հաշտեցնել պատերազմիկները: Միայն Նոյ. 19ին էր, որ դաշնակցական իշխանաւորները լուրջ բանակցութեանց սկսան Լրկրանի հետ, որ առաջին իսկ առիթով յայտնեց թէ իր կառավարութիւնը որոշած էր ստիպել Թուրքերը նահանջելու 1914 Թուականի ռուսեւթուրք սահմանը (Կարսէն եւ Արտահանէն արեւմուտք): Դաշնակցականները անտնացին դարձեալ եւ ձգձգեցին խօսակցութիւնները, – մինչ Քարապեքիր բացայայտօրէն կը չանար օր առաջ, նա՛խքան ռուսական միջամտութիւնը, նպաստաւոր պայմաններ կորզել երեւանեան տակար ու չուարած կառավարութենէն: Քարապեքիր չատ լաւ գիտէր, թէ ժամանակի ղէմ արշաւ մըն էր իր փորձածը, եւ կ'ուզէր կատարուած իրողութեան առջեւ դնել

խորհրդային իշխանութիւնները, որոնք կրնային անյապաղ տեղաւորուիլ Երեւանի մէջ։

ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

Լըկըրանի հանդէպ պահանջկոտ եւ անզիջող եղող դաշնակցական իշխանաւորները մէկ շաբթուան մէջ ծունկի եկան Միլլի Թուրքիոյ ջարդարար փաշային առջեւ, ընդունեցին անոր անկարելի պայմանները, եւ ապօրինի կերպով ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի ահաւոր դաշինքը։ Եւ այս՝ յետին միտքով անշուշտ, քանի նոյն օրը (1920 Դեկտ. 2) առաւուան ժամը 10ին վերջապէս համաձայնութեան եկած էին Ռուսիոյ պատուիրակութեան հետ, եւ մէկ կողմէ Լըկըրան ու միւս կողմէ՝ Վրացեանի կառավարութեան անունով Դրօ եւ Հմբ. Տէրտէրեան ստորագրած էին «Երեւանեան Համաձայնութիւնը», որուն կարեւոր կէտերը հետեւեալներն են։–

«1.– Հայաստանը յայտարարուում է անկախ ընկերվարական հանրապետութիւն։

«3.– Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ճանաչում է իբրեւ Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութիւն տերիտորիայի անվիճելի մասեր – Երեւանի նահանգը, նրա կազմի մէջ մտնող բոլոր գաւառներով միասին, Կարսի նահանգի մէկ մասը, որ պիտի ապահովէ գայն զինուորական տեսակէտից..., Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը, նոյն նահանգի Ղազախի գաւառի մէկ մասը... եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք գտնուում էին Հայաստանի տիրապետութեան տակ մինչեւ 8 Սեպտ. 1920։

«5.– Դաշնակցութեան եւ Հայաստանի միւս ընկերվարական կուսակցութեանց անդամները չեն ենթարկուիր որեւէ հալածանքի՝ այդ կուսակցութեանց պատկանելու պատճառով։

«6.– Ռազմայեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են՝ հինգ անդամ Կոմունիստ կուսակցութեան կողմից նշանակուի եւ երկու անդամ ձախակողմեան դաշնակցականների խմբակից...

«7.– Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու զինուորական ուժերը, որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութիւնը պաշտպանելու համար»։

Պերճախօս են այս յօդուածները իրենք իրենց, եւ կարիք չեն ձգեր յաւելեալ մեկնաբանութիւններու։ Կը մնայ չեչտել թէ դաշ-

նակցական իշխանաւորները կրնային եւ պէտք էին, սկզբունքով ամէնուն՝ էին խուսափիլ Ալեքսանդրապոլի դաշինքը ստորագրելէ, բայց չէին կրնար այլեւս լեզու չգտնել խորհրդային իշխանութիւններուն հետ, քանի անխուսափելին պատահած էր արդէն:

Արդարեւ, 1920 Նոյեմբեր 29ին, Իջեւանի եւ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան միւս շրջաններուն մէջ ապստամբութիւն բռնկած էր Երեւանի դաշնակցական իշխանութիւններուն դէմ, եւ ապստամբները հռչակած էին խորհրդային իշխանութեան հաստատումը Հայաստանի մէջ: Նոյեմբերի վերջերը կազմուած «Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէն», նախագահութեամբ Սարդիս Կասեանի, նոյն օրը պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կ'ըսէր.– «Հայաստանի ապստամբ աշխատաւոր ժողովրդի կամքով ու ցանկութեամբ, Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշեւիկների) կուսակցութիւնը այսօրուանէց Հայաստանը յայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն»: Եւ նոյն օրը հիւսիս-արեւելքէն Հայաստան մտած էին 11րդ կարմիր բանակի զօրամասեր, որոնք յաջորդ օրն իսկ դրաւած էին Դիլիջանը, ապա ուղղուած էին դէպի Երեւան: Կարմիր բանակի առաջնորդներէն էր Անաստաս Միկոյեանը, իսկ հեծելազօրաց ջոկատի երիտասարդ հրամայողներէն մին էր Յովհաննէս Բագրամեանը:

Խորհրդային զինուժը միաւորներ Երեւան հասան Դեկտ. 4ին, եւ երկու օր ետք հոն հասան նաեւ Խորհրդային Հայաստանի առաջին վարչապետ Կասեանը, արտաքին գործոց նախարար Ալեքսանդր Բեզպատեանը եւ միւս նախարարները, որոնց միացան ձախ-դաշնակցական նախարարներ Դրօն ու Տէրտէրեանը, եւ երկիրը օժտուեցաւ նոր իշխանութեամբ ու դահլիճով:

Մէկդի դնելով քաղաքական նախընտրութեան եւ դաղափարաբանական նախասիրութեան հարցերը, հայրենասէր եւ իրապաշտ պատմութեան ուսանողը, բծախնդրութեամբ եւ խղճի մտօք քննելէ ետք պահն ու պայմանները, չի կրնար այն եզրակացութեան չգալ, որ հայկական պետութեան խորհրդայնացումը պատմական անհրաժեշտութիւն էր: Մեր ժողովուրդի գոյատեւման անվիճելի օրէնքով, հռոմէացիներու եւ բոլոր ազգերու «սալուս փոփուլի սուփրեմա լեքս էսթօ» (ժողովրդեան փրկութիւնը գերագոյն օրէնք է) ըմբռնումով, Հայաստանի մէջ նոր իշխանութեան հաստատումը անյետաձգելի նպատակայարմարութիւն էր: Բնական երեւոյթ էր, որ համայնավարները հրճուէին իրենց տարած դաղափարաբանական յաղթանակին համար, եւ անբնական չէր որ հակահամայնա-

վարնելը տխրէին ճիշդ նոյն պատճառով. հարցին խորքը այդ չէր սակայն, այլ այն՝ որ տուեալ պայմաններուն մէջ հայկական պետութեան խորհրդայնացումը կը նշանակէր փրկութի՛ւն: Անիկա իր հետ կը բերէր ապահովութիւն: Անիկա պատճառ կ'ըլլար Թրքական վոհմակներու կանգ առնելուն ու ե՛տ չպրտուելուն: Անիկա իր հետ կը բերէր ռուսական պաշտպանութիւն եւ օգնութիւն: Մենք երբեք պիտի չմոռնանք, որ ռուս ժողովուրդը մեզի եղբայրական ձեռք երկարեց այդ բախտորոշ պահուն, եւ ձախողցուց Թուրքերու ցեղասպանութեան ծրագրին ամբողջացումը:

Մեր ժողովուրդին դերապո՛յն չահը կը պահանջէր, որ հայկական պետութիւնը խորհրդայնանար: Վարչապետ Քաջազնունիի տիպէն ողջմիտ դաշնակցական ղեկավարներ իսկ տեսան այդ փոփոխութեան անխուսափելիութիւնը: Ա՛յդպէս պէտք էր ըլլար՝ որպէս զի վերապրողներուն քունը մղձաւանջի չվերածուէր եւ հայ մարդը ամէն առտու ահ ու սարսափով իր դէմքը դէպի արեւմուտք չդարձընէր՝ տեսնելու համար թէ արեւու լոյսին հետ Թուրքին եաթաղանին փայլն ալ պիտի տեսնուէ՞ր... Թէ իր կնոջ ու զաւկին նոր վտանգ մը կը սպառնա՞ր...

Եւ պէտք է աւելցնել, թէ Երեւանի դաշնակցական իշխանաւորները եթէ Դեկտեմբեր 2ին միայն երեք ամիս առաջ խելամտէին եւ հասկնային, որ անհրաժեշտ էր փոխանցել իշխանութիւնը խորհրդային ուժին՝ յանուն մեր ժողովուրդի եւ պետութեան փրկութեան, այն ատեն խնայուած պիտի ըլլային մեզի քեմալական նախճիրը եւ անհաչիւ թալանը, եւ կորսնցուցած պիտի չըլլայինք Կարսն ու Արտահանը եւ այլ հողամասեր: Անխուսափելիին հետ չհաշտուելու դաշնակցական յամառութիւնը չափազանց սուղի նստաւ մեր արդէն իսկ արիւնաքամ ժողովուրդին վրայ: Շարունակենք սակայն մեր պատմութիւնը:

Համայնավար–ձախ դաշնակցական խառն դահլիճը տակաւին դործի չանցած եւ վարչապետ Կասեան տակաւին Երեւան չհասած, Մոսկուայի պաշտօնաթերթ «Փրաւտա»ն (Դեկտ. 4ի թիւ) կը հաղորդէր հետեւեալ լուրը.– «Դեկտեմբերի 1ին Սովետական Ադրբեջանը յօժարակամ հրաժարուում է վիճելի դաւառներից եւ յայտարարում է Զանգեզուրը, Նախիջեւանը, Լեռնային Ղարաբաղը Սովետական Հայաստանին յանձնելու մասին»: Խորհրդային Ազրպէյճանի ղեկավար Նարիմանովի բերնով կատարուած այս խոստումը բարեղէպ էր ամէն տեսակէտով, սակայն չգործադրուեցաւ դժբախտաբար, – Փետր. 18ի դաշնակցական արկածախնդրութեան եւ

աղրպէյճանցիներու խոստմնադրուժութեան հետեւանքով: Յետագային, 1921 Մայիս 12ին, սովետական ներկայացուցիչները վճռեցին թէ՝ «Զանգեզուրը եւ Լեռնային Ղարաբաղը, որպէս Հայաստանի անքակտելի մասեր, պիտի մտնեն նրա մէջ»: Հակառակ այս յայտարարութեան սակայն՝ Լեռնային Ղարաբաղը մինչեւ հիմա Աղրպէյճանի տիրապետութեան տակ կը մնայ, քոլորովին անարդարօրէն:

Աւելի կարեւոր հարց էր անշուշտ Ալեքսանդրապոլի ապօրինի դաշնագիրը, եւ Կասեանի դահլիճը իր առաջին դործերէն մին ըրաւ մերժե՛լ այդ սարկացուցիչ պայմանագիրը: Այսպէս, հայկական կառավարութիւնը 1920 Դեկտ. 10ին իսկ պաշտօնական «նոթայով» չեղեա՛լ հռչակեց Ալեքսանդրապոլի դաշինքը, եւ քեմալական կառավարութենէն պահանջեց նոր ժողով ու վերաքննութի՛ւն: Եւ չուտով Խորհրդային Հայաստանի ու Քեմալական Թուրքիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող հողային վիճելի հարցերը փոխադրուեցան Մոսկուայի սովետ–թրքական խորհրդաժողովի քննարկման: Կասկած չկայ որ Մոսկուայի կառավարութիւնը տրամադիր էր հայկական տեսակէտը պաշտպանելու եւ Թուրքերուն դիջումներ պարտադրելու: Այդ ուղղութեամբ հայկական կառավարութիւնը յարաբերութեան մէջ էր Ճիչերինի հետ, եւ արտաքին դործոց նախարար Բեզպաւեանը չուտով պիտի մեկնէր Մոսկուա՝ մասնակցելու համար ժողովին եւ ներկայացնելու հայկական պահանջքները:

«ՓԵՏՐ. 18Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ» ԵՒ ԿԱՐՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

Տեղի չունեցաւ սակայն Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին հիմնական վերաքննութիւնը. տեղի չունեցաւ՝ որովհետեւ դաշնակցականները սարքեցին 1921 Փետր. 18ի բոլորովին ազգավնաս արկածախնդրութիւնը: «Ժողովրդական տարերային պոռթկում» չէր այդ ապստամբութիւնը՝ ինչպէս կը սիրեն ըսել դաշնակցական յուշադրողները: Կանխամտածեալ քաղաքական աքթ էր անիկա, որուն մէջ մաս ունէին մէկէ աւելի օտար ուժեր: Անիկա նախ մաս կը կազմէր Անդրկովկասը սովետներէն կորզելու դաշնակիցներու վերջին մէկ ճիգին: Անիկա կը վայելէր վրացի մենշեւիկներու համակրութիւնը: Անիկա մանաւանդ կը վայելէր քեմալական Թուրքիոյ քաջալերութիւնը: Թուրքերը կը փափաքէին ամէն դնով Երեւանի մէջ հաստատուած տեսնել իշխանութիւն մը կամ կառավարութիւն մը, որ Մոսկուայի ժողովի օրերուն առանց վերապահութեան ըն-

դունէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, եւ ձախողցնէր անոր վերաքննութեան պահանջքը: Տակաւին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքումի պահուն՝ այդպիսի իրաղրութիւն կամ կացութիւն նախատեսուած էր. Վրացեան–Յատիսեան տիպէն դաշնակցական պարագլուխներ յեղին միտքով համաձայն եղած էին այդ մահահոտ դաշնագրի ստորագրութեան. անոնք հաշուած էին Թրքական յետագայ օժանդակութե՛ան վրայ, եւ Թուրքերը յոգուած ֆով յստակօրէն խոստացած էին բաղձացուած «աջակցութիւնը»:

Սիմոն Վրացեան

Փաստօրէն, եւ անվիճելիօրէն, դաշնակցական պարագլուխներուն մեծ մասը փրօ–Թուրք դարձած էին: Անոնք որդեգրած էին փրօ–թուրք օրիենթացիա («պէտք է հաշտուիլ եւ գործակցիլ Թուրքին հետ ոեւէ գնով»՝ Ռ. Դարբինեան), եւ անբնական ոչինչ կը գտնէին Թուրքիոյ դիմելուն մէջ: Իսկ քեմալական աղուէսները, որոնց Երեւանի ներկայացուցիչը դարձած էր ծանօթ բորենի Պեհաէտտին Շաքիրը՝ չռայլ խոստումներով կը քաջալերէին ապստամբութիւնը: Միւս կողմէ, 11րդ կարմիր բանակը զբաղած ըլլալով Վրաստանի մէջ խորհրդային իշխանութեան յաղթանակը յաջողցնելու գործողութիւններով, Հայաստանի մէջ յառաջացած էր զինուորական պարապութիւն, եւ ուրեմն առենը յարմար էր ըմբոստութեան համար:

Խլրտումները սկսան Փետր. 13ին, Թափ առին 15–16ին, եւ Փետր. 18ին Երեւան բնակաւ ապստամբներուն ձեռքը: Կազմուեցաւ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»՝ Սիմոն Վրացեանի գլխաւորութեամբ: Տապալած էր խորհրդային իշխանութիւնը, որ սակայն իր ձեռքը կը պահէր երկրին մէկ մասը:

«Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէն», կացութեան տէր դառնալէ ետք, իր «մեծ յաղթանակը» հեռագիրներով աւետեց եւրոպական մայրաքաղաքներուն, ամբողջ աշխարհին, յուսալով որ զբաղած ու խանդավառ արձագանգներ պիտի ստանար ամէն կողմէ: Եւրոպա «անտարբեր» մնաց, ըստ Վրացեանին, եւ «քաշուած հե–

ապիրներն ու կատարուած դիմումները մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի. Հայաստանը բոլորովին կտրուած էր դրսի աշխարհից»: Եւ տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ. ոչ ոք կրնար տէր ելլել այդքան անիմաստ եւ անտրամաբանական արկածախնդրութեան մը: Շարժում մը արդարեւ՝ որ յաջողելու եւ տեւելու մէկ առ հարիւր հաւանականութիւն չունէր, երբ նկատի ունենանք պատմական պահը, մերձաբերելեան եւ անդրկովկասեան իրադրութիւնը: Եւ արկածախնդրութիւն մը՝ որ միա՛յն Թուրքերուն կրնար օգտակար ըլլալ, միայն անո՛նց հացին կրնար իւղ քսել:

Փետր. 25ին Վրաստան խորհրդայնացաւ, եւ Հայաստան հիւսիսէն եւս չրջանցուած եղաւ: Շուտով վերադարձան կարմիր բանակի մխաւորները, հայկական խորհրդային իշխանութիւնը իր ուժերը վերակազմակերպեց եւ Մարտի կէսերուն սկսաւ դրոհը «Փերկութեան Կոմիտէի» ուժերուն դէմ: Կռիւը անհաւասար էր անշուշտ, եւ դաշնակցականները պարտուեցան: 1921 Ապրիլ 2ին կարմիր բանակայինները մտան Երեւան, եւ վերջ դտաւ «Հայաստանի Փերկութեան Կոմիտէի» իշխանութիւնը: Վրացեան եւ իր գործակիցները չուրջ 22,000 գաղթականներով փախան դէպի Զանգեզուր, ուր սեփական իշխանութիւն հաստատած էր «սպարապետ» Նժդեհը: Զանգեզուրեան իշխանութիւնը իր կարգին տեւեց մինչեւ Յուլիս 13՝ երբ դաշնակցական պարագլուխները չուրջ 10,000 փախստականներով անցան Պարսկաստան:

Այդ ձեւով վերջ դտաւ «փետրուարեան ապստամբութիւնը», որ ամէն տեսակէտով վնաս պատճառեց հայ ժողովուրդին: Նախ, այդ ապստամբութեան հետեւանքով ծայր տուած եղբայրասպան կռիւներուն զոհ գացին չուրջ քսա՛ն հազար հայորդիներ: Վեցամեայ եղեռնէն ու նախճիրէն արիւնաքամ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ այդպիսի ահաւոր եւ բոլորովին աւելորդ նոր արիւնահեղութեան եւս: Ապա, երկիրը ենթարկուեցաւ նոր քանդումներու եւ տնտեսական վնասներու: Երրորդ, մեր ժողովուրդի զանազան հատուածներուն մէջեւ յառաջացաւ խոր ատելութիւն. ատելութիւն՝ որ կը չարունակուի մինչեւ այսօր: Չորրորդ, ապստամբութիւնը պատճառ եղաւ, որ չվերաքննուէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ մենք կորսնցնէինք ընդարձակ հողամասեր:

Ըսինք արդէն թէ Քեմալական Թուրքիոյ աւագ մտահոգութիւնն էր արգիլել Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին վերաքննութիւնը, եւ այդ պատճառով ալ կը փափաքէր այդ օրերուն Երեւանի մէջ ունենալ «ունելի» մը, որով կարենար իր «չազանակները հանել կրա-

կէն»: Ս. Վրացեանի «Փրկութեան Կոմիտէն» սիրով յանձն առաւ այդ ծառայութիւնը մատուցանել Թուրքերուն, փոխարէնը անոնցմէ յուսալով դրական օգնութիւն ընդդէմ խորհրդային իշխանութեան: Եւ այդ նպատակով ալ Ս. Վրացեան հեռագիրներ քաշեց թէ՛ Լոնտոն եւ թէ Մոսկուա, ուր խորհրդաժողովներ տեղի կ'ունենային՝ քննելու համար Թուրքիոյ հետ կապ ունեցող հարցերը: Մինչ դաշնակցական Ա. Ահարոնեանը Լոնտոնի խորհրդաժողովին առջեւ կը պոռար թէ «իր կառավարութիւնը» բացարձակապէս կը մերժէր Ալեքսանդրապոլի դաշինքը», դաշնակցական Ս. Վրացեան նոյն խորհրդաժողովին հեռագիր կը հասցնէր՝ չեչաելու համար թէ «իր կառավարութիւնը» եղածին պէս կ'ընդունէր Ալեքսանդրապոլի դաշինքը...

Նոյն առեն, Մարտ 10ին, Վրացեան աւելի վնասակար հեռագիր մը կը հասցնէր Մոսկուայի խորհրդաժողովին, յայտնելով Չիչերինին թէ Ա. Բեզդատեանը Հայաստանի անունով խօսելու իրաւունք չունէ՛ր, եւ թէ Երեւանի նոր իշխանութիւնը Թուրքիոյ հետ սահմանային վէճ չունէր, այլ կ'ընդունէ՛ր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը եղածին պէս...:

Այսպիսի հոյակապ ծառայութիւն մատուցանելէ ետք Քեմալական Թուրքիոյ, Վրացեան երեք օր ետք, Մարտ 13ին, հեռագրով դիմեց Թուրքիոյ Միլլի Մեճ Ժողովին եւ խնդրեց վարձատրութի՛ւն,– ռազմամթերք եւ ռազմական այլ կարգի օգնութիւն: Բայց անօգո՛ւտ: Թուրքը ձեռք ձգած էր իր ուզածը. ապահոված էր իր ուզած հեռագիրը եւ չահագործած էր զայն՝ Ալեքսանդրապոլի մահալի դաշինքին վերաքննութիւնը խանգարելու համար: Եւ այլեւս պէտք չունէր Երեւանի «Փրկութեան Կոմիտէին», այլ կրնար զայն գործածուած թաշկինակի պէս մէկդի նետել: Խե՛նթ էր Քեմալ, որ Վրացեաններու սիրոյն բախտ ունենար հզօր Ռուսաստանի հետ:

Կարեւորը այն էր սակայն, որ հայերուն համար աղէտը պատահած էր արդէն: Մոսկուայի ժողովը չկրցաւ հիմնովին վերաքննել Ալեքսանդրապոլի դաշինքը, եւ թուրքերը սահմանային հարցին մէջ իրենց ծրագիրը իրագործեցին: Արդարեւ, 1921 Մարտ 16ին կնքուած Մոսկուայի ռուսաբարեկամութեամբ դրեթէ անփոփոխ մնացին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով ճշդուած հայկական պետութեան արեւմտեան սահմանները. կորնոգուի՛նք կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն, Արարա՛տը... Իսկ 3րդ յօդուածը կը ճշդէր.– «Երկու պայմանադիր կողմերը համաձայն են որ Նախիջեւանի շրջանը ներկայ պայմանագրի Ա. յօդուածի (Բ.) մէջ յոյժ տրուած սահմաններուն մէջ կազմէ ինքնավար հողամաս Ազրպէյճա-

նի հովանաւորութեան տակ, պայմանով որ Ադրպէյճանը չդիջի իր թեւարկութիւնը որեւէ երրորդ պետութեան» (այսինքն հայկական պետութեան):

Ճիշդ է որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով ճղդուած թրքական «հովանաւորութիւնը» եւ միջամտութեան իրաւունքները չնչուեցան, եւ Գորչ Գայլը կորանցուց իր կեղտոտ դունչը հայկական հարցերու մէջ խոթելու առանձնաշնորհումը, բայց սահմանային տեսակէտով մեծապէս տուժեցինք: Շնորհիւ «փետրուարեան ապստամբութեան» ղեկավարներու քաղաքական խակութեան, թուրքը կատարուած իրողութիւն ապահովեց եւ պարտադրեց իր տեսակէտը: Եւ Մոսկուայի համաձայնութիւնը հաստատուեցաւ 1921 Հոկտ. 13ին կնքուած կարսի դաշնագրով, որուն տակ ստորագրեցին Երեւանի, Թիֆլիսի եւ Պաքուի ներկայացուցիչները եւս: Ահա այդ դաշինքն է, որ ի զօրու է մինչեւ այսօր, եւ ատով է որ ճղդուած են Սովետական Հայաստանի արեւմտեան սահմաններն ու Նախիջեւանի այլանդակ օրինակը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

1921 Ապրիլ 2ին՝ երբ խորհրդային իշխանութիւնը վերահաստատուեցաւ, հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ սկսաւ նոր էջ մը, որ յատկանշուեցաւ ներքին անդորրութեան, վերակազմակերպումի, վերակառուցումի եւ նոր չինարարութեան ու ճարտարարուեստականացումի տենդագին աշխատանքներով: Կասեանի տեղ իբրեւ կառավարութեան պետ Երեւան եկաւ Ալեքսանդր Միասնիկեանը՝ մեր ժամանակակից պատմութեան ամէնէն կարող ու կորովի քաղաքական առաջնորդներէն մէկը, Մոսկուայէն իր հետ բերելով մէկուկէս միլիոն ռուբլի ոսկեդրամ, եւ ռուս քաղաքական ու դինուորական օգնութեան լուրջ խոստումներ:

Երեւանի խորհրդային կառավարութեան եւ անոր բարեկամներու ճնշումին տակ 1921 Ապրիլ 22ին թուրքերը պարպեցին Ալեքսանդրապոլը եւ չրջակայքը, – եւ անմիջապէս յայտնի եղաւ որ անոնք պարպած էին ամէն բան, կողոպտած եւ իրենց հետ տարած էին չարժուն ամէն հարստութիւն: Հաստատուեցաւ նաեւ, – եւ հաղարերո՛րդ անգամը ըլլալով, – որ հրէշային ծնունդներ էին անոնք, քանի հրէշային ջարդեր սարքած էին Ալեքսանդրապոլի գաւառին մէջ եւ բնաջնջած էին տասնեակ հազարաւոր երեխաներ, կանայք,

չափահաս մարդիկ թէ ծերունիները: Նախքան իրենց հեռացումը՝ լրիւ սրբապղծած եւ ամայացուցած էին հայոց այդ օճախը եւս:

Երբ Միասնիկեանի կառավարութիւնը դործի գլուխ անցաւ Հայկական Խորհրդային Հանրապետութեան մէջ, կացութիւնը ըստ ամենայնի մտահոգիչ էր: Նախճիրի եւ գաղթի, սովի ու համաճարակի, գաւերու եւ յուսախաբութեանց, ֆիզիքական եւ հոգեկան մաշումի երկար, անվերջանալի՛ դիշերի մը մէջէն անցած էր հայ ժողովուրդը, եւ հիմա, երբ կ՚ողջունէր խաղաղութեան արշալոյսը, ա՛լ ոտքի կենալու ուժ չունէր վրան, պարտասա՛ծ էր մեծ գողգոթայէն, սպառա՛ծ էր եւ արիւնաքամ եղած: Կը բաւէ ըսել թէ Հայկական Հանրապետութեան բնակչութիւնը պակասած էր չուրջ 28 առ հարիւր, այսինքն մէկ միլիոնէն իջած էր 720,000ի: Երկրին արդիւնաբերութեան արտադրանքը 1914 թուականի բաղդատմամբ կրճատուած էր 12 անգամ, դիւղատնտեսութեան արտադրանքը՝ 6 անգամ, ցանքային տարածութիւնները պակսած էին 63 առ հարիւր...: Թշուառութեան եւ վհատութեան երկիր դարձած էր արեւելեան Հայաստանը, «որբի եւ ողբի՛ հայրենիք»...

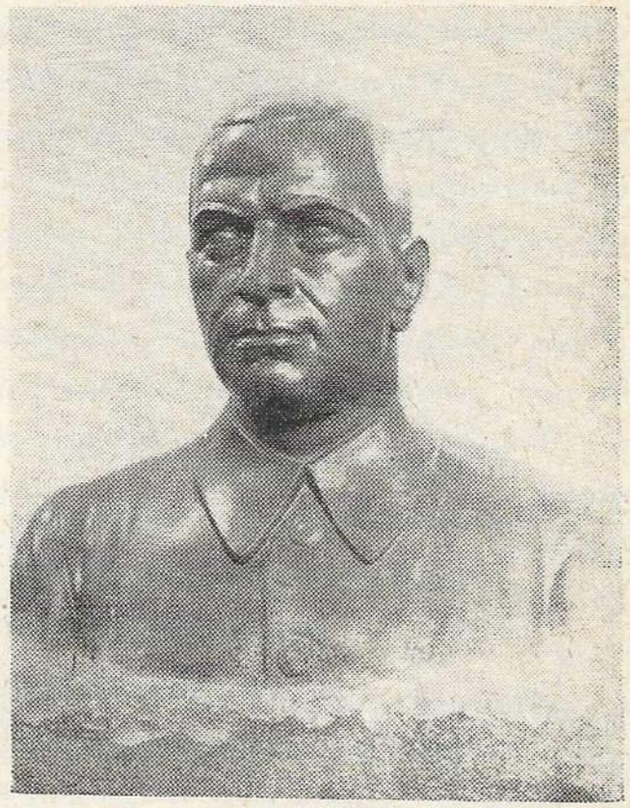

Ալեքսանդր Միասնիկեան
(պրոնզեայ կիսանդրի)

Այսպիսի մտալկիչ պայմաններու մէջ էր ահա, որ գործի ձեռնարկեց վարչապետ Միասնիկեանը: Անյողդողդ կամքով եւ ողբերգակա՛ն լաւատեսութեամբ անիկա փարեցաւ հայ ժողովուրդի փրկութեան եւ վերածննդեան գործին: Մոսկուայէն իր հետ բերած դրամական օգնութեամբ անմիջապէս արմատիք դնեց Պարսկաստանէն եւ կերակրեց սովահար բազմութիւնները, սերմնցու ճարեց եւ բաժնեց հայ մշակներուն, եւ ձեռք նետեց արդիւնաբերութիւնը վերականգնելու գործին: Անիկա իր գործակիցներով անյապաղ ձեռնարկեց պետական–կազմակերպչական աշխատանքի, կարգ ու կանոն հաստատեց երկրէն ներս եւ անդորրութիւն ու ապահովութիւն պարգեւեց ժողովուրդին: Ու եաթաղանին մղձաւանջը հեռացած էր

այլեւս մեր ժողովուրդէն, եւ Հայը սկսաւ ապրիլ եւ ստեղծագործել դարձեալ:

Որքա՛ն հարազատ կերպով կը նկարագրէր Վչտալի Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը, իր 1921 Հոկտ. 31 թուակիր կոնդակով, մեր ժողովուրդին ողբերգութիւնը, ապա Հայկական Հանրապետութեան կացութիւնը կոնդակը գրուած պահուն: Ահա՛ հատուածներ այդ յիշատակելի կոնդակէն.–

«Ամայացաւ Մեծն Հայաստան ի բնիկ բնակչաց, ի սիրեցեալ զաւակացն մերոց: Մնացորդք կենդանի նահատակացն հասին յապառաժս Արարիոյ, եւ ճողոպրեալքն՝ ի սառնամանիսն Սիբերիոյ: Դատարկացան քալաքք ծաղկեալք, աւերեցան չէն աւանք եւ բերդից գիւղօրայք, լռեցին ձայնք երգոց աստուածապաշտութեանց եւ աղօթից եկեղեցեաց սրբոց եւ տաճարաց, հիմն ի վեր տապալեցան կոթողք հրաշակերտք առաքինի եւ հայրենասէր նախնեաց մերոց...

«Ողբամ ընդ կորուստ պատուական զաւակացն իմոց, սրախողխող եղելոց: Ողբամ ընդ կորուստ ալեզարդ ծերոց թաթաւելոց ալեօքն ի ճապաղս արեան: Ողբամ ընդ կորուստ կուսանաց նազելեաց եւ հարսանց նորահասից, յորոց բազումք լաւ համարեցին ըզպատուաւոր մահ, քան ընդ անարդ տառապալից կեանս, անճնասպան լինելով ընդ հուր եւ ընդ ջուր: Ողբամ ընդ ծաղիկ կեանս մատաղերամ մանկացն, որք իբրեւ ղչուշանս հովտաց ներկեցան արեամբ իւրեանց ի ձեռն բարբարոսաց ընդ մէջս կոտորելով, ի ծայրս նիզակաց բարձրացուցանելով եւ ղքարամբք հարկանելով...»

Եւ հիմա –

«Ժողովո՛ւրդ Հայոց, առ Ձեզ դիմէ վչտալի սրտիւ Հայրապետն Հայոց, որք հեռի կայք ի Հայաստան աշխարհէ, լուարո՛ւք ինձ տարաբախտ զաւակունք Մեր, որք ի Հայաստան, քաղցեալքն են, մերկ են եւ հիւանդ են, փութացարուք յօգնութիւն տառապեալ հարց, եղբարց եւ քերց Ձերոց: Փութացարուք օգնել եւ փրկել ըզմնացորդս. եւ եթէ զայսոքիկ եւս կորուսանիցեմք, զի՞ եւս պիտոյ են մեզ այնուհետեւ Հայրենիք առանց բնակչաց: Բազում նուաղս եւ ի բազում իրս օժանդակ եւ բարերար հանդիսացեալ կայք կարեաց Հայրենեաց մերոց, օգնեցէք եւ յայս նուազ...»:

Պերճախօս են Վչտալի Հայրապետին արտայայտութիւնն ու կոչը, եւ դաղափար մը կուտան տիրող բոլորովին անբաղձալի կացութեան մասին: Հայ ժողովուրդը ստիպուած էր գրեթէ ոչինչէն ճամբայ ելլել դարձեալ, եւ վերականգնել կամ ստեղծել պետու-

թիւն ու պետականութիւն, աւան ու քաղաք, տնտեսութիւն ու մշակոյթ: Հայ ժողովուրդը կը գտնուէր բարգաւաճութեան ու բարօրութեան սանդուխին ստորոտը, եւ վերելքը պիտի ըլլար չափազանց դժուար ու յոգնեցուցիչ: Երկար ժամանակի պէտք ունէր անիկա՝ դարմանելու համար իր հազար ու մէկ կոտտացող վէրքերը. եւ պէտք ունէր օդնութեա՛ն, եղբայրական աջակցութեան՝ որպէս զի կարենար իրագործել իր վերածնունդը:

Հայկական պետութեան նոր իշխանութիւնը իրապաշտօրէն յանդեցաւ այն եզրակացութեան, որ խոհեմութիւն էր ամուր ու կանոնաւոր համագործակցութիւն ապահովել Անդրկովկասի երեք խորհրդային հանրապետութիւններուն միջեւ: Այդ գործակցութեան ախոյեաններէն մէկն էր վարչապետ Միասնիկեանը, որ կը հաւատար թէ բոլորի՛ն չահը կը պահանջէր անդրկովկասեան դաշնակցային հանրապետութեան ստեղծումը: Բանակցութիւնները յանդեցան համաձայնութեան, եւ 1922 Մարտ 12ին հիմը դրուեցաւ համադաշնակցութեան, որ կոչուեցաւ Անդրկովկասի Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւններու Դաշնակցային Միութիւնը, իսկ 1922 Դեկտ. 13ին կազմակերպուեցաւ «Անդրկովկասեան Ընկերվար Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւնները»ը: Ապա, նոյն տարուան Դեկտ. 30ին երբ կազմուեցաւ Սովետական Միութիւնը, անդրկովկասեան խորհրդային համադաշնակցութիւնը իբրեւ առանձին միաւոր մաս կազմեց անոր: Այսպէս, Հայկական Հանրապետութիւնը դարձաւ մէկ անդամը Սովետական Միութեան, որուն դաշնակցային մայրաքաղաքն էր Մոսկուան:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԸ

Տեղին է նշել նաեւ, որ Միասնիկեան 1923ին եւ յետոյ, մէկէ աւելի առիթներով, յայտարարեց թէ Երեւանի կառավարութիւնը «ամենայն հայոց կառավարութիւն» չէ՛ր, թէ անցեալին սխալ եղած էր արեւմտահայ դատը արեւելահայ ժողովուրդի հարցին միացնելը, եւ թէ իրենք այլեւս իրաւասու չէին զգար հետապնդելու այդ դատը: Դժբախտութիւնը այն էր, խորքին մէջ, որ Երեւանի կառավարութիւնը այլեւս սեփական ձայն ու խօսք չունէր, իրաւունք չունէր սեփական արտաքին քաղաքականութիւն վարելու, այլ պիտի ընդունէր սովետական աչխարհավարութիւնը, եւ պիտի համակերպէր Մոսկուայի վարքագծին: Իսկ կարսի դաշնագրով Քեմալական Թուրքիոյ եւ խորհրդային հանրապետութիւններու (նաեւ

Հայկական Հանրապետութեան) միջեւ վիճելի հարցերը «ժամանակաւորապէս» կարգադրուած ըլլալով, Երեւանի իշխանութեանց կը մնար հաշտուիլ կացութեան հետ եւ պէք առժամապէս ու պաշտօնապէս հրաժարիլ «արեւմտահայոց հողային դատէն»:

Ալ. Միասնիկեանի կառավարութիւնը ստիպուեցաւ ձեռք քաշել հողային «ներքին» հարցերու կարգադրութեան ծրագրէն եւս: Նախիջեւանի օրինավիճակը ճչդուած էր արդէն Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի դաշնագիրներով, եւ կարելի չէր անմիջական փոփոխութիւն մտցնել անոր մէջ: Միւս կողմէ, Ախալքալաքի եւ Գանձակի արեւմտեան չրջանի մասին խօսք չկար: Կը մնար Լեռնային Ղարաբաղի պարագան, որ սկզբունքով լուծուած էր արդէն, սակայն փաստօրէն կը մնար Ազրպէյճանի տիրապետութեան տակ: 1921 Յունիս 12ին, Ա. Միասնիկեանի (Ալ. Մարտունի) ստորագրութեամբ պաշտօնապէս յայտարարուած էր հետեւեալը.– «Ազրբեջանի եւ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեանց կառավարութիւններուն միջեւ եղած համաձայնութեան հիման վրայ յայտարարուում է որ Լեռնային Ղարաբաղն այժմեանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անբաժան մասը»: Հակառակ ասոր եւս՝ Ղարաբաղը մնաց ազրպէյճանցիներու ձեռքը:

Երբ կազմուեցաւ անդրկովկասեան համադաշնակցութիւնը, Ղարաբաղի վիճակը չփոխուեցաւ: Իսկ երբ 1936ին Ս. Մուշիւնը նոր սահմանադրութիւն որդեգրեց եւ անդրկովկասեան համադաշնակցութիւնը լուծուեցաւ եւ Հայաստան ու Ազրպէյճան առանձին առանձին մաս կազմեցին ՍՍՌՄին, հայկական Նախիջեւանը դարձաւ «ինքնավար հանրապետութիւն»՝ պաքուի ենթակայ, իսկ դուստ հայկական Լեռնային Ղարաբաղը հռչակուեցաւ «ինքնավար մարզ»՝ դարձեալ պաքուի ենթակայ: Անարդարութիւնը այդ ձեւով տեւականացաւ եւ պաշտօնականացաւ: Եւ Երեւանի իշխանութիւնները չկրցան պահանջքներ բանաձեւել կամ կացութեան մէջ բարեփոխութիւն մտցնել տալ: Իրողութիւնը այն էր, որ Ստալինի բացարձակատիրութիւնը քաղաքական կատարեալ պլեֆտուք (լուսմար) հաստատած էր բոլորին վրայ, եւ ոչ ոք կը համարձակէր պահանջք ներկայացնել կամ նոյն իսկ կարծիք յայտնել: Բռնապետին կամքը, Թիֆլիսի ու Պաքուի մեղսակցութեամբ, ա՛յդպէս ուղեց, եւ այդպէս ալ եղաւ ու մնաց:

Հայոց քաղաքամայր Երեւանը լռեց, հարկադրուեցա՛ւ լռել, եւ այլեւս չխօսիլ հայոց սրբազան դատին մասին: Եւ Միասնիկեա-

նի վերոյիշեալ յայտարարութիւններէն աւելի քան քսա՛ն տարի ետք էր միայն, որ կրկին առիթը ունեցանք լսելու երեւանեան ձայն մը ի նպաստ մեր հողային պահանջքներուն, երբ Գրիգոր Յարութիւնեանը 1946ին ճառով մը անդրադարձաւ «Թուրքիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձին»...: Լսուեցաւ եւ կրկնուեցաւ, թէ անկէ տարիներ առաջ, երեսունական թուականներու կէսերուն, մեծ հայրենասէր Աղասի Խանճեանը զբաղած էր հողային դատով եւ արծարծած էր «ներքին սահմաններու» հարցը, բայց ի միջի այլոց ա՛յդ պատճառով զոհ գացած էր մարդասպան Պերիայի գնդակին: Արժանահաւատ ըլլալով հանդերձ տեղեկութիւնը, պէտք է նշել թէ պաշտօնական որեւէ աղբիւր կամ յայտարարութիւն չկայ հաստատելու համար Խանճեանի հայրենասիրական պահանջքները:

ՄԻՆՉԵՒ ԼՈՋԱՆ...

Եթէ Հայկական Հանրապետութիւնը ստիպուեցաւ լռել եւ այլեւս չզբաղիլ մեր ազգային դատով, ասդին, Հայ Սփիւռքի մէջ, հետաքրքրութիւնը մնաց վառ, եւ համազգային կազմակերպութիւններ թէ կուսակցութիւններ իրենց ըմբռնած ձեւով, ըստ իրենց քաղաքական հայեցողութեան եւ արեւելումին, չարունակեցին զբաղիլ այդ դատով եւ հնարաւոր չափով հետապնդել զայն: Այս առընչութեամբ անհրաժեշտ է նախ քանի մը տողով անդրադառնալ «մեծ դաշնակիցներու» եւ Ազգերու Լիկայի այն հակասական ու կեղծ դիրքաւորումներուն, որոնք ի վերջոյ մեզ ձգեցին Լոզանի խժերու գուբին մէջ, ուր թաղուեցաւ պաշտօնապէս հայոց դատը՝ ըստ Լոզանի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններուն անշուշտ, ո՛չ ըստ հայ ժողովուրդին:

Երբ ասդին հայոց պետութիւնը խորհրդայնացած էր եւ լրծուած՝ նոր աշխարհըմբռնումով ինքզինք կազմակերպելու աշխատանքին, կռնակը դարձուցած արեւմտեան «մեծ դաշնակիցներուն» թէ Ազգերու Լիկային, անդին միջազգային այդ կազմակերպութիւնը, մեր նախապէս նկարագրած սաղայելական դաւէշը սարքելէ ետք իսկ, չարունակեց զբաղիլ «հայկական հարցերով»: Այսպէս, Ազգերու Լիկան իր 1921 Սեպտ. 21ի նիստին մէջ «հայկական հարցին» առնչութեամբ երեք որոշում անցուց.— ա) «Միջոցներ ձեռք առնել... պահպանելու համար Հայաստանի ապագան եւ, մասնաւորապէս, հայերուն տալու Ազգային Օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրապետութենէն». բ) «Պոլսոյ մէջ ... հաստատելու

խառն կոմիտէ մը՝ կիներու եւ մանուկներու վերադարձի առաքելութեամբ զբաղելու». գ) «Սովի հետեւանքով Ռուսաստանի եղած օգնութիւնը տարածելու (նաեւ)... Հայաստան»:

Անգլիացի Լորտ Ռապըրթ Սեսիլ կողմէ «ազգային օճախ»ի մասին կատարուած բանաձեւը ընդունուեցաւ ժողովին կողմէ: Յաջորդ տարուան ընդհանուր ժողովը, դարձեալ Սեսիլի առաջարկով, ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.— «Ժողովրդաժողովը կ'արձանագրէ երախտապիտութեամբ Ժողովուրդի որոշումները Հայաստանի մասին եւ բաղձանք կը յայտնէ որ Թուրքիոյ հետ, խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին, անոնք չառնեն անհրաժեշտութիւնը կազմելու հայերուն համար Ազգային Օճախ մը: Ընդհանուր ժողովը կը հրաւիրէ Ժողովուրդը ձեռք առնել բոլոր միջոցները, որպս օգտակար կը նկատէ այս մասին»:

«Բաղձանք կը յայտնէ»ն անչուշտ ժամավաճառութեան կը վերածէր ամբողջ հարցը: Այդ «բաղձանքը» միամիտ ափիւռքահայերս խանդավառեց դարձեալ, եւ ատեն մըն ալ «ազգային օճախ» հոլովեցինք: Բայց այդ «բաղձանքը», որ կեղծ էր արդէն, յօդս ցնդեցաւ Քեմալի մերժումին առջեւ: Արդարեւ, Քեմալ յաղթական էր այլեւս, դազի, եւ տէր դարձած էր գրեթէ ամբողջ Թրքական պետութեան. անիկա կրցած էր պարտութեան մատնել յոյները եւս, որոնց զօրքերը ծով թափած էր, եւ կազմակերպած էր Իզմիրի յունաց ու հայոց ջարդն ու գաղթը: Եւ 1922ի վերջաւորութեան պատրաստ էր արդէն հաշուեյարդարի նստելու Սեւրի հեղինակներուն հետ:

Մինչ այդ, 1922ի Հոկտեմբերին, հայկական պետութեան խորհրդայնացումէն աւելի քան մէկ ու կէս տարի ետք, Ա. Ահարոնեանը Հայաստանի Հանրապետութեան անունով կը դիմէր Ազգ. Լիկային եւ կը պահանջէր պաշտօնական աթոռ մը՝ «արեւելեան գործերու համար գումարուելիք յառաջիկայ ընդհանուր ժողովին մէջ»: Բնական է, այդպիսի աթոռ մը կը մերժուէր «մեծերուն» կողմէ՝ «հայկական պետութեան ընդունած խորհրդային վարչաձեւին» պատճառով: Բայց երկու պատուիրակութիւնները, – Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ Ա. Ահարոնեանի գլխաւորած Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը, – Լոզան փութացին եւ 1922 Նոյ. 15ին խորհրդաժողովին յուշագրով մը ներկայացուցին իրենց պահանջքները:

Զոյգ պատուիրակութեանց յուշագիրը երեք լուծումներ կ'առաջարկէր հայկական հարցին համար.— Ա) Հայկական Ազգային Օ-

ճախ մը ստեղծել, ծովային ելք մը ապահովելով անոր: Բ) Եթէ այդ լուծումը ընդունելի չըլլար, վերադառնալ 1920ի լուծումին, Երեւանի հանրապետութեան կցելով արեւմտեան Հայաստանէն մաս մը: Գ) Նկատի առնել Կիլիկիոյ մէկ չրջանին մէջ Ազգային Օճախ ստեղծելու ծրագիրը:

Ազգերու Լիկային էնթայանճնախումբը բարեհաճեցաւ ունկընդրութիւն չնորհել զոհիճ ներկայացուցիչներուն, Օսմանեան կայսրութեան նախկին արտաքին գործոց նախարար Գաբրիէլ Նորատունկեանին (Կավրիլ էֆենտիին), որ կը ներկայացնէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը, եւ Ա. Ահարոնեանին, իսկ դահիճը իր ներկայացուցիչ Ռիզա Նուր պէյի բերնով կտրուկ կերպով մերժեց մըտիկ ընել հայկական որեւէ ներկայացուցիչի: Ապա, խորհրդաժողովին նիստերուն մէջ, հակառակ Անգլիոյ ներկայացուցիչ Լորտ Քըրզընի եւ այլոց թելադրութիւններուն, խուլ Իսմէթ փաչան, ինչօնիւի յաղթականը, ջորիի յամառութեամբ մերժեց լսել հայկական հարցի կամ ազգային օճախի խօսքն իսկ, եւ ոչ ալ «փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան» մասին որեւէ առաջարկ նըկատի առաւ:

Թալէաթներու եւ Էնվէրներու ժառանգորդը, Քեմալ փաչայէն ալ բազուկը՝ Իսմէթ փաչա յայտարարեց ժողովին մէջ.— «... Հայկական Օճախի մը կազմութիւնը պիտի ըլլայ նոր փորձ մը Թուրքիոյ անդամահատութեան: Արդ, ապօրինութիւնը եւ անկարելիութիւնը նման փորձերու՝ քանիցս ցոյց տրուած են: Թուրքիա ո՛չ իր արեւելեան նահանգներուն եւ ոչ ալ Կիլիկիոյ մէջ չունի մատնաչափ մը հող, որ չպարունակէ թրքական մեծամասնութիւն մը, եւ որ կարելի ըլլայ որեւէ կերպով անջատել մայր հայրենիքէն»: Զարդարարի եւ աւազակի այսպիսի պատճառաբանութեամբ էր ահա, որ Իսմէթ մերժեց հայոց վերաբերեալ ո՛րեւէ առաջարկ: – Կը բնաջնջես անմեղ ժողովուրդը, վերապրողները կը տարագրես անապատները կամ հեռաւոր երկիրներ, կը բռնագրաւես երեքհազարամեայ հայկական հողերը, յետոյ կը կանգնես աչխարհի առջեւ եւ սաղայէլի աներեսութեամբ, դուրչ դայլէ արնաթաթախ ժանիքներդ ցոյց տալով, կը յայտարարես թէ Թուրքիոյ իւրաքանչիւր «մատնաչափ հողին» վրայ Թուրքերը մեծամասնո՛ւթիւն են, եւ ուստի...: Ա՛յս էր ահա Թալէաթ–Էնվէր–Քեմալ–Իսմէթներու հիմնաւո՛ր տեսակէտը կամ թեզը:

Եւ եղաւ գնա՞ց, աչխարհ ընդունե՞ց այսպիսի տիրողորեան պատճառաբանութիւն, ա՛յսքան անբարոյական ու վայրենի տեսա–

կէտ: Այո՛, ընդունեց, եւ ստորագրեց Լոզանի դաշինքը 1923 Յուլիս 24ին: Մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները Պիղատոսի պէս լուացին իրենց ձեռքերը, եւ ընդունեցին Թրքական տեսակէտը՝ որով հետեւ իրենց քաղաքական բարոյականը այնքան ինկած էր՝ որքան Թուրքինը: Քաղաքակրթութեան համար սեւագոյն օր մըն էր Լոզանի դաշնագրին ստորագրութեան օրը: Ցեղասպանիներու մեծ յաղթանակին օրն էր անիկա: Այդ օրը աշխարհի մեծերը հանդիսաւոր կերպով թաղեցին «հայկական հարցը»... Սակայն նոյն առթիւ անոնք թաղած եղան նաեւ պատիւ եւ արժանապատուութիւն, հանդիսաւոր խոստում ու երդում, ակզբունք եւ արդարութիւն, իրաւունք եւ օրէնք...

Եւ Լոզանը մարդկութեան պարզեւելէ, այդ աղտոտ գործը կատարելէ ետք, այլեւս ոչ ոք խօսեցաւ հայկական հարցին մասին: Ամբողջ քառորդ դար մը ոչ մէկ պետութիւն հետաքրքրուեցաւ մեր արդարացման դատով: Ընդհակառակը, բոլորը ճիգ ըրին սիրաչահելու համար բռնապրաւիչը, այո, բոլորը դարպասեցին «նո՛ր Թուրքիոյ», դիւմումներ ըրին ու խոստումներ, որպէս զի ապահովէին անոր բարեկամութիւնը: Մոռցա՛ն, եւ մոռնալ ուզեցին, մեր մեծ նահատակութիւնը, մեր դատը, մեր իրաւունքը:

Ո՛չ մէկ «դաշնակից» այնքան մեծ զոհողութիւն ըրաւ «արդարութեան յաղթանակին» համար՝ որքան հայ ժողովուրդը, այս «փոքր դաշնակիցը», ոչ ոք այնքան սպառեցաւ՝ «ապահովելու համար ամկավարութեան յաղթանակը աշխարհի մէջ», որքան հայ ժողովուրդը, ո՛չ մէկ ազգ այնքան արժանի եղաւ ինքնորոշման իրաւունքին՝ որքան հայ ազգը: – Բայց ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան վա՛տօրէն թողքուեցաւ, այնքան ամբողջակա՛ն կերպով խաբուեցաւ, այնքան սին՛ք կերպով անտեսուեցաւ եւ այնքան հիմնովի՛ն անիրաւուեցաւ՝ որքան մեր բարի ժողովուրդը...

Յանուն արդարութեան, յանուն քաղաքակրթութեան, յանուն բարիի յաղթանակին եւ յանուն տեւական խաղաղութեան մեր թափած դերմարդկային ճիգերուն եւ յանձն առած անպերազանցելի զոհողութիւններուն փոխարէն՝ աշխարհի «մեծերը» մեզ վերջին հաշուով վարձատրեցին... Լոզանի դերեզմանո՛վ: Երբե՛ք, երբե՛ք պէտք չէ մոռնանք այս գեհենային իրողութիւնը:

ՀԱՅ ՍՓԻՒՌՔԸ

Ժամանակն է հիմա ամփոփ կերպով անդրադառնալու Սփիւռ-

քահայութեան լոզանեան եւ յետ-լոզանեան, լաւ եւս՝ միջ-պատերազմեան տարիներու ճիգերուն, կեցուածքներուն եւ արեւելումներուն: Ծանօթ է թէ Մեծ Եղեռնէն վերապրող հարիւր հազարաւոր պանդուխտ հայեր զացին ստուարացնելու թիւը հայ գաղութներուն՝ աչխարհի դրեթէ բոլոր ցամաքամասերուն վրայ: Շուրջ երեք քառորդ միլիոն հաչուող Սփիւռքահայութեան մեծակակ գաղութները դարձան չուտով Սուրիոյ, Լիբանանի, Ֆրանսայի, Միացեալ Նահանգներու, Յունաստանի գաղութները, բացի Պարսկաստանի, Եգիպտոսի եւ Պոլսոյ հայկական մեծ համայնքներէն, որոնք երկար ատենէ ի վեր գոյութիւն ունէին արդէն: Այս գաղութներէն ոմանց՝ յատկապէս Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Յունաստանի մէջ հայ գաղթականները մատնուած էին ծայրայեղ թշուառութեան, եւ առ հասարակ կը բնակէին բոլորովին վատառողջ ճեմփերու մէջ: Բարեբախտաբար, երկար չտեւեց թշուառութեան այդ չրջանը: Շնորհիւ իրենց նախաձեռնութեան ոգիին եւ աչխատասիրութեան ու տոկունութեան՝ մեր գաղթական հայրենակիցները իրենց համար ստեղծեցին տանելի կեանք, չինեցին նոր բնակարաններ եւ կազմակերպեցին տնտեսութիւն: Եւ սկսան զարկ տալ ազգային ու մչակութային գործունէութեանց:

Այս աչխատանքներուն զուգընթաց՝ գաղութներուն մէջ կազմակերպուեցան հայ կուսակցութեանց մասնաճիւղեր կամ չրջանակներ, որոնք վառ պահեցին հետաքրքրութիւնը ազգային-քաղաքական հարցերու ու գործունէութեանց նկատմամբ: Բացուեցան ակումբներ ու դպրոցներ, հրատարակուեցան քաղաքական ու գրական թերթեր, կազմուեցան երիտասարդական ու մարզական մխութիւններ: Հայ եկեղեցին զարձաւ, հայ մչակոյթի ու դպրոցի կողքին, ազգապահպանման կարեւոր ազդակ մը, եւ զօրեչ ուժ մը՝ իրարմէ հազարաւոր մղոն հեռու գաղութներու միջեւ: Այս տեսակէտով աւելի կարեւոր դեր կատարեցին հայ կուսակցութիւնները, որոնք զանազան գաղութներու մէջ տարածեցին համանման գաղափարներ, համոզումներ ու մտայնութիւններ. այնպէս որ՝ գաղութները զժուարութիւն չունեցան միրար հասկնալու, իրարու օգնելու, համադործակցելու:

Քսանական թուականներու սկիզբներուն իսկ հայ Սփիւռքի մէջ ձեւաւորուեցան երկու տարբեր հիմնական տեսակէտներ, երկու վարքագիծեր կամ արեւելումներ, – Խորհրդային Հայաստանի հետ, կամ՝ անոր դէմ:

Հայկական Խորհրդային Հանրապետութեան դէմ դիրքորոչ-

ուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որուն փախստական ռուսահայ ղեկավարները ատելութեան եւ դաւադրական աշխատանքի յամառ եւ ընդարձակ դործունէութիւն ծաւալեցին: Ճիշդ է որ կուսակցութեան գործերը յաճախ յատկանշուեցան ինքնահակասութիւններով եւ ինքնաժխտումներով, եւ ճիշդ է որ անիկա նոյնիսկ փորձ կատարեց լեզու գտնելու պոլշեւիկներուն հետ, սակայն վերջին հաշուով դաշնակցական ղեկավարութիւնը Հայկական Հանրապետութեան հանդէպ ժխտակա՛ն, թշնամակա՛ն կեցուածք ցուցաբերեց ընդհանրապէս: Տեղը չէ հոս այս հարցի մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, բայց պէտք է քանի մը բառով նշել այն իրադարձութիւնները, որոնք կապ ունին մեր հողային դատին եւ հայկական պետութեան ապահովութեան հետ:

1921ին Դաշնակցութիւնը Պուքրէշի մէջ գումարեց ընդհանուր ժողով, եւ հոն որոշեց լեզու գտնել, համաձայնի՛լ պոլշեւիկներուն հետ: Այդ առնչութեամբ որդեդրուեցաւ բանաձեւ մը, եւ երկու ներկայացուցիչներ փութացին Ռիկա՝ բանակցելու համար համապատասխան լիազօրութիւններով: Եւ դաշնակ բանագնացներ Վ. Նաւասարդեան ու Ա. Ջամալեան համապատասխան ներկայացուցիչներու հետ իրարհասկացողութեան «փրոթոքոլ» մը ստորագրեցին: Սակայն չուտով յայտնի եղաւ, որ աւելորդ էր Ռիկայի այդ փորձը, որովհետեւ Երեւանէն փախստական դաշնակ նախարարներ ու ղեկավարներ, 1921ի կէսերուն, Թաւրիզի մէջ իսկ իրենց ընտրութիւնը ըրած եւ գործի անցած էին արդէն: Արդարեւ, Սուլթանով, Վրացեան եւ ուրիշներ Թաւրիզի մէջ գաղտնի համաձայնութեամբ հիմը դրած էին Պրոմեթէին կամ «կովկասեան համադաշնակցութեան» եւ վճռած էին «բաժնուիլ Ռուսաստանէն՝ ապաւինելով Թուրքիային»: Եւ չուտով ալ գործի անցած էին՝ Պարսկաստանէն Հայաստան ղրկելով «Պանդուխտ» կոչուած «մարտական խումբը»:

Նոյն օրերուն, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները Փարիզի մէջ ստորագրեցին համաձայնութիւն մը, որով դարձեալ ուրացան արեւմտահայ դատը: Արդարեւ, կովկասեան «չորս հանրապետութիւններու» ներկայացուցիչները, – Ա. Ահարոնեան, Ս. Մ. Թոփչիպաշէֆ՝ Ազրպէյճանի կողմէ, Ս. Ջերմոյէֆ՝ հիւսիսայինկովկասի կողմէ, եւ Ա. Չխենկելի՝ Վրաստանի կողմէ, – 1921 Յունիս 10ին ստորագրեցին համաձայնութիւն մը, որով փախստական կառավարութիւնները կը դոյացնէին «դինակցութիւն» մը, եւ ի միջի այլոց կ՚որոշէին բարեկամանալ Թուրքիոյ հետ՝ բարեկամացնելէ

եաք Թուրքն ու դաշնակցականը: Թաւրիզի դաշտնի եւ Փարիզի բայցայտ համաձայնութիւններէն եաք՝ Վրացեան–Դարբինեան–Օհանջանեան–Ռուբէն վաչա խմբակին կողմէ ղեկավարուող դաշնակցականները անչեղօրէն չարունակեցին իրենց փրօ–Թուրք վարքագիծը, եւ սերտօրէն գործակցեցան Սուլթանովներու եւ Ռասուլ Զաւէնեանի, Ժորաանիաններու եւ Գեղեչկորիններու հետ: Թուրքիոյ հետ՝ ընդդէմ Ռուսիոյ, – ա՛յս էր տարապը Պրոմեթէի քաղաքականութեան: Եւ այս պարագան վերջնականապէս պարզուեցաւ՝ երբ Պրոմեթէի կեդրոնը Կոմիտէն հաստատուեցաւ Պոլիս, Մուսթաֆա Քեմալի եւ փան–Թուրանիսթներու հաճութեամբ, քաջալերութեամբ եւ աջակցութեամբ, եւ սկսաւ դաւադրական գործի, բացի հրապարակային քարոզչութենէ: Իսկ դաշնակ ղեկավարութիւնը 1926 Դեկտ. 29ին յարմա՛ր տեսաւ միանալ Պոլսոյ այդ կոմիտէին...

Նոյն շրջանին, աւելի ճիշդը 1924ի սկիզբը, դաշնակ ղեկավարութիւնը հրապարակ նետեց «անհայրենիք պետութիւն» բոլշեւիկեան յղացքը, եւ սկսաւ ճառել «հոգեկան հայրենիքէ» եւ այլ այլանդակ հայեացքներէ: Անիկա իր ամբողջ մամուլով եւ դիրքերով ու գրքոյկներով տեւապէս պայքարեցաւ Հայկական Հանրապետութեան դէմ, եւ չանաց պանդուխտ հայերը պաղեցնել Մայր Հայրենիքին եւ իրեն կապել ու ենթարկել: Ծօսքին հետ՝ միշտ կար անչուշտ գործը, որ կարգ մը պարագաներուն եղաւ ծանրակշիռ, – ինչպէս 1930ի «կովկասեան ապստամբութիւններու» ընթացքին խառնակչական աշխատանքը Հայաստանի կարգ մը դիւղական շրջաններու մէջ, պատճառ դառնալով ապէտի:

Հիթլէրի իշխանութեան գլուխ գալէն եաք հակասովետ չարժումը թափ առած ըլլալով՝ Կովկասի եւ Անդրկովկասի փախստականները, Պրիւքսէլի մէջ, 1934 Յուլիս 14ին սարքագրեցին «Կովկասեան Համադաշնակցութեան ուխտը», եւ հրաւէր կարդացին դաշնակցականներուն միանալու նոր կազմակերպութեան: Առանց պաշտօնապէս յարելու ուխտին՝ Դաշնակցութիւնը գործակցեցաւ այդ կազմակերպութեան հետ, ապա, երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքին, Հիթլերական Գերմանիոյ բանակներուն հետ զօրք դրկեց, Դրօ–ի հրամանատարութեամբ, մինչեւ հիւսիսային Կովկաս, յուսալով որ նացիները իրեն կը չնորհէին պրաւուելիք Հայաստանին իշխանութիւնը:

Միջպատերազմեան տարիներուն, ուրեմն, հայկական կուսակցութիւններէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հետեւեցաւ փրօ–Թուրք եւ հակա–սովետ քաղաքականութեան մը, մոռնալով մեր հողային

դատը, եւ նոյնիսկ անուղղակիօրէն ծառայելով փանթուրանական-ներու դատին: Անիկա տեւապէս պայքարեցաւ Հայկական Հանրապետութեան դէմ:

Ժխտական այս վերաբերումին հակադրուեցաւ ազգային միւս երկու կուսակցութեանց, – Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, – դրական, հայրենասիրական վերաբերումը, վարքագիծը: Հնչակեանները իրենց մամուլով եւ ակումբներով ամուր կանգնեցան Հայկական Հանրապետութեան կողքին, եւ ջանացին հակազդել դաշնակ գործունէութեանց: Դժբախտաբար, տարակարծութիւնները երբեմն այնքան բուռն եղան, որ բախումներ յառաջացան եւ կարգ մը զոհեր խռովեալ վիճակ ապրեցան տարիներով: Պատմական ախուր իրողութիւն է նաեւ, որ դաշնակցականները ահաբեկչութեան դիմեցին եւ սպանեցին հնչակեան գործիչներ, նաեւ այլ հայրենասէրներ: Բնական է, արձանագրուեցան փոխադարձութեան ցաւալի դէպքեր:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը հեռու մնաց միջազգային արկածախնդրութիւններէ, եւ հայոց պետութեան վնասելու ընոյթ ունեցող գործերէ ու կեցուածքներէ: Անիկա Հայկական Հանրապետութեան ապահովութիւնը դուաւ ռուս ժողովուրդի հետ բարեկամութեան ու գործակցութեան վարքագծին մէջ: Եւ հնչակեանները քաջալերեր հանդիսացան Մայր Հայրենիքին ի նպաստ կատարուած հանդանակութիւններուն ու կազմակերպուած մշակութային ձեռնարկներուն: Անոնք ջանացին ներտացնել կապերը հայրենաբնակ ժողովուրդին եւ Սփիւռքահայութեան: Իրենց դպրոցներով, թերթերով եւ ակումբներով՝ հնչակեանները աշխատեցան մշտարծարծ պահել հայրենասիրական ոգին: Եւ միշտ համաձայն եղան հայրենադարձի չարժումին, միշտ քաջալերեցին ներգաղթը:

Հայ Սփիւռքի մէջ ազգապահպանման ու հայրենասիրական բախտորոշ դեր կատարեցին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը: Դպրոցն ու մշակոյթը հայապահպանման կարեւորագոյն ազգակները հանդիսանալով՝ բարեգործականը տակաւ առ տակաւ զանոնք իր հետաքրքրութեան եւ ուշադրութեան զլխաւոր առարկաները դարձուց, եւ զարկ տուաւ հայ կրթութեան՝ մասնաւորաբար Միջին Արեւելքի մէջ, բանալով սեփական վարժարաններ եւ նպաստելով հարիւրաւոր ազգ. կամ յարանուանական վարժարաններու: Բայց աստի, ազգանուէրը ու հայրենանուէրը մեծագոյն հանգանակութիւններուն նախաձեռնողը, մղիչ ուժը կամ քաջալերողը հանդիսացաւ բարեգոր-

ծականը՝ քսանական թուականներէն ի վեր: Բաւականանանք յիշելով միայն մէկ միլիոն եւ կէս միլիոն տոլարի երկու հանգանակութիւնները՝ ի նպաստ 1946–47 թուականներու ներգաղթին ու ներգաղթողներուն: Եւ Բարեգործականի նախագահ Պօղոս Նուպար փաչան չէ՞ր որ իշխանական նուիրատուութեամբ մը հիմը դրաւ Նուպարաշէնն (հիմա Սովետաշէն) աւանին՝ Երեւանի կից: Դարձեալ, ո՞վ աւելի կարեւոր դեր խաղաց մեր ազգային դատի հետապնդման մէջ՝ քան Պօղոս Նուպարը, որ կը վայելէր Բարեգործականի միւս դեկավարներուն նուիրեալ գործակցութիւնը: Ազգանուէր պատկառազդու վաստակով կազմակերպութիւն մը եղաւ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, եւ հիմա անիկա նոյնքան նուիրումով կը շարունակէ իր ծառայութիւնները՝ նախագահ Ալեքս Մանուկեանի եւ անոր գործակիցներուն առաջնորդութեան տակ:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը ծնունդն էր ազգային մեծ եւ անյետաձգելի պահանջքի մը: Քսանական թուականներու սկիզբները, ինչպէս տեսանք, հայ ժողովուրդի կեցուութեան պայմանները հիմնական փոփոխութեան ենթարկուած էին: Հայոց պատմութեան մէջ բացուած էր բոլորովին նոր էջ մը: Պարպուած էր արեւմտեան Հայաստանը, եւ փաստօրէն ճախողած էր արեւմտահայ հողային դատը: Մեծ պետութիւնները խոստմնադրուժ եղած էին, եւ թողլքուած էր մեր ժողովուրդը. կորսուած էր հայկական Կիլիկիան, պատռտուած էր Սեւրը, եւ ճամբան կը հարթուէր դէպի Լոզան: Միւս կողմէ, արեւելահայ ժողովուրդը ընդունած էր նոր կարգեր եւ իր ճակատագիրը սերտօրէն կապած էր նոյն իրաւակարգին ենթարկուած ռուս ժողովուրդի ճակատագրին: Արեւմուտք կռնակ կը դարձնէր խորհրդային իրաւակարգով երկիրներուն, եւ Հայկական Հանրապետութիւնը, Ռուսաստանի կողքին գտնուելով, իր կարգին ստիպուած էր կռնակ դարձնել Արեւմուտքին: Իսկ պանդուխտ հայ գանգուածները դրեթէ ամբողջութեամբ կ'ապրէին դը-

Վահան Թէքէեան

բամատիրական կամ արեւմտեան տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներու մէջ: Անհրաժեշտ էր նաւաբեկութենէ փրկուած հայ խլեակներուն մէջ ամուր պահել Հայրենիքին սէրը, անհրաժեշտ էր զանոնք կազմակերպել ու յուսահատութեան եւ ուծացման վիհերէն հեռու պահել՝ որքան կարելի էր, անհրաժեշտ էր Մայր Հայրենիքի եւ Հայ Սփիւռքի հայորդիներուն միջեւ յառաջացնել եւ զօրացնել հոգեկան մխիթարն ու եղբայրակցութիւն՝ հակառակ քաղաքական աննպաստ պայմաններու, անհրաժեշտ էր վառ պահել հետաքրքրութիւնը ազգային ոուբը գաղին հանդէպ եւ անհրաժեշտ էր որդեգրել նո՛ր արեւելում: Հին մեթոտները ձախողած էին, հին գործելակերպերը մեզ տեղ չէին հասցուցած, անցա՛ծ էր յեղափոխութեան կամ ապստամբութեան շրջանը: Եւ ժամանակն էր որդեգրելու ազգային ու քաղաքական իրապա՛շտ, հաւասարակշռեա՛լ ու չափաւոր քաղաքականութիւններ:

Պատմական այս կարիքին գոհացում տալու մտահոգութեամբ էր ահա, որ Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութեանց փորձառու ղեկավարները որոշեցին իրենց ուժերը միացնել եւ լծուիլ տեղադային աշխատանքի: Միացման խօսակցութիւններ տեղի ունեցան Ամերիկայի մէջ եւ այլուր, եւ ի վերջոյ անոնք պսակուեցան յաջողութեամբ: Արդարեւ, նախկին արմենականները եւ վերակազմեալ հնչակեանները եւ ուրիշ խմբակցութիւններ, որոնք արդէն համախմբուած էին Սահմանադրական Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութեանց մէջ, միաձուլուեցան եւ կազմեցին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը՝ 1921 Հոկտեմբեր 1ին, Պոլիս: ՌԱԿը իր կազմութեան առաջին օրէն պատկառելի կազմակերպութիւն էր արդէն՝ իր բազմաթիւ շրջանակներով եւ ակումբներով, իր տասնեակ թերթերով: Անոր միացան չուտով Հայաստանէն արտասահման անցած Ժողովրդական կուսակցութեան ղեկավարներ: Եւ կազմակերպութիւնը ի վիճակի եղաւ ձեռնարկելու իր մեծ առա-

Միհրան Սվազլը

քելութեան՝ վայելելով առաջնորդութիւնը վաստակաւոր ղեկավարներու, ինչպէս Մ. Տամատեան, Մ. Սվազլը, Վ. Թէքէեան, Ա. Զօպանեան, Հրաչ Երուանդ, Միք. Պապաջանեան եւ ուրիշներ:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, Երեւանի իշխանութիւններուն հետ դաշափարաբանական լուրջ տարակարծութիւններ ունենալով հանդերձ, իր կազմութեան առաջին ամիսներուն իսկ որոշեց հայոց դատի հետապնդման եւ ազգահաւաքի առնչութեամբ գործակցիլ անոնց հետ: Եւ 1922ի Յունուարին ՌԱԿի վերին մարմինը որոշեց ներկայացուցիչ մը ղրկել վարչապետ Միասնիկեանի մօտ եւ ձեռնարկել խօսակցութեանց: Դաշնակցութեան վերին մարմինը իմացած ըլլալով այս որոշման մասին, ինք եւս ուզեց ներկայացուցիչ մը ղրկել եւ միասնաբար բանակցիլ: Տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն, եւ որդեգրուեցաւ ռամկավար–դաշնակցական միացեալ բանաձեւ: Զանազան պատճառներով կարելի չեղաւ սակայն յաջողցնել միացեալ առաքելութիւնը, եւ ռամկավար ներկայացուցիչ Արտակ Դարբինեանը առանձին գնաց Երեւան ու տեսակցեցաւ Միասնիկեանի հետ: Դժբախտաբար, հողային դատի հետապնդման եւ զանգուածային ներգաղթի մասին դրական եղրակացութիւններու չյանգեցան այդ տեսակցութիւնները, – Ա. Միասնիկեան յստակօրէն պատասխանեց.– «Թուրքերը առանց արիւն թափելու թիզ մը հող չեն զիջիր հայերուն, իսկ Մորհ. Ռուսիա չի կրնար միջամտել թըրքահայկական հարցին... Գաղթականներով ծանրաբեռնուած Հայաստանը ի վիճակի չէ ներկայիս նոր գաղթականներ ընդունելու...»:

Յայտնի էր որ Երեւանի նոր իշխանութիւնը անժամանակ կը դտնէր, – նաեւ անգործնական, – արեւմտահայ հողային դատին հետապնդումը, եւ ի վիճակի չէր զգար մեծ թիւով ներգաղթողներ ընդունելու՝ նկատի ունենալով երկրին տնտեսութեան ու չինարարութեան անբաղձալի կացութիւնը: Ռամկ. Ազատական Կուսակցութեան կը մնար, ուրեմն, դէթ հաւատարիմ մնալ մեր ժողովուրդի սրբազան դատին, անոր հանդէպ վառ պահել հետաքրքրութիւնը արտասահմանի մէջ, նոր սերունդին ճանչցնել այդ անժամանցելի դատը եւ անոր մէջ զարգացնել իրաւատէրի՛ հոգեվիճակ,– եւ սպասել լաւագոյն օրերու: ՌԱԿը երբեք չուրացաւ մեր հողային դատը, երբեք չհրաժարեցաւ անկէ՝ ոչ սկզբունքով, ոչ «պայմաններու պարտադրանքով» եւ ոչ ալ «ժամանակաւորապէս»: ՌԱԿին համար միշտ նուիրական եղաւ այդ դատը, եւ անիկա երբեք չդադրեցաւ քարոզչութիւն ընելէ այդ դատին ի նպաստ: Ու չնորհիւ այդ հետա–

քըրքըմութեան եւ այդ դաստիարակութեան էր որ՝ երբ երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքին հայոց դատը հետապնդելու յարաբերաբար նպաստաւոր պայմաններ յառաջացան, կարելի եղաւ չուտով անհրաժեշտ կազմակերպութիւնը մէջտեղ բերել եւ անյապաղ լծուիլ լայնածաւալ աշխատանքի:

Հողային դատի հետապնդումէն զատ՝ կային անշուշտ նոյնքան եւ աւելի կարեւոր հարցեր, – հայկական պետութեան գոյատեւումը, այդ պետութեան մէջ հայ ժողովուրդին ֆիզիքական ապահովութիւնն ու բարգաւաճումը, եւ արտասահմանի հայութեան ֆիզիքական ապահովութիւնն ու ազգապահպանումը: Անհրաժեշտ էր ղրկապաշտ կեցուածքներ որդեգրել այս հարցերէն իւրաքանչիւրին մասին, անհրաժեշտ էր յստակ տեսակէտ բանաձեւել: Եւ ՌԱԿը իր Ա. Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովին (Պոլիս, 1922 Յունիս) մէջ իսկ գծեց իր իրատես հայրենասիրութեան ուղին: Հակառակ արեւմուտքի մէջ տիրող հակասովետ ծանր մթնոլորտին, հակառակ կասկածի տակ առնուելու վտանգին, եւ հակառակ երեւանեան իշխանութեանց գաղափարաբանական այլամերժութեան, ՌԱԿի դերադրյն ժողովը իրատեսութիւնը եւ քաջութիւնը ունեցաւ որդեգրելու սա ողջմիտ ու խոհեմ բանաձեւը.–

«Նկատելով որ Սովհ. Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդի գոյութիւնն ապահովուած է օրուան կառավարութեան քաղաքական կապերով, Պատգամաւորական Ժողովը կուսակցութեանս համար կ'որոշէ՝

«1) Արեւմտեան Հայաստանի դատին անկախ օրկանով մը հետապնդման հետ, միանգամայն աջակցիլ եւ մեր ուժերը տրամադրել հայկական կառավարութեան՝ Հայաստանի տնտեսական եւ քարոյական վերաշինութեան, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական պահպանման աշխատանքին համար: 2) Աշխատիլ արգիլել ամէն արկածախնդրական ձեռնարկ, որ կրնար վտանգել ժողովուրդին ու պետութեան գոյութիւնը»:

Քաոնական թուականներու սկիզբներու քաղաքական եւ ազգային չափով ու վտանգալից պայմաններուն մէջ ա՛յսպիսի վարքագծի մը որդեգրումը կ'ենթադրէր խիզախ հայրենասիրութիւն, անշահախնդիր ազգասիրութիւն եւ քաղաքական հասունութիւն: Պատմական իրողութիւն է, որ ամբողջ ազատական ղեկավարները ցոյց տուին այդ հայրենասիրութիւնն ու հասունութիւնը: Անոնք համոզուած էին որ Հայկական Հանրապետութիւնը հայկական հարցի մասնակի բայց յաջող ու մեծապէս իրախուսիչ լուծումն էր: Ա-

նոնք դիտէին թէ հայկական պետութիւնը մեր մեծ երազի ճամբուն վրայ հոյակապ նուաճում մըն էր, մեր անսահման զոհողութիւններուն վարձատրութիւնը, եւ բախտորոշ հանգրուան մը: Անհրաժեշտ էր դուրդուրալ անոր վրայ, անհրաժեշտ էր զօրավիզ կանգնիլ անոր եւ մտահոգուիլ անոր ապահովութեամբ: Դարաւոր պայքարէ, ազատագրական ճիգերէ, մարտիրոսութիւններ ու նահատակութիւններ ետք, ահա յարութի՛ւն առած էր հայոց պետութիւնը, վերականգնա՛ծ էր հայոց ազգային օճախը, եւ անհրաժեշտ էր ամբողջական նուիրումով պահել զայն ու զօրացնել յարատեւօրէն: Մեր ժողովուրդին դերապոյն չահը ա՛յդ կը պահանջէր, եւ կարեւորութիւն չունէր թէ ո՛ր օտարը ինչ կ'ըսէր այդ դրապաշտ հայրենասիրութեան մասին: Կարեւորը մեր ժողովո՛ւրդն էր, մեր սեփական պետութի՛ւնը:

Ռամկավար ազատականները միշտ առաջնորդուեցան այս ազդակէն սկզբունքներով, եւ անցնող քառասուն տարիներուն մեր ժողովուրդին մատուցին անգնահատելի ծառայութիւն: Հայրենանուէր բոլոր հանդանակութիւններուն յաջողութեան մէջ կարեւորագոյն բաժինը ունեցան անոնք: Մայր Հայրենիքին մէջ՝ հայրենակցական միութիւններու կողմէ բազմաթիւ աւաններու չինութեան գլխաւոր մղիչ ուժը հանդիսացան: Ներպաղթի յաջողութեան մէջ ունեցան կարեւորագոյն դեր: Մի՛շտ ջանացին վառ պահել հայրենասիրական զգացումը Սփիւռքի բոլոր համայնքներուն մէջ: Անընդհատ աշխատեցան զօրացնել հոգեկան միութիւնը եւ մշակութային կապը՝ հայութեան երկու թեւերուն միջեւ: Անոնք յամառօրէն պայքարեցան այն բոլոր արկածախնդրութիւններուն ու ժխտական երեւոյթներուն դէմ, որոնք կրնային վնասել հայկական պետութեան եւ հայ գաղութներուն: Եւ անոնք յարատեւ ճիգով ճի՛գ առ ճիգ կերտեցին ազգային մեծամասնութեան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋ–ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Մինչ արտասահմանի հայութիւնը միջ–պատերազմեան տարիներուն կ'ապրէր վերեւ պարզուած՝ կարգ մը տեսակէտներով խանդավառիչ, բայց այլապէս ափսոսալի վիճակն ու կեանքը, անդին Հայկական Հանրապետութիւնը կ'արձանագրէր դժուարին սակայն յարատեւ տնտեսական ու մշակութային վերելք: Մենք միայն քանի մը տողով կրնանք անդրադառնալ հոս այդ յառաջընթացին,

նկատի ունենալով որ մեր նիւթի անմիջական սահմաններուն մէջ չ'իյնար Սովետական Հայաստանի ներքին պատմութիւնը:

Արձանագրած եղանք արդէն, թէ խորհրդային իշխանութիւնը, վարչապետ Միասնիկեանի պաշտօնավարութեան օրով, լծուած էր վերաշինութեան լուրջ աշխատանքի: Անիկա զբաղած էր պետական տնտեսութեան վերականգնումով, ձեռնարկած էր ելեկտրականացման չինութեան, ջրանցքներու բացումին եւ դործարաններու կառուցումին: Հետեւելով Ռուսիոյ օրինակին՝ Երեւանի կառավարութիւնը որդեգրած էր ՆԵՓի (նոր տնտեսական քաղաքականութեան) մեթոտները, եւ սկսած էր արդէն լաւ արդիւնքներ ձեռք ձգել: Միասնիկեանի կարգադրութեամբ՝ Պարսկաստանէն եւ այլ երկիրներէ շուրջ 25,000 հայեր վերադարձած էին Մայր Հայրենիք: Մշակութային մարզին մէջ՝ վերաբացուած էր անշուշտ Երեւանի համալսարանը, պայքար ծաւալած էր անգրագիտութեան դէմ, չինուած էին բազմաթիւ նոր դպրոցներ, կը հրատարակուէին թերթեր ու դիրքեր: Մէկ խօսքով՝ յուսադրիչ ու խրախուսիչ սկի՛զբ՝ տնտեսական վերականգնումի եւ մշակութային վերածաղկումի:

1925 թուականին օդանաւի արկածով մահացաւ Հայկական Հանրապետութեան կորովի վարչապետը, Ալ. Միասնիկեանը, բայց անոր դործը չարունակեցին Լուկաչինը եւ ուրիշներ: 1928 թուականը ամբողջ Ս. Մխութեան կեանքին մէջ կարեւոր անկիւնադարձ հանդիսացաւ, որովհետեւ այդ թուականին սկսաւ առաջին «հնգամեայ փլանը». պետութիւնը ջնջեց ՆԵՓը եւ որդեդրեց հաւաքական տնտեսութեան (կոլխոզի) դրութիւնը, բայի մասնաւոր չեչտ դնելէ ծանր ճարտարարուեստի կառուցման վրայ: Առաջին հնդամեայ փլանը պիտի տեւէր 1928–1933, սակայն ժամկէտէն առաջ իրադործուած հռչակուեցաւ անիկա, եւ 1932ի վերջերը տրուեցան մեծ ճիդին արդիւնքները: Այսպէս, 1927–28ի մակարդակին բաղդատմամբ՝ Հայկական Հանրապետութեան արդիւնաբերութեան ընդհանուր արտադրանքը 1932ին աւելցած էր մօտ չորս անդամ: 1932ին հայկական պետութեան մէջ կը դործէին 29 ելեկտրակայաններ, ոռոդելի տարածութիւնը հասած էր 119,200 հեկտարի, հայկական դաշտերուն մէջ կ'աշխատէին 500 թրաքթորներ: Իսկ կոլտնտեսութիւններու թիւը հասած էր 392ի՝ 1928ի 55ին դիմաց:

Հնդամեայ փլանի վերջաւորութեան լուրջ յաջողութիւն արձանագրուած էր, այո, բայց աւոր համար սո՛ւղ գին վճարուած էր: Անհրաժեշտ եղած էր «լուծարքի ենթարկել» ամբողջ fուլաf դասակարգը՝ բարեկեցիկ գիւղացիութիւնը, – ինչ որ իր կարգին

պուռ բացած էր անկարգութիւններու եւ խռովութիւններու, որոնց մէջ որոշ դեր կատարած էր Պրոմեթէն, մանաւանդ 1929–30 թուականներուն: Կոլտնտեսութեան դրութիւնը յաջողութեան ճամբուն մէջ դրուած էր, սակայն ի դին մարդկային մեծ ողբերգութեան:

Աղասի Խանճեան

1930ին իբրեւ Հայկական Հանրապետութեան ղեկավար Երեւան ժամանեց եւ գործի անցաւ ժողովրդանուէր երիտասարդ պետական գործիչ մը, վանեցի Աղասի Խանճեանը: Անիկա հանրապետութեան տնտեսական ու մշակութային գործերը յաջողապէս կազմակերպեց ու վարեց մինչեւ իր սպանութիւնը 1936 Յուլիսին՝ ձեռամբ ճիւաղ Լաւրենթի Պերիային: Հայրենասէր եւ ազգասէր ղեկավար էր Խանճեանը. մեծ թափով առաջ տարաւ երկրորդ հնգամեայ փլանի կառուցումները, չանաց բարձրացնել ժողովուրդին կենսամակարդակը, գուրգուրաց հայ մշակոյթին վրայ, – 1933ին բացաւ Երեւանի օփերան, քաջալերեց Զարենցի եւ Բակունցի նման աստղեր պարունակող համաստեղութիւնը դրողներու: Եւ փորձեց տէր կանգնիլ հայոց ազգային իրաւունքներուն: Ապա, երբ «վերէն» հրահանգ տրուեցաւ իրեն, որ ձերբակալէր ու լուծարքի ենթարկէր իր երկրին «ազգայնական գործիչներն ու մտաւորականները», մերժեց հնազանդիլ, եւ արժանացաւ ստալինեան բռնատիրութեան անողոք հաշուեյարդարին:

Արդարեւ, Խանճեանի սպանութենէն առաջ ծայր տուած էին արդէն «անհատի պաշտամունքի չրջանի» խժդժութիւնները, Ստալին եւ իր կամակատարները սանձարձակ մխրճուած էին ոճրային գործունէութեան մը մէջ: Սպանուած էր Կիրովը, եւ այդ դէպքը պատրուակ բռնելով, Ստալին ձեռնարկած էր «մաքրագործումներու», ի սպառ ճզմելու համար իր բոլոր հակառակորդները: Տակաւ առ տակաւ «մաքրագործուեցան» պոլշեւիկեան յեղափոխութեան դրեթէ բոլոր ղեկավարները եւ կարմիր բանակի մեծ հրամանա-

տարները: Բռնատէրը սպաննեց կամ Սիպերիոյ խորերը դռնուղ կեդրոնացման կայանները ղրկեց տասնեակ հազարաւոր որակեալ կուսակցական գործիչներ, պետական պաշտօնատարներ, զինուորականներ, արուեստագէտներ ու մտաւորականներ: Եւ ոչ մէկ հանրապետութիւն վերջ մնաց ստալինեան մահասփիւռ խորշակէն:

Եթէ Յանճեանը մերժեց մասնակցիլ Ստալինի ոճրային կամայականութիւններուն, ապա անոր սպանութենէն ետք Երեւան առաքուած գործակատարը, Ամատունին, սիրով կատարեց իրեն տրուած ահաւոր հրահանգները: Մեր ժողովուրդը քիչ արտադրած է այնպիսի ոճրամէտ ու գազանաբարոյ մարդ՝ ինչպիսին էր Ամատունին: Անիկա առանց այլեւայլի կ'ոտարեց իր տէրերուն կամքը. եւ սպաննուեցան պետական նուիրեալ գործիչներ՝ վարչապետ Սահակ Տէր Գաբրիէլեան, Լուկաչին ու տասնեակներով ուրիշներ, եւ հանճարեղ մտաւորականներ Բակունց, Թոթովենց եւ տասնեակներով ուրիշներ, եւ զինուորականներ ու պետական պաշտօնատարներ: Հազարաւոր ուրիշներ բանտարկուեցան եւ աքսորուեցան: Եւ այս բոլորը չբաւէր կարծէք, Ստալին 1939ին Երեւան ղրկեց Պերիան եւ Մալենքովը եւ «մաքրագործեց» Հայաստանի կոմկուսի 3000 որակեալ անդամները...

Զարմանալին այն է, որ հակառակ սարսափի այս ահռելի մթնոլորտին, հակառակ այս սանձարձակ «մաքրագործումներուն», երկիրը անտեսապէս ընդհանուր առմամբ յառաջդիմած էր, եւ կատարած էր չինարարութիւն: Երկրորդ հնգամեայ փլանի աւարտին՝ զգալապէս աւելցած էր ճարտարարուեստական եւ գիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը. կեանքի մակարդակը քիչ մը աւելի բարելաւուած էր: Զարկ տրուած էր քաղաքաշինութեան, Երեւան ընկրկած էր դառնալ ներկայանալի մայրաքաղաք՝ ըստ մեծ ճարտարապետ Ա. Թամանեանի նախագիծին: Կատարուած էր ներգաղթ՝ թէեւ փոքր չափերով (չուրջ 10,000 հոգի): Պէտք է նշել նաեւ, որ 1936ին լուծուած էր անդրկովկասեան համադաշնակցութիւնը, եւ Հայկական ՍՍ Հանրապետութիւնը իբրեւ առանձին միաւոր, – 11 հանրապետութիւններէն մին, – մաս կազմած էր ՍՍՌՄ-ին:

1939ին Հայկական Հանրապետութեան բնակչութեան թիւը հասած էր 1,282,300ի՝ 1921ի 720,000ին եւ 1926 Դեկտ.ի 881,300ին դիմաց:

ԵՐԿՐՈՐԴ Ա.ՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ

1939 Թուականի վերջերուն «մաքրագործումներու» թափը կոտրած էր եւ մղձաւանջը սկսած էր մեղմանալ, ու ժողովուրդը կը յուսար որ այլեւս քիչ մը քնականոն կեանք պիտի վայելէր, սակայն այս անգամ ոչ միայն իր, այլեւ ամբողջ մարդկութեան դէմ կը ցցուէր Երկրորդ Աշխարհամարտի մահամանգաղը, սպառնալով տասնեակ միլիոնաւոր մարդոց կեանքին: Այս պատերազմին ուրուականը սկսած էր ցցուիլ տակաւին 1933 Յունուարին՝ երբ Նացիներու պետ Ատոլֆ Հիթլէրը տիրացած էր Գերմանիոյ իշխանութեան, չուտով հաստատած ֆաշիստական ամբողջատիրութիւն, եւ հռչակած էր ծնունդը Երրո՛րդ Ռայխին, որ պիտի ապրէր... «հազար տարի»: Կարելի է ըսել թէ մահապարը սկսած էր նոյնիսկ Հիթլէրէն առաջ, 1931ին, երբ գինապաշտ ձափոնը յարձակած էր Զինաստանի վրայ եւ անկէ կորզած էր Մանչուրիան, իսկ Ազդերու Լիկան եւ «արեւմտեան մեծ ռամկապետութիւնները» մատ իսկ չէին չարժած՝ կեցնելու համար նախայարձակումը: Գերմանիոյ մէջ նացի յաղթանակէն ետք՝ ճամբան հարթուեցաւ դէպի նոր Արմակեդոնն: Մարդկութիւնը քայլ առ քայլ եւ արագօրէն դիմեց դէպի անդունդ.– Նացի Գերմանիոյ սպառազինում, – 1935ին Ֆաշիստ Իտալիոյ կողմէ Եթովպիոյ դրաւում, – նոյն տարին ճափոնական նոր յարձակում Զինաստանի վրայ, – 1936ին Հիթլէրի կողմէ Հռենոսի աւազանի զինուորական դրաւում եւ Վերսայլի դաշնագրի պատռտում, – քսկիզը Ֆրանսական եւ անգլիական վերազինութեան, – 1937ին Պերլին–Հռոմ առանցք, – 1938ի Մարտին Անշլուս՝ Նացի Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ, – 1938ի Հոկտեմբերին՝ Միւնիխ եւ Չեխոսլովաքիոյ անդամահատում, – 1939ի գարնան՝ Չեխոսլովաքիոյ ամբողջական դրաւում, – ապա Տանցիկի տագնապ, – անգլեւֆրանսական եւ սովետական բանակցութիւններ, 1939 Օգոստոս 22ին՝ սովետեւգերմանոչ–յարձակման ուխտ: Ահա՛ քանի մը կարեւոր հանգրուաններ՝ ուրկէ Եւրոպա նետուեցաւ անդունդ, – երբ 1939 Սեպտ. 1ին Գերմանիա յարձակեցաւ Լեհաստանի վրայ:

Նացի Գերմանիա իր առաջնակարգ ռազմամեքենայով քանի մը օրուան մէջ ճզմեց Լեհաստանը, եւ պատերազմը սկսելէն նուազ քան մէկ ամիս ետք Գերմանիա եւ Ս. Միութիւն իրենց միջեւ բաժնած էին այդ երկիրը: Ոչ միայն քարտէսէն զարձեալ ջնջուեցաւ Լեհաստանը, այլեւ նացիները, գործադրութեան դնելով իրենց ցեղապաշտական վայրագ ըմբռնումները, չուտով հոն սկսան զան–

դուածային սպանութիւնները, որոնց յետագային զոհ պիտի երթային միլիոնաւոր լեհեր ու հրեաներ: Լեհաստանի հաշուեյարդարէն ետք, նացի ռազմամեքենան հանդչեցաւ քանի մը ամիս, ապա, 1940ի գարնան, ահեղ թափով նետուեցաւ Գերմանիոյ արեւմտեան դրացիներուն վրայ: Քանի մը չաբթուան ընթացքին, Վերհմախթի պլիցէրիկին առջեւ ծունկի եկան Տանիմարքան, Նորվեկիան, Հոլանտան ու Պելճիքան: Յետոյ կարգը եկաւ Ֆրանսայի, եւ անգլիական արշաւանքի բանակին: Վերհմախթը արմուկի հարուածով մը դէպի ծով չպրտեց անգլիական բանակը, որ հրաշքով մը Մայիսի վերջին օրերուն կրցաւ Տիւնքերքէն նաւ առնել եւ ապաստանիլ Անգլիա. մինչ այդ՝ ճեղքուած էր արդէն Ֆրանսական Մաժինոյի դիծը, եւ չախչախուած էին ֆրանսական զօրքերը. Յունիս 14ին յաղթական գերման բանակը մտաւ Փարիզ՝ ափ ի բերան ձգելով աշխարհը: Անկէ չորս օր առաջ, Մուսոլինիի Իտալիան պատերազմին մէջ մտած էր եւ չախկալի պէս սկսած էր կոնակէն հարուածել վիրաւոր Ֆրանսան:

Հիթլէր եւ Մուսոլինի 1940ի Յունիսին տէր դարձած էին արդէն Վիսթուլայէն արեւմուտք գրեթէ ամբողջ Եւրոպային, բացի գլխաւորաբար Մեծն Բրիտանիայէն, ուր զօրծերուն ղեկը հիմա իր ձեռքերուն մէջ ունէր Ուինսթըն Չըչիլը: Ֆրանսա կը զտնուէր նացի կրունկի տակ, բայց Զօր. Շարլ տը Կոլ սկսած էր արդէն կազմակերպել «ազատ Ֆրանսական ուժերը»: Հիթլէրին կը մնար չչմեղուցիչ հարուածով մը հաչիւը մաքրել Անգլիոյ եւս, եւ ապահովել ամբողջական յաղթանակը: Այդ նպատակով Հիթլէր Անգլիոյ վրայ արձակեց իր հռչակաւոր Լուֆթվաֆէն (օդուժը), բայց սա չկրցաւ անգլիական երկինքներէն սրբել ու ջնջել Ա. Է. Էֆ.ը, իսկ առանց օդի տիրապետութեան՝ անհնար էր ներխուժելը: Լուֆթվաֆէն պարտուեցաւ՝ հակառակ կէօրինկի պարծենկոտութեան, Հիթլէր հրաժարեցաւ ներխուժման ծրագրէն եւ ուշադրութիւնը դարձուց դէպի արեւելք: 1941ի գարնան նացի զինուժը ընկճեց Յունաստանը եւ Եուկոսլաւիան: Եւ յետոյ՝ ծանր ու սպառնալից լռութիւն մը տիրեց արեւելեան Եւրոպայի մէջ:

Լռութիւն մը՝ որ ահաւոր որոտումով խզուեցաւ, երբ նացի ռազմամեքենան իր ամբողջ մոլեգնութեամբ 1941 Յունիս 22ին վատօրէն նետուեցաւ Սովետական Միութեան վրայ: Սկսած էր սովետական ժողովուրդներու «հայրենական մեծ պատերազմը», եւ հայ ժողովուրդը անդամ մը եւս ստիպուած էր նետուիլ կեանքի ու մահուան դուպարի մէջ: Հիթլէրական Գերմանիա Մ. Միութեան

վրայ յարձակեցաւ աննախընթաց պատրաստութեամբ, եւ չուտով, երկու հազար մղոն երկարութեամբ ճակատի մը վրայ, երկուստեք միլիոնաւոր զինուորներ ու տասնեակ հազարաւոր թնդանօթներ, հրասայլեր ու սաւառնակներ իրարու բախեցան պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած սաստկութեամբ: Պատմութեան ամէնէն տիտանեան կռիւներն էին, որ կը մղուէին, եւ անոնց ելքը պիտի որոշէր մարդկութեան ճակատագիրը «հազար տարուան համար»՝ ըստ Հիթլէրի: Նացի բանակները սովետական հողէն ներս յառաջացան ապրպօրէն, սակայն չկրցան գրաւել ոչ Մոսկուան եւ ոչ ալ Լենինկրատը, իսկ 1941ի ձմեռնամուտէն իսկ առաջ սովետական բանակը անցաւ հակայարձակումի: 1942ի գարնան նացի բանակները իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացուցին հարաւ–արեւելեան ճակատներուն վրայ եւ գրաւեցին Ուքրանիան, Ղրիմը, հիւսիսային Կովկասը, եւ հասան Վոլկա՝ Ստալինկրատ:

Մինչ այդ՝ ճապոն յիմարութիւնը դործած էր 1941 Դեկտեմբերին յարձակելու Փըրլ Հարպըրի վրայ, եւ Միացեալ Նահանգները պատերազմի մտած էին ու նախագահ Ռուզվելթ սկսած էր զօրաշարժի ենթարկել իր երկրին արդիւնաբերական, ֆինանսական ու մարդկային անսպառ աղբիւրները: Անխուսափելի էր այլեւս, որ ի վերջոյ պարտուէր Պերլին–Հռոմ–Թոքիօ եռանկիւնը: 1942 Հոկտեմբերին Մոնթկոմըրի սկսաւ յարձակիլ էլ Ալամէյնի մէջ, եւ Ռոմմելի ուժերը ստիպուեցան նահանջել: Պատերազմին ամէնէն բախտորոշ ճակատամարտը մղուեցաւ Ստալինկրատի մէջ ու չուրջ, եւ սովետական բանակը ճզմեց նացի զինուժը, գերի բռնելով 330,000 զինուոր: 1943ի սկիզբը չրջուեցաւ ռազմական մակընթացութիւնը, եւ նացի ուժերը սկսան ընկրկիլ: Սովետական բանակը մէկը միւսէն ահեղ հարուածներով կոտրատեց ու ջախջախեց հիթլերական ռազմամեքենան, եւ 1944ին ներխուժեց Լեհաստան ու Պալքանները: Վրայ հասաւ 1944 Յունիս 6ի անկլօ–ամերիկեան տիտանեան ցամաքահանումը Նորմանտիէն, եւ գերման զինուժը արեւմուտքի մէջ եւս պարտուեցաւ: Անկէ ետք, արեւելքէն եւ արեւմուտքէն, դաշնակիցները անդսպելի գրոհով երկանաքարերու մէջ առին ֆաշիստ բանակները եւ զանոնք ազատին ու փոչիացուցին: Մարշալ Ժուքով հարիւր հազարաւոր զինուորով եւ 40,000 թնդանօթներով նետուեցաւ Պերլինի վրայ եւ գայն գրաւեց, մինչ Զօր. Այզընհաուըրի բանակները կը գրաւէին արեւմտեան Գերմանիան: Հիթլէր անձնասպան եղաւ, եւ Երրորդ Ռայխը առանց պայմանի անձնատուր եղաւ 1945 Մայիս 8–9ին: Ապրած էր 12 տարի.. փոխան «հազար»ի...

կը մնար ճափոնը, որ տակարացուցած էին արդէն ամերիկացիք: 1945 Օգոստ. 6ին Հիրոչիմայի վրայ ձգուեցաւ առաջին ատոմական ռումբը, երկու օր ետք սովետական բանակը սկսաւ Մանչուրիոյ պրաւումը, ապա արձանագրուեցաւ Նակազաքիի ատոմական ռումբը, եւ ուժասպառ ճափոնը անձնատուր եղաւ ամերիկացիներուն: Վերջացած էր պատմութեան մեծագոյն պատերազմը, յաղթած էին դաշնակիցները: Բայց այս երկրորդ աշխարհամարտը արժած էր վաթսուն միլիոն մարդու կեանք, չուրջ մէկ թրիլիոն տոլար արժողութեամբ ֆինանսական վատնում, հաղարաւոր քաղաքներու եւ աւաններու քանդում: Եւ սկսած էր ատոմական դարաշրջանը...

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՊԱՏՈՒԱՌԵՐ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Հայ ժողովուրդը յաղթանակին բերաւ իր չատ պատուաբեր մասնակցութիւնը, եւ անդամ մը եւս ցոյց տուաւ իր զինուորական տաղանդը: Հայ մարտիկներ եւ բարձրաստիճան զինուորականներ պատուով կատարեցին իրենց ռազմական պարտականութիւնները բոլոր ճակատներուն վրայ, եւ արժանի դարձան բացառիկ գնահատութեան: Ս. Մխութեան մէջ, պատերազմի առաջին ամիսներուն իսկ, հայ զինուորները միացան սովետական բանակի շարքերուն եւ մեկնեցան ճակատ: Հայկական Հանրապետութենէն եւ Ս. Մխութեան այլ շրջաններէն չուրջ 300,000 հայ մարտիկներ մաս կազմեցին սովետական բանակներու, եւ քառամեայ ահեղ մարտերուն մէջ տուին աւելի քան չիսուն հազար զոհ: Շուրջ 70 հայ զինուորականներ հասան զօրավարի, ծովակալի կամ մարշալխտի աստիճանին: 106 հայ դիւցազնները արժանացան «Սովետական Միութեան հերոսի» բարձր կոչման, եւ բազմահազար ռազմիկներ պարգեւատրուեցան այլ չքանչաններով: Հայ զինուորը նուաճեց անմահ փառք, եւ չնորհիւ ի միջի այլոց ի՛ր մարտունակներուն, նացի բանակները հեռու մնացին Հայաստանէն, իսկ բոլենիի պէս Արաքսի արեւմտեան ափը սպասող թուրքերը մնացին տեղերնին զամուած:

Պատերազմին սկիզբները «ազգային բանակներ» չկային, եւ հայ զինուորները տարտղնուած էին կարմիր բանակի շարքերուն մէջ: 1941ի Դեկտեմբերէն սկսեալ կազմակերպուեցան «ազգային բանակներ», եւ այդ պատճառաւ հայ մարտիկներուն մէկ կարեւոր

մասը տակաւ առ տակաւ համախմբուեցան հայկական 390րդ, 89րդ, 409րդ, 408րդ, 261րդ եւ 76րդ զօրաբաժիններուն մէջ:

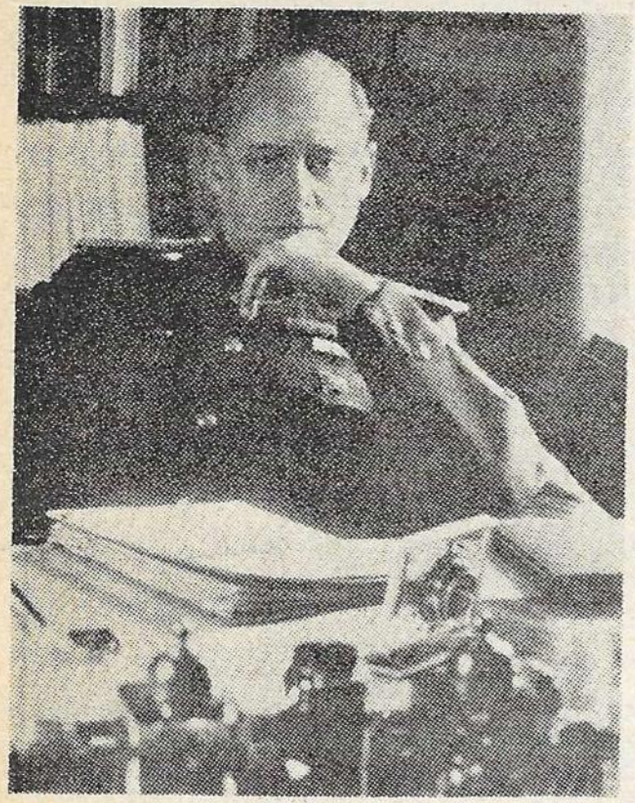

Ծովակալ Յովհ. Իսակով

Հայ մարտիկները մասնակցեցան Օտեսայի, Սեւաստոփոլի, Մոսկուայի եւ Լենինկրատի պաշտպանութեան: Մոսկուայի մօտ մղուած ահեղ կռիւներուն մէջ՝ իրենց միաւորներով աչքի զարկին զօրավարներ Գինոսեանը, Հայկ Մարտիրոսեանը եւ Սարգիս Մարտիրոսեանը: Լենինկրատի պաշտպանութեան եւ ազատագրման կռիւներուն մէջ աչքի զարկին Զօր. Բ. Գալստեանը եւ չատ հրամանատարներ ու մարտիկներ:

Հայ ժողովուրդի զաւակներու հերոսութիւնը չատ ցայտուն կերպով դրսեւորուեցաւ մանաւանդ Խրիմի, Կովկասի եւ Ստալինկրատի ռազմաճակատներուն վրայ, ուր հայկական զօրամասերը փառքով պսակեցին իրենց անունը: Հայկական զօրքերէն մարտերու մէջ առաջին նետուողը հանդիսացաւ 390րդ զօրաբաժինը, որ 1942 Յունուարէն սկսեալ Խրիմի մէջ արիւնահեղ կռիւներ մղեց նացի հետեւակազօրքի, Թանքերու եւ օդուժի դէմ. հայ զինուորները Մարտի 20ին ծանր կորուստներ պատճառեցին գերմանական 22րդ հրաստյլային զօրաբաժինին. Քերչի ահեղ մարտերուն մէջ հայկական զօրաբաժինը ինք եւս ենթարկուեցաւ ծանր վնասներու:

1942ի Օգոստոս–Սեպտեմբերին Հայաստանէն ռազմաճակատ մեկնեցան 89րդ, 409րդ եւ 408րդ զօրաբաժինները, որոնք կռուեցան Թերեքի ափին, Մոզտոքի մօտ եւ Թուապսէի շրջանին մէջ: Ստալինկրատի բախտորոշ ճակատամարտին իր հերոսական մասնակցութիւնը բերաւ հայկական 76րդ լեռնա–հրաձգային զօրաբաժինը: 1942–43ին, հիւսիսային Կովկասի մէջ գերման զօրքերու ջախջախման մէջ կարեւոր դեր խաղացին հայկական 89րդ հրաձգային եւ 409րդ զօրաբաժինները: 1943ի Հոկտեմբերին՝ 89րդ զօրաբաժինը վճռական դեր կատարեց Թամանի թերակղզիի մարտերուն մէջ,

արժանացաւ հիացումի, ստացաւ «Թամանեան զօրաբաժին» անունը, իր հրամանատար Նուէր Սաֆարեանը բարձրացաւ զօրավարի աստիճանին, եւ զօրաբաժինէն 2000 մարտիկներ պարգեւատրուեցան չքանշաններով: Թամանեան զօրաբաժինը կարեւոր դեր կատարեց Ղրիմի ազատագրման մէջ, մասնակցեցաւ Քերչի եւ Սեւաստոփոլի երկրորդ ճակատամարտներուն, եւ արժանացաւ Կարմիր Աստղի եւ Կարմիր Դրօշի չքանշաններուն:

Մարաջախտ Յովի. Բագրամեան

Ստալինկրատի մէջ, Ուքրանիոյ եւ Պիելոռուսիոյ տափաստաններուն ու մերձպալթեան շրջաններուն մէջ թշնամին ջախջախեցին ի միջի այլոց հայ զօրավարներ Ի. Վեղիքովի, Հայկ Թամանեանի եւ Ամբանապ կարապետեանի միաւորները: Ուքրանիոյ մէջ եւ այլուր նախապէս անմահ վաստակած էր «ուքրանական երկինքներու արծիւ», Ս. Միւրեթեան կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանեանը: Ուքրանիոյ մայրաքաղաքի ազատագրման մարտերուն մէջ աչքի զարկին՝ հրետանիի զօրավար Ն. Յովհաննիսեանը, Զօր. Ս. Մարտիրոսեանը, որ նշանակուեցաւ Քիեւի կայազօրի պետ:

1944–45 թուականներուն, սովետական զօրքերու վճռական յաղթարշաւի ամբողջ ժամանակամիջոցին, դինուորական կարեւորագոյն պարտականութիւններ ստանձնեցին՝ մերձպալթեան առաջին ռազմաճակատի հրամանատար եւ Վիթեպսքի պատմական ճակատամարտի մեծ հերոս Զօր. Յովհաննէս Բագրամեանը, նաւատորմիղի Ծովակալ Ի. Իսակովը եւ օդուժի սպայակոյտի պետ Մարաջախտ Արմենակ Խանփերեանցը (Խուդիակով):

Հայ ռազմիկները, սովետական բանակի չարքերուն մէջ, որպէս աղատարարներ անցան արեւելեան Եւրոպայի տասը պետութիւններուն սահմանները, մասնակցեցան Պերլինի մեծ գրոհին եւ 1945 Մայիս 2ին մտան Երրորդ Ռայխի մայրաքաղաքը: Պերլինի կռիւներուն մէջ աչքի զարկաւ Զօր. Սաֆարեանի գլխաւորած Թամանեան զօրաբաժինը, որ իր մարտական գործունէութիւնը աւար-

տեց էլպա գետի ափին: Հայկական այս զօրաբաժինը, որ Թրքամոլ Վիլհելմի որջը իր կրունկին տակ առաւ, դարձաւ եռաչքանչանակը, անոր ռազմիկներէն 7333 հոգի պարգեւատրուեցան չքանշաններով ու մետալներով եւ 9 հոգի արժանացան Ս. Մխուքեան Հերոսի կոչման: Բացի Թամանեան զօրաբաժինէն, մեծ թիւով հայ ռազմիկներ մասնակցեցան Պերլինի գրաւման նաեւ այլ մխաւորներու մէջ, ուր աչքի ղարկին զօրավարներ Իսահակ Գասպարեանը, Ս. Կարապետեանը, հրասայլային զօրքերու հրամանատար Բաբաջանեանը եւ ուրիշներ:

Մարաջախտ Ա. Խանփերեանց

Նացի Գերմանիոյ դէմ մղուած պատերազմէն անմասն չմնաց նաեւ Սփիւռքահայութիւնը: Ամերիկահայեր եւ այլ գաղութներու հայ ըրիտասարդներ կատարեցին իրենց պինուորական պարտականութիւնները: Բայց ասոնք, Սփիւռքահայութիւնը առհասարակ հայրենասիրաբար պաշտպանեց իր Մայր Հայրենիքը· այսպէս, անիկա հանգանակութիւններ ըրաւ կազմելու համար «Սասունցի Դաւիթ» (1944) և «Զօր. Բագրամեան» հրասայլային չարաբիւնները: Միւս կողմէ, նացիներու կողմէ գրաւուած Եւրոպայի մէջ, ինչպէս նշեցինք ասկէ առաջ, պինուորական արկածախնդրութեան լծուեցան դաշնակցականները, որոնք նացի զեկավարութեամբ ու ֆինանսաւորումով կազմեցին պունդ, ու Դրօ–ի առաջնորդութեամբ պոչ դարձան գերման զօրքերուն՝ մինչեւ հիւսիսային Կովկաս, – հիթլերական ցեղապաշտներու հետ Հայաստան մտնելու եւ անոնց բթամատին տակ կառավարութիւն խաղալու սին երազներով...

Մինչ հայ պինուորը ռազմաճակատներու վրայ իր պարտականութիւնը կը կատարէր յաղթանակին համար, անդին, Հայկական Հանրապետութեան ժողովուրդը լծուած էր թիկունքի ծանր աշխատանքներուն՝ ի պին մեծ զոհողութեանց: Անիկա ոգեւեցաւ եւ արտադրեց՝ «ամէն բան բանակին եւ ճակատին համար» կարգախօսով: Սովետական Հայաստան, ուր պատերազմի տարիներուն 30 խոշոր նոր գործարաններ եւ 110 կարեւոր արդիւնաբերական բա-

ժանմունքներ չինուեցան, ռազմաճակատին ու զինուորին համար արտադրեց 300 տեսակ առարկայ ու ապրանք, – ինքնաշարժի անիւէ ու զինամթերքէ սկսեալ մինչեւ հիւսուածեղէն ու պահածոյ: Եւ վասն յաղթանակի՝ մեր ժողովուրդը եւս, սովետական միւս ժողովուրդներու կարգին, ենթարկուեցաւ մեծ պրկանքներու:

Թիկունքի աշխատանքներու եւ տնտեսական ու ռազմարդիւնաբերական կազմակերպութեան առնչութեամբ՝ պէտք է յատկապէս նշել կարեւոր դերը, զոր մխիթենական չափանիշով խաղացին Անաստաս Միկոյեանը, պատերազմական ահռելի պայմաններու մէջ իրրեւ պարենաւորման հանճարեղ պատասխանատու, եւ Իվան Թեւոսեանը, իրրեւ ռազմարդիւնաբերութեան որոշ կարեւոր ճիւղերու պատասխանատու, որ «չատ բան արեց Թշնամու դէմ մեր յաղթանակն ապահովելու համար»:

Կը մնայ երկու բառով աւելցնել, թէ պատերազմի ընթացքին անձնուէր աշխատանք ծաւալեց նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը: Հայ գրողներ արտադրեցին հայրենաշունչ վէպեր, բանաստեղծները ժողովուրդն ու մարտիկները խանդավառեցին հայրենասիրական քերթուածներով, արուեստագէտները իրենց ելոյթներով ջանացին բարձր պահել հայ զինուորին բարոյական կորովը, եւ հայ կրթական մշակները միշտ կատարեցին իրենց ազնիւ պարտականութիւնը՝ պատերազմի տարիներուն իսկ աշակերտութեան ընդհ. թիւը բարձրացնելով չուրջ 220,000էն մօտ 250 հազարի: Եւ 1943ի Դեկտեմբերին կազմակերպուեցաւ Հայկական Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ակադեմիան, որուն գիտնականները «կարեւոր քայլեր կատարեցին գիտութեան նուաճումները ժողովրդական տնտեսութեան մէջ ներդնելու եւ երկրին պաշտպանութեան չահերին ծառայեցնելու ուղղութեամբ»:

Ճափոնի պարտութենէն եաք՝ եկա՛ւ խաղաղութիւնը վերջապէս, լռեցին թնդանօթները, լռեց սաւառնակներուն ու ռումբերուն աղմուկը, եւ զինուորը սկսաւ տուն վերադառնալ: Հայ ժողովուրդը անցուցած էր ժամանակակից պատմութեան մեծագոյն փորձանքն ու փորձութիւնը եւս, եւ բարեբախտաբար այս անգամ առանց զանգուածային ջարդի ու համատարած աւերի: Որեւէ Թշնամի չէր կրցած ոտք դնել հայոց հողին վրայ. նացի գերմանը չէր հասած հայկական սահմաններուն, իսկ Գորշ Գայլը, որ ժանիքները սրած՝ սպասած էր Ախուրեանի ափին, որպէս զի յարմար րոպէին ներխուժէր եւ գրաւէր արեւելեան Հայաստանը, ամբած մնացած էր, եւ հիմա լ՛նք ահուդողի մէջ էր՝ սովետական ներխուժման սպառնա-

լիքին առջեւ: Սակայն այս բարեբաստիկ երեւոյթներով հանդերձ, հայ ժողովուրդին վրայ եւս սուղի նստած էր յաղթանակը: Հայութիւնը ենթարկուած էր ծանր զրկանքներու, եւ անոր ծաղիկը, ե-րիտասարդութի՛ւնը, տասնեակ հազարներով անչնչացած էր Սեւ ծովու ափերուն, Քերչի աւազներուն վրայ, Թամանի մատոյցներուն, ուքրանական տափաստաններուն թէ Պերլինի արուարձաններուն մէջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՅԵՏ-ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Եւ հիմա յողնած ու պարտասած էր հայ ժողովուրդը. մեծ էին իր կարիքները, ու չատ: Պէտք ունէր անիկա յաւելեալ աննդեղէնի ու հագուստեղէնի: Պէտք ունէր նոր բնակարանի ու զործարանի, պէտք ունէր աշխատող նոր ձեռքերու եւ նոր աւիշի ու արիւնի: Անհրաժեշտ էր վերականգնումի հզօր ճիգ մը, որպէս զի նոր թափով մը կերտուէր հայոց ազգային օճախը: Եւ Երեւանի իշխանութիւնները, բնական է Մոսկուայի հրահանգով ու հակակշիռով, չորրորդ հնգամեայ վլանով (1946–50) ահա այդ կենսական աշխատանքին էր որ ձեռնարկեցին: Այս հնգամեայ վլանի ընթացքին տեղի ունեցան չատ ուրախալի ու նոյնքան ալ տխրալի դէպքեր, ու պարզուեցան յատկանշական երեւոյթներ: Մենք հոս միայն քանի մը նախադասութիւնով կրնանք անդրադառնալ անոնց սակայն:

Այսպէս, ուրախառիթ երեւոյթներու չարքին կրնանք յիշել տնտեսական յառաջդիմութիւնը, շինարարութիւնը, նոր արդիւնաբերական կեդրոններու կառուցումը, ջրանցքներու բացումը, Սեւան-Զանգու էլեկտրակայաններու դրութեան աստիճանական իրագործումը, նոր մետաղներու (ինչպէս մոլիպտէն կարեւոր մետաղը) յայտնաբերումը: Նոյնպէս՝ արուեստներու, գիտութեան ու կըրթութեան զարգացումը, Հայկական Հանրապետութիւնը դարձնելով սովետական հանրապետութիւններու յառաջապահներէն մին: Մեծապէս ուրախառիթ երեւոյթ էր անչուշտ ներգաղթը, որ եղաւ զանգուածային եւ իրագործուեցաւ 1946–47 տարիներուն ու մասամբ ալ 1948ին: Շուրջ 100,000 հայեր պանդխտութեան կայքերէն գային ու վերահաստատուեցան Հայաստանի մէջ՝ կարօտո՛վ, խանդավառութեա՛մբ ու վառ երգերով: Եւ մեծապէս ուրախալի երեւոյթ էր անչուշտ հայրենաբնակ ժողովուրդին գոյց տուած խոր հետաքրքրութիւնը՝ մեր հողային գատին հանդէպ, նաեւ պատրաս-

տակամութիւնը «էլի մի կռիւ» մղելու, որպէս զի բռնապրաւիչ թուրքերէն կորզէինք մեր պապենական հողերը, մեր անսակարկելի՛ ժառանգութիւնը:

Ասոնց դէմ, դժբախտաբար, կան արձանագրելի ժխտական ու ախրաւիթ երեւոյթներ ու եղելութիւններ: Ճիշդ է որ ազգային մտահոգութեամբ պատմական անհրաժեշտութիւն էր ներգաղթը, եւ մեծ յաջողութիւն էր ան, սակայն ճիշդ է նաեւ որ անկազմակերպ եղաւ անիկա եւ դուռ բացուեցաւ անտեղի ու մտալկիչ ողբերգութեան: Ճիշդ է որ հայրենաբնակ ժողովուրդը պատրաստ էր ամէն զոհողութեան՝ մեր սրբազան դատին համար, բայց ճիշդ է նաեւ որ ստալինեան ռեժիմը արհամարհեց մեր իրաւունքները եւ ժպրհեցաւ Կարսն ու Արտահանը վրացակա՞ն հռչակել: Ճիշդ է որ ժողովուրդին տնտեսութիւնը մասամբ բարելաւուեցաւ եւ մշակութային յառաջդիմութիւն արձանագրուեցաւ, սակայն ճիշդ է նաեւ որ քաղաքական ճնշումը աւելցաւ, սարսափի մթնոլորտը սաստկացաւ եւ հայ ժողովուրդը մեծապէս տուժեց ստալինեան–պերիական դուլումէն: Արդարեւ, «ցուրտ պատերազմը» որքան տարածուեցաւ ու սաստկացաւ՝ ստալինեան բռնատիրութիւնը այնքան խստացաւ եւ անչնչելի դարձաւ: Իր կեանքի վերջին տարիներուն Ստալին դարձաւ հոգեախտաւոր եւ կասկածոտ ու մեծամոլ, եւ իր վախերն ու մոլութիւնները լիովին չահագործեցին Պերիան, ազրպէյճանցի պահիրովը եւ իրենց գործակիցները՝ ընթացք տալու համար իրենց հազահայ մոլուցքին:

Լաւրենթի Պերիա

Հայ ժողովուրդի ոխերիմ թշնամի մըն էր Ս. Միւթեան «ներքին ապահովութեան» պատասխանատու Լաւրենթի Պերիան, որ իր ձեռքէն եկած ամէն չարիք ըրաւ՝ ընկճելու, տկարացնելու եւ տարտղնելու համար մեր ժողովուրդը: Կը բաւէ յիշել, օրինակ, որ միայն 1949 Յունիս 14ի դժոխային գիշերուան ընթացքին տասնեակ հազարաւոր հայեր արմատախիլ եղան եւ զինուորական փոխադրակառքերու մէջ նետուելով ֆշուեցան Սիպերիա

... այն անհիմն ամբաստանութեամբ թէ՝ անոնք ազգայնամոլներ

եւ սովետական ռեժիմի թշնամիներ էին: (Ի՞նչ խօսք՝ որ դաշնակ ղեկավարութիւնը իր այդ օրերու փանջունիական գործքով ու քարոզչութեամբ պատրուակ հայթայթեց Պերիաներուն): Եւ դժբախտաբար Կոմկուսի այդ չրջանի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեանը եւ իր պաշտօնակիցները հանդիսացան Պերիայի հլու կամակատարները:

Ստալինեան դիչերը վերջացաւ Ս. Մխութեան մէջ՝ երբ 1953 Մարտին մեռաւ Ստալինը եւ քանի մը ամիս ետք գնդակահարուեցաւ Պերիան: Սկսաւ ամբողջատիրութեան մեղմացումի եւ ազատականացումի գործընթաց մը՝ մանաւանդ 1957էն ետք, երբ պետութեան ղեկը իր ձեռքերուն մէջ կեդրոնացուց Նիքիթա Խրուչչեւը, որուն յարդուած խորհրդատուն եւ աջ բազուկն էր Անաստաս Միկոյեանը, մեր ժամանակաչրջանի մեծագոյն պետական դէմքերէն մին: Խրուչչեւի իչխանութիւնը կեդրոնացման կայաններէն արձակեց քաղաքական բանտարկեալները, սանձեց գաղտնի ոստիկանութիւնը, վերջ տուաւ կամայականութեանց, գործադրեց Սահմանադրութիւնը, յարգեց քաղաքացիներու իրաւունքները եւ զգալապէս մեղմացուց քաղաքական մթնոլորտը: Անիկա յամառօրէն հետապնդեց նաեւ գոյակցութեան քաղաքականութիւնը, եւ նպաստեց միջազգային լարուածութեան մեղմացման:

Այս բոլորը բնականաբար իրենց բարենպաստ հետեւանքները ունեցան Հայկական Հանրապետութեան կեանքէն ներս: Փոխուեցաւ երկրին ղեկավարութիւնը, եւ նորերը սկսան կիրարկել խրուչչեւեան քաղաքականութիւնները: Մարդիկ չունչ քաչեցին, եւ լծուեցան նոր աչխատանքի: Արձանագրուեցան տնտեսական ու մչակութային մեծ յաջողութիւններ, ու հայոց հանրապետութիւնը թեւակոխեց սփութնիքներու զարմանահրաչ դարաչրջանը: Հիմա երկիրը կը բոլորէ եօթնամեայ փլանի վերջընթեր տարեչրջանը, եւ ժողովուրդը ապագային կը նայի ինքնավստահութեամբ ու լաւատեսութեամբ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ՃԻԳԵՐ

Շատ տրամաբանական ու բնական բան էր, որ դաշնակից յաղթանակի հեռանկարը իր կարգին հայութեան մէջ արթնցնէր լաւատեսութիւն՝ հայոց հողային դատի բարւոք լուծման մասին: 1943ի սկիզբները, Ստալինկրատի ճակատամարտէն եւ Ափրիկէի մէջ անգլեւամերիկեան յաջողութիւններէն ետք, ինչպէս նչեցինք,

նացի–Ֆաշիստ ռազմական մակընթացութիւնը ոչ միայն կասած էր, այլեւ սկսած էր տեղատուութիւնը, եւ հաւանական դարձած էր Գերմանիոյ եւ անոր զինակիցներուն պարտութիւնը: Թուրքիա պատերազմի չէր մասնակցած, բայց իր չեզոքութիւնը որոշապէս ի նպաստ Նացի Գերմանիոյ եղած էր: Դաշնակից յաղթանակի մթնոլորտի մը մէջ, ուրեմն, յուսատու պիտի ըլլար հայոց դատին հետապնդումը, Թուրքիայէն հող պահանջելու չարժումը:

Դաշնակիցներու յաղթանակները որքան չատցան՝ նոյնքան աճեցան հայութեան յոյսերը, եւ արտասահմանի զանազան կեդրոններու մէջ զարգացան տրամադրութիւն ու պատրաստակամութիւն՝ տակաւ կազմելու մասնաւոր մարմիններ, որոնց նպատակը պիտի ըլլար հետապնդել մեր դատը: Ազդանուէր չարժումը, որուն գլխաւոր մղիչ ուժը հանդիսացաւ Ամերիկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, չուտով յանգեցաւ ազգային խորհուրդներու կազմութեան: Ասոնց ամէնէն կարեւորը, Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը, մարմին առաւ 1944 Մարտ 19ին, մասնակցութեամբ ամէն վարիներու, հնչակեաններու, յառաջդիմականներու եւ հայրենակցական ու այլ միութիւններ ներկայացնող անձնաւորութիւններու: Առենապետն էր ամէկավար գեկավար Պետրոս Ս. Թերզեանը, որուն ապա յաջորդեց ուրիշ ամէկավար գեկավար մը՝ Նշան (Ճէք) Շահինեանը: Ամերիկահայ Ազգ. Խորհուրդը իր կազմութենէն անմիջապէս եռանդ ձեռնարկեց քարոզչութեան ու քաղաքական չփումներու լայնածաւալ գործունէութեան մը:

Նոյն չրջանին դժալի եղաւ, Մայր Հայրենիքին մէջ, առողջ ու խանդավառիչ հետաքրքրութիւն մը մեր ազգային դատին հանդէպ: Էջմիածնի կաթողիկոսական տեղակալ Գէորգ Արք. Զէօրեքճեանը տեսակցութիւններ ունեցաւ Սովետ. Միութեան վարիչներուն հետ, ապա հայրենաչունչ արտայայտութիւններով անդրադարձաւ մեր իրաւունքներուն եւ ակնկալութիւններուն: Առեն մը եռք, դատի հետապնդման չարժումը ծաւալեցաւ Հայ Սփիւռքի բոլոր կարեւոր գաղութներուն մէջ: Ֆրանսահայերու յանձնախումբին գլուխը անցաւ մեր ազգային դատի մեծ մասնագէտ եւ անխոնջ ախոյեան Արշակ Զօպանեանը. եգիպտահայերու խորհուրդին առաջնապետը եղաւ համբաւաւոր երգիծանկարիչ Ալ. Սարուխանը: Ազգային խորհուրդներ կազմուեցան Սուրիոյ եւ Լիբանանի, Յունաստանի, Պաղեստինի, Ուրուկուէյի մէջ եւ այլուր: Բոլոր ազգային խորհուրդները հաւատքով ու նուիրումով վարեցան հայրենանուէր գործին: Հրատարակուեցան գիրքեր ու գրքոյկներ, յօդուածներ ու

թերթիկներ· պատրաստուեցան յուշագիրներ, կատարուեցան բազմապիսի դիմումներ, կազմակերպուեցան հանրագրութիւններ, տեղի ունեցան մեծ հաւաքոյթներ՝ հայոց դատին ի նպաստ: Ամերիկահայ Ազգ· Խորհուրդը, օրինակ, 20 հազար կղերականներ ներկայացնող մարմիններու ստորագրութիւններն ու ձայները ապահովեց՝ մեր արդարան դատին ի նպաստ:

Ամերիկահայ Ազգ· Խորհուրդը նաեւ յաջողեցաւ կազմել Հայ Իրաւանց Պաշտպանութեան Ամերիկեան Յանձնախումբը, առենապետութեամբ Էտուին Սմիթհի· անոր կից կազմուեցաւ «Նէյշընըլ Էվայզորի Քառնըլը»ը, որուն գործադիրին մաս կը կազմէին, բացի Սմիթհէն, քանկրէամէն Սելըը, մեծ վիպասան Տրայզերը եւ ուրիշներ: Ամերիկեան այս մարմինն էր, որ 1946 Ապրիլ 28ին, Նիւ Եորքի Ծանօթ Քառնեկի Հոլին մէջ կազմակերպեց մեծ հաւաքոյթ մը, ուր ի միջի այլոց խօսք առին Ծերակուտական Զարլս Թոպի, Մն Ներկայացուցիչներու Տան անդամներ Սելըը եւ Սեւէյճ, Վեր· Սըրլը եւ ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ պահանջեցին արդարութի՛ւն հայոց համար, այսինքն հայոց հողային դատի բարւոք լուծում:

Նոյն օրերուն, Երեւանի մէջ իր ձայնը բարձրացուց, անշուշտ Մոսկուայի թելադրութեամբ, Հայկական Հանրապետութեան վարիչ Գրիգոր Յարութիւնեանը, որ իր ճառով ի միջի այլոց ըսաւ.– «... Թուրքիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձը նրանց իսկական տիրոջ՝ Սովետական Հայաստանին, արդարացի է, եւ այդ հարցը խիստ կենսական նշանակութիւն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի հետագայ զարգացման համար: Թուրքիայի կողմից բռնի կերպով զաւթուած այդ (Կարս, Արտահան եւ չրջանները) եւ միւս հայկական մարզերը վերադարձնելու վերաբերեալ հարցի պահանջը արդարացի՛ պահանջ է: Սովետական Միութեան ժողովրդների պաշտպանութեամբ մենք կը հասնենք մեր օրինական պահանջների բաւարարմանը: ...Մենք յառաջիկայ տարիներում, Հայաստանի ներկայ հողամասին վրայ կարող ենք ընդունել մաքսիմում 350–450 հազար մարդ...: Մնացած 500–600 հազար հայերին ընդունելու համար, մենք հարց ենք դնում, որ Սովետական Հայաստանին վերադարձուեն Թուրքիոյ կողմից բռնազրաւուած հայկական հողերը»:

Մայր Հայրենիքին թէ Հայ Սփիւռքի մէջ, այսպէս, հայութիւնը յարաճուն ճիգով փարեցաւ մեր մեծ երազի իրականացման աշխատանքին: Հայրենաբնակ հայը պատրաստ էր ամէն զոհողութիւն ընելու եւ «էլի մի կռիւ» մղելու՝ վերատիրանալու համար մեր հողերուն, իսկ սփիւռքահայը նոյնպէս յօժար էր անկարելին

խոկ փորձելու՝ որպէս զի ազատագրուէին բռնադրաւուած արեւմտահայ հողերը: Ազգային խորհուրդներու գործունէութեան դադրնակէտը հանդիսացաւ Նիւ Եորքի մէջ գումարուած Համաշխարհային Հայկական Քոնկրէսը, որ տեղի ունեցաւ 1947 Ապրիլ 30էն Մայիս 4: Քոնկրէսին կազմակերպիչ յանձնախումբը, զոր կը գլխաւորէր Պետրոս Թերզեանը, կրցած էր համազգային հետաքրքրութիւն ու խանդավառութիւն յառաջացնել, եւ ուրեմն, Նիւ Եորքի Ուալտորֆ Աստորիա պանդոկի սրահներուն մէջ կայացած համագումարը աննախընթաց յաջողութիւն մը եղաւ: Անոր մասնակցեցան 715 պատգամաւորներ 22 տարբեր երկիրներէ: Պատգամաւորները կը ներկայացնէին 70 կեդրոնական կազմակերպութիւններ, 275 մասնաճիւղեր եւ 31 եկեղեցիներ: Հոն էին Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ հայրենակցական գրեթէ բոլոր միութիւններու արժանաւոր ներկայացուցիչները: Միակ բացական Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր, որ տակաւին Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան ստեղծման օրերուն, 1945ի ամրան, Սան Ֆրանսիսքոյի մէջ, յուշագիր տուած էր այդ մարմինին, Ս. Վրացեանի ստորագրութեամբ, եւ պահանջած էր Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հողերուն ազատագրումն ու կցումը Սովետական Հայաստանին, բայց որ յետոյ սկսած էր չրջել իր վարքագիծը եւ հրաժարիլ մեր դատը հետապնդելու աշխատանքներէն:

Գէորգ Զ. Կաթողիկոս

Համաշխարհային Հայկական Քոնկրէսը, զոր փոխնիփոխ վարեցին ձէք Շահինեանը եւ ուրիշներ, ունեցաւ բազմաթիւ նիստեր, ուր քննուեցան չարք մը օրակարգեր՝ ազգային դատի, հայրենադարձի, գաղթահայ համագործակցութեան եւ այլ կարեւոր հարցերու շուրջ: Քոնկրէսին ձեռնարկներն ու ժողովները անցան խանդավառ: Անոր նիստերուն մէջ խօսք առին Ծերակուտական Թոպին,– «արդարութիւնը կը պահանջէ, որ հայոց յանձնուին Ուիլսընի գծած սահմաններով Հայաստանը»,– Սմիթհը, Վեր. Սըրլը եւ բազմաթիւ հայ պատգամաւորներ: Քոնկրէսը հետապրաւ

կամ այլապէս ողջունեցին Գէորգ Զ. Կոթողիկոսը, Հայկական Հանրապետութեան նախագահ Մ. Պապեանը, փոխ–վարչապետ Սահակ Կարապետեանը, Վիքթոր Համբարձումեանը եւ չատ ուրիշներ:

Համաժողովին մէջ կարդացուեցաւ Գէորգ Զ. Ամենայն Հայոց Հայրապետի 1947 Ապրիլ 20 թուակիր հոյակապ կոնդակը, որ կը ճչդէր, – «Հայ ժողովրդի առաջ այսօր հրամայաբար կանգնած են երկու ճակատագրական խնդիրներ, – ա) Հայութեան ազգահաւաքումը իր նուիրական հայրենի հողի վրայ եւ բ) վերատիրացումը մեր Մայր Հայրենիքի բռնագրաւուած հողերի», – եւ յետոյ կը չեշտէր, – «Մենք անվերապահ իրաւունք ունենք ե՛ւ պահանջելու, ե՛ւ ակնկալելու մեր արդար դատի պաչտպանութիւնը՝ մանաւանդ այսօր, երբ Ատլանտեան Խարտիան եւ Միացեալ Ազգերի կանոնադրութիւնը ազդարարել են մարդկային իրաւունքների, ազգերի ապատագրութեան, քաղաքական արդարութեան եւ այլ բարձր սկզբունքներ»:

ՓՈՆԿՐԷՍԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համաչխարհային Հայկական Փոնկրէսը, նկատի առնելով Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան, գաղթահայ կազմակերպութիւններու եւ միութիւններու, ազգային խորհուրդներու եւ յանձնախումբերու, մէկ խօսքով՝ ամբողջ հայ ժողովուրդին իղձերն ու ցանկութիւնները, արդար ու հիմնաւոր պահանջքները, միաձայնութեամբ որդեգրեց «որոշում հայկական հողային պահանջքներու նկատմամբ»: Այդ բանաձեւը կը սկսէր այսպէս.– «Աչխարհի չատ մը երկիրներէն եւ Միացեալ Նահանգներու ամէն մասերէն հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներս, թիւով 700, դումարելով Հայկական Համաչխարհային Փոնկրէսը Նիւ Եորքի Ուալտորֆ Ասթորիա պանդոկին մէջ, Ապրիլ 30–Մայիս 4, 1947, միաձայն որոշումով կը դիմենք Միացեալ Ազգերու արդարակորով դատարանին, ի խնդիր վերջնական եւ ճիշդ լուծման հայկական հողային պահանջներուն, հիմնաւորուած պատմական իրաւունքներով եւ հանդիսաւոր դաշնագիրներով»:

Որոշումին մէջ ապա չատ ամփոփ անդրադարձում կ'ըլլար մեր դատի զարգացումներուն Պերլինի վեհաժողովէն մինչեւ Սեւր, ինչպէս նաեւ Մեծ Եղեռնին, յետոյ կը խօսուէր Սովետական Հայաստանի «հողային սահմանափակութեան» մասին, եւ կ'եզրակացուէր.– «Հետեւաբար, հիմնուած վերեւ հակիրճ կերպով ներկայաց–

ուած տուեալներուն վրայ, որոնք վաւերացուած են պատմական փաստաթուղթերով եւ հանդիսաւոր դաշնագրերով, Համաչխարհային Հայկական Կոնկրէսը, յանուն բոլոր հայերուն, յարգանօք կը խնդրէ Գերազոյն Մարմնէդ հայոց հողային պահանջները դնել Միացեալ Ազգերու օրակարգին վրայ եւ արդար ու հաստատակամ վճիռով մը՝ ազատագրել տակաւին թրքական լուծին տակ գտնուող Ուիլսընի սահմանագծած հայապատկան երկրամասը, եւ վերադարձնել զայն իր օրինաւոր տիրոջ՝ Հայկական Հանրապետութեան: Մարդկութիւնը եւ արդարութիւնը կը պահանջեն այս իրաւացի պահանջին իրագործումը ձեր վսեմ առեանէն»:

Այս որոշումը պիտի յանձնուէր ՄԱԿի ընդհ. քարտուղարութեան, սակայն նախքան այդ, անիկա յուշագրով մը միասին տրուեցաւ Մ. Նահանգաց Պետական Քարտուղարութեան: 1947 Մայիս 12ին, մամնաւոր պատուիրակութիւն մը ներկայացաւ արտաքին գործոց փոխ–նախարար Տին Էչիսընին եւ անոր յանձնեց յուշագիրն ու որոշումը: Էչիսըն խօսեցաւ «այն մեծ դժուարութեանց մասին, որոնք կային հայոց խնդրոյն լուծման ճամբուն վրայ, ամերիկեան կառավարութեան քաղաքական ուղղութեան տեսակէտէն»...

Երեք չաբաթ ետք, ուրիշ պատուիրակութիւն մը որոշումը հանդիսաւոր կերպով յանձնեց ՄԱԿի քարտուղարութեան ներկայացուցիչ Տոքթ. Փրոթիչին, սակայն անօգուտ: Տարակոյս չկար, որ ՄԱԿը լրջօրէն պիտի չքննէր հարցը, – քանի Ամերիկա ոդի ի բուն պիտի հակառակէր անոր: Համաչխարհային Հայկական Կոնկրէսը, Հայ Սփիւռքի ամէնէն փառաւոր ձեռնարկներէն մին, ո՛չ մնացած էր, որովհետեւ իր գումարումէն հազիւ երեք չաբաթ առաջ յայտարարուած էր «Թրումընեան Վարդապետութիւնը», որ կը հանդիսանար Արեւմուտքի ռազմակոչը ընդդէմ Արեւելքին: Արդարեւ, 1947 Ապրիլի սկիզբները, Նախագահ Թրումըն պաշտօնապէս երաշխաւորեց Յունաստանի եւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը: Իսկ այս որոշումը կը հանդիսանար մէկ արտայայտութիւնը այն նոր վարքագիծին, զոր որդեգրած էր Ուաշինկթըն եւ որուն միտք բանին էր «զսպել համայնավարութեան ծաւալումը», այսինքն կասեցնել սովետական ազդեցութեան տարածումը եւ ի հարկին զայն ետ հրել: Ըստ այս քաղաքականութեան, «սովետական տարածողականութիւն» կը նշանակէր անվիճելիօրէն հայկական հողերուն ազատագրումը բռնապրաւիչ Թուրքիայէն եւ անոնց կցումը Սովետական Հայաստանին:

Ամերիկա վճռած էր ամէն գնով, նոյնիսկ պատերազմով, ար-

դիւել «Թուրքիոյ անդամահատումը»: Ամերիկա մէկ օրէն միւսը պարձած էր Թուրքիոյ պաշտպանն ու զինակիցը, յաջորդելով Անգլիոյ, որ տկարացած էր հիմա եւ թրքասիրական իր քաղաքականութիւնը կը փոխանցէր Ուաշինկթընին: Տակաւին պատերազմը չվերջացած, սովետական ազդեցութեան դէպի հարաւ տարածումէն վախնալով, Զրչիլ համոզած էր Թուրքիան, որ փութար պատերազմին մէջ մտնել ընդդէմ Գերմանիոյ, որպէս զի արեւմտեան դաշնակիցները պատրուակ ունենային զինք պաշտպանելու եւ ընդդիմանալու Մոսկուայի հաւանական պահանջքներուն՝ հայապատկան հողերու եւ նեղուցներու մասին: Իսմէթ Ինէօնիւի Թուրքիան, Նացի Գերմանիոյ հետ ամբողջ պատերազմին ընթացքին սիրաբանելէ ետք, վերջին րոպէին պատերազմ հռչակած էր անոր դէմ եւ ապահոված էր Անգլիոյ վաստաբանութիւնն ու պաշտպանութիւնը:

Եւ ի միջի այլոց ա՛յդ պատճառով՝ սովետահայ զօրքերը չէին կրցած քալել Թուրքիոյ վրայ...

Նոյն Զրչիլն էր, որ յետոյ, 1946 Մարտին, Ֆուլթընի մէջ խօսած իր նշանաւոր ճառով չեչտած էր «դուրս պատերազմին» սկիզբը, եւ ամէն ինչ ըրած էր համոզելու համար Ուաշինկթընի կառավարութիւնը, որ որդեգրէր «համայնավարութիւնը զսպելու եւ սովետական ազդեցութիւնը ետ չպրտեցնելու աշխարհավարութիւնը»: Նախագահ Թրումընի կառավարութիւնը վերջապէս ընդունած էր այդ աշխարհավարութիւնը, եւ անոր իբրեւ առաջին արտայայտութիւն՝ ահա կ'ներաշխաւորէր չարդարար ու բռնապրաւիչ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը: Մէկ խօսքով, Ամերիկա կը դառնար հայոց արդարացոյն դատին ոխերիմ հակառակորդը: Ամերիկա անողոք կերպով պիտի հակառակէր այդ հարցի հայանպաստ լուծման. բայց ասոր, անիկա պիտի զօրացնէր Թուրքիան եւ զայն պիտի հռչակէր «ռամկավարութեան պատնէշ»...

Թրումընեան Վարդապետութեան հռչակումէն ետք, ոչ միայն աւելորդ էր բարեացակամութիւն ակնկալել ամերիկեան իշխանութիւններէն, այլեւ պէտք էր սպասել անոնց կտրուկ ընդդիմութեան: Եւ ուստի, այդ տեսակէտով աւելորդ ճիգ դարձած էր Համաշխարհային Հայկական Գոնկրէսին աշխատանքը, եւ ի դուր էր որ դիմում կը կատարուէր Սթէյթ Տիփարթմենթին:

Եւ կարծես մեր դատին տրուած այս ահաւոր հարուածը չբաւէր, ահա ստալինեան ռեժիմը իր կարգին հարուածեց մեզ: Արդարեւ, օր մըն ալ (1947 Հոկտ. 29ին), վրացի Ստալինի եւ վրացի Պերիայի համակատարը, ՄԱԿի մօտ սովետ պատուիրակ Վիշինսքին

ելաւ ՄԱԿի Լէյք Սըքսէսի ժողովին մէջ, եւ խօսքը ուղղելով Սելիմ Սարփէրին, յայտարարեց թէ Կարսը եւ Արտահանը վրացակա՛ն ըլլալով, պէտք էին վերադարձուիլ Վրաստանի՛ն…: Այս հաստատումին պատմական ծիծաղելիութիւնը այնքան ակներեւ էր, բնականաբար, որքան զայն մէջտեղ նետելու ստալինեան–պերիական սխնիքութիւնը: Ինչ խօսք՝ որ Կարսն ու Արտահանը ոչ Վրաստանին տուող կար եւ ոչ ալ Հայաստանին, բայց կ'արժէ որ չմոռնանք ըստալինեան այդ դեղծմտութիւնը:

Սովետական կառավարութիւնը, Ստալինի մահէն ետք, 1953 Յուլիս 19ին, Մոլոթովի բերնով յայտարարեց թէ Վրաստան ու Հայաստան, յանո՛ւն բարի դրացնութեան եւ ի սէր խաղաղութեան, կը հրաժարէի՛ն Թուրքիայէն ունեցած իրենց հողային պահանջքներէն: Անգամ մը եւս, այսպէս, կը զոհուէր հայոց արբաղան դատը՝ «խաղաղութեան բազինին» վրայ: Եւ վարչապետ Խրուշչեւի վարչութիւնը չէրլեց այդ անարդար որոշումը, չէրլեց այդ անտեղի զոհաբերութիւնը ցարդ:

Արեւմուտքը այսօր հակառակ է մեր հողային դատին, իսկ Մոսկուա թելադրած է Հայաստանին որ ներկայիս հրաժարի իր հողային պահանջքներէն: Ի՛նչ դժբեմ ճակատագիր հայու…:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ՆՈՐ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

ԻՆՉ ՊԷՏՔ Է ԸՆԵՆՔ ՀԻՄԱ

Եւ ահա հասանք մեր օրերուն. կը պտնուինք Մեծ Եղեռնի յիսնամեակէն քանի մը ամիս հեռու միայն: Ի՞նչ պիտի ընենք մենք հիմա. ի՞նչ պէտք է ընենք՝ արժանաւորապէս յարգելու համար յիշատակը մեր միլիոնաւոր նահատակներուն եւ մարտիրոսներուն, որոնք ինկան մեր մեծ երդի ճամբուն վրայ. ի՞նչ պէտք է ընենք՝ վերաթիրանալու համար մեր անխոխարինելի ժառանգութեան: Ի՞նչ պէտք է ընենք՝ ամբողջացնելու համար մեր կիսաւարտ առաքելութիւնը:

Մենք տեսանք թէ մեր ժողովուրդի մեծ երդի ճամբուն վրայ տառապեցան, մաքառեցան եւ անուահման զոհողութիւն յանձն առին բազմաթիւ սերունդները:

Այդ ճամբուն վրայ ինկան Դաւիթ Բէկի զիւցազունները: Այդ ճանապարհին նահատակուեցան ենիչէրիներու եւ պարսիկ խաներու մեծաթիւ զոհերը: Ազգային իրենց հոյակապ տեսիլքով ինկան ու մարտիրոսացան զէյթունցի ու սասունցի ու վանեցի քաջերը: Այդ ճամբուն վրայ համիտեան եաթաղանին զոհ գացին հարիւր հազարաւոր անմեղներ: Մեծ երդի այդ ճամբուն վրայ՝ տրապիզոնցի հայ մանուկներ ծովամոյն եղան, եւ չապին-գարահիսարցի պատանեաթնդիր հայուհիներ ժայռերէն վար նետեցին իրենք զիրենք. եւ հազարաւոր հայ կիներ իրենց պատիւը փրկելու համար յանձնուեցան Եփրատի ու Տիգրիսի յորձանքներուն, եւ տասնեակ հազարաւոր հայ ծերունիներ անթաղ մնացին տաւրոսեան եւ անտի-տաւրոսեան կիրճերու մէջ եւ հարիւր հազարաւոր հայորդիներ նահատակուեցան անապատներու աւազներուն վրայ կամ զինուորական ճամբաններու երկայնքին կամ կեդրոնացման կայաններու մէջ: Եւ այդ մեծ երդի ճամբուն վրայ կռուեցան ու ինկան Սարդարապատի քաջամարտիկները եւ Կիլիկիոյ ազատամարտիկները եւ Փերչի հայ զինուորները եւ դեռ անթիւ հերոսներ պաշտելի:

Անոնք կատարեցին իրենց պարտականութիւնը՝ մեր ազգային

մեծ երապի ճամբուն վրայ, եւ զարձան անմա՛հ, – որովհետեւ «մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է»: Իրերայաջորդ այդ սերունդները անդադար հաւատքով ու նուիրումով մասնակից եղան մեր ժողովուրդի պատմական մեծ առաքելութեան, եւ ինկան ուժասպառ, մարտիրոսաբար, բայց ո՛չ ի դուր: Որովհետեւ, շնորհիւ անոնց մաքառումներուն, զոհողութիւններուն ու նահատակութիւններուն է, որ այսօր մենք ունինք Հայկական Հանրապետութիւնը, ազգային մեր օճախը, մեր ապագայ մեծութեան ապահով կռուանը: Ի դուր չանցան, այո, պայքարն ու զոհողութիւնը, որովհետեւ այսօր ունինք մենք ազգային պետութիւն մը՝ որ քայլ կը պահէ հիւլէական դարաշրջանի հսկաներուն հետ, որ կը կերտէ ապահով ու բարգաւաճ կեանք, որ կը հաւցնէ պիտակից եւ ինքնավստահ սերունդ, եւ որ սկսած է տուն կանչել իր աստանդական զաւակները:

Բախտաւո՛ր է մեր ժողովուրդը այսօր՝ ունենալով իր ազգային օճախը Արարատի փէչերուն: Բախտաւո՛ր է ան՝ քաղաքակրթութեան յառաջապահ դիրքերուն վրայ գտնուելուն համար, եւ իր հպարտաւոր բարձրորակ գիտուններուն, դրոշներուն եւ արուեստագէտներուն պատճառով: Բախտաւո՛ր է՝ իր ժառանգութեան դէմ մէկ մասին վերատիրացած ըլլալուն համար:

Սակայն կիսաւարտ է իր գործը տակաւին: Անաւա՛րտ է իր առաքելութիւնը: Հեռո՛ւ կը գտնուի տակաւին իր մեծ տեսիլքին իրականացումէն: Իր հայրենիքին միայն մէկ տասերորդը՝ 30,000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւնը կը գտնուի այսօր իր ձեռքին մէջ. մնացեալ ինը տասերորդը ենթակայ է օտար տիրապետութեան. մեծ բռնապրաւիչը, Թուրքիան, յափշտակած է իր հողերուն աւելի քան եօթը տասերորդը: Եւ իր չուրջ չորս ու կէս միլիոն բնակչութեան միայն երկու միլիոնը կը գտնուի իր ազգային օճախի սահմաններուն մէջ. մնացեալ կէսէն աւելին պանդո՛ւխտ է, զաղթական, ենթակայ ուծացման ու ձուլման վտանգներուն, ենթակայ «ճերմակ ջարդի» մահացու սպառնալիքին:

Անհրաժեշտ է ազատագրել բռնապրաւուած հողերը, եւ անհրաժեշտ է Մայր Հայրենիքին մէջ համախմբել հայութիւնը: Ահա՛ առաքելութիւնը՝ զոր պատմութիւնը սահմանած է մեր սերունդին, ահա՛ գործը՝ որուն պէտք է փարի մեր սերունդը: Նախորդ սերունդները կատարեցին իրենց ճիտին պարտքը. անոնք երբեմն եղան միամիտ, դիւրահաւան, տեղն տեղն եղան տաքարիւն, բայց միշտ քաջ, միշտ հաւատաւոր, միշտ զոհաբերող: Եւ ապարդիւն չանցան իրենց ողբերգական մարտնչումները, քանի ազգը օժտուեցաւ սե-

փական պետութեամբ, սեփական հայրենի պետականութեամբ, Մայր Հայրենիքով:

Ի՞նչ պիտի ընէ մեր սերունդը հիմա. ի՞նչ պէտք ենք ընել մենք այս օրերուն: Ահա՛ հարցումը՝ որուն անհրաժեշտ է տալ հաւասարակշռեալ ու չրջահայեաց պատասխան. ահա՛ հարցումը՝ զոր պէտք է քննել պաղարեամբ եւ առարկայականօրէն, առանց զգացական ու յուզական պատճառաբանութեան: Պէտք է զննել պատմական պահը, ներկայ միջազգային պայմանները, աշխարհագրա–քաղաքական (ժէոփոլիթիք) իրողութիւնները, կարելիութիւնները ու հաւանականութիւնները, եւ ապա պէտք է հասնիլ տրամաբանական եզրակացութիւններու:

Ամէն բանէ առաջ, պէտք է ճշդել թէ ներկայ իրադրութեան մէջ, – միջազգային թէ մեր ժողովուրդի այժմու կեցութեան պայմաններուն մէջ, – ի՞նչ պէտք է հասկնալ ազգային դատ ըսելով, կամ՝ ի՞նչ կրնայ ըլլալ մեր հողային դատը: Անհրաժեշտ է յստակացնել այս հարցը, որովհետեւ անկէ կախեալ է մեր արեւելումը, անկէ կախեալ է ազգային քաղաքական համադործակցութիւնը, անկէ կախեալ է փոխ–յարաբերութիւնը հայութեան հայրենաբնակ ու պանդուխտ թեւերուն:

Կար ժամանակ, – ինչպէս այս չարքին սկիզբները նշեցինք, – երբ հայկական հարց կամ ազգային դատ ըսելով կը հասկնայինք «բարենորոգումները» դերազանցապէս, ապա առեն մը այդ եզրերը մեզի համար կը նշանակէին «ինքնավարութիւն», յետոյ՝ «անկախ պետութիւն», նաեւ՝ առհմաններու ընդարձակում եւ «միացեալ Հայաստան» եւ այլն: Հիմա անցած է ժամանակը այդ ըմբռնումներէն ոմանց, իսկ ուրիշներ պարտադրաբար փոփոխութեան ենթարկուած են՝ պարզ այն պատճառով որ տեղի ունեցած է Մեծ Եղեռնը, եւ այն պատճառով որ գոյութիւն ունի՛ Հայկական ՍՍ Հանրապետութիւնը եւ անիկա մէկ անդամն է Սովետական Միութեան: Նկատի ունենալով, ուրեմն, ներկայ իրողութիւններն ու պայմանները, ազգային կամ հողային դատ ըսելով, մենք պիտի հասկնանք առաւելաբար՝

Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հողերուն ազատագրումը, որքան կարելի է շատ, ու որքան կարելի է շուտ, եւ անոնց կցումը ներկայ հայկական պետութեան հողամասին:

ՆԵՐՔԻՆ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ

Շատեր հարց կրնան տալ անմիջապէս, թէ «հողային դատ» ըսելով միայն Թուրքիայէն մեր ունեցած պահանջքնե՞րը պիտի հասկնանք, ուրիշ պահանջելի իրաւունքներ չունի՞նք: Ունինք անշուշտ, եւ այդ պատճառաւ ալ վերը «առաւելաբար» բառը գործածեցինք, չըսինք «միայն»: Տարակոյս չկայ, օրինակ, որ Իրանի հիւսիս արեւմտեան անկիւնը հայկակա՛ն է· սակայն ներկայ պայմաններուն մէջ ոչ խոհեմ եւ ոչ ալ ձեռնտու է այդպիսի հարց յարուցանելը: Բնական է, աւելի կենսական եւ շուտով լուծելի հարց է այսպէս կոչուած «ներքին հողային հարցը», որ կը վերաբերի Հայկական Հանրապետութեան դրացի եղող վրացական եւ ազրպէյճանական պետութեանց ենթակայ հայկական գաւառներուն կամ շրջաններուն:

Վրաստանի պարագային, այդ շրջաններէն յատկապէս նկատառման արժանի է Ախալքալաքը, որ ունի 2400 քառ· քմ· տարածութիւն ու շուրջ 125,000 բնակչութիւն (75 առ հարիւրը հայ): Ախալքալաքը նախասովետական շրջանին, 1918 Դեկտեմբերին, անարդարօրէն դրաւուեցաւ մենշեւիկ վրացիներու կողմէ, եւ այդ դրութիւնը կը շարունակուի ցարդ անարդարօրէն:

Ազրպէյճանի պարագային, աչքառու խնդիրներ են Լեռնային Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի պարագաները: Կայ նաեւ շուրջ 5000 քառ· քմ· տարածութեամբ Լեռնային Գանձակի պարագան, բայց աւելի կարեւոր են առաջին երկուքը: Լեռնային Ղարաբաղը, 4600 քառ· քմ· տարածութեամբ եւ 175,000 բնակչութեամբ (95 առ հարիւրը հայ), «աւտոնոմ (ինքնավար) մարզ» է հիմա՝ ենթակայ Պաքուի կառավարութեան: Բոլորովին անբնականոն կացութիւն մըն է այս, եւ կարելի չէ զայն որեւէ ձեւով արդարացնել: Տարօրինակ է իր կարգին՝ Նախիջեւանի «ինքնավար հանրապետութեան» վիճակը: 5400 քառ· քմ· տարածութեամբ այս զուտ հայկական հողամասը, – ուր հայ բնակչութիւն քիչ կայ հիմա դժբախտաբար, – Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով էր որ «ինքնավար շրջան» հռչակուեցաւ, եւ յետոյ՝ 1921ի ռուսեւթուրք համաձայնութիւններով ընդունուեցաւ նոյն օրինավիճակը: Նախիջեւանը ինքնավար հանրապետութիւն է, ուրեմն, եւ կը դտնուի Ազրպէյճանի հակակշռին տակ:

Արդարութիւնը կը պահանջէ, որ այդ անբնականոն կարգադրութիւնները չնչուին, եւ այդ հողերը վերադարձուին իրենց բուն տիրոջ՝ հայ ժողովուրդին: Բարի դրացնութիւնը եւ եղբայրական

յարաբերութիւնները կը պահանջեն որ այլեւս խաղաղօրէն լուծուի «ներքին հողային հարցը», որ մեր ժողովուրդին համար կը նշանակէ «կենսական տարածութիւն»: Այս հարցը արտասահմանի մէջ յաճախ յարուցուած է, ոմանց կողմէ՝ դերպատնեշապէս հակասովետ քարոզչութիւն ու պրպտութիւն ընելու մտահոգութեամբ. ուրիշներու կողմէ՝ պրակտիկ ոգիով եւ անդրկովկասեան ժողովուրդներու միջեւ հիմնաւոր «եղբայրութիւն» յառաջացնելու մտահոգութեամբ: Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, թարգմանը հանդիսանալով արտերկրի հայրենասէր հայութեան, մանաւոր յուշագրով ու դիմումներով արծարծած է այս հարցը, եւ չեչտած է անոր բարւոք լուծման անհրաժեշտութիւնը: Հիմա բոլոր հայրենասէրները կը մնան նոյն տեսակէտին վրայ, – կ'ակնկալեն անոնք որ անդրկովկասեան ժողովուրդներու դեկավարութիւնները եւ դաշնակցային իշխանութիւնները եղբայրաբար եւ արդարօրէն լուծեն այս հարցը, – ինչպէս լուծուեցան ռուսեւուքրանական եւ այլ սահմանային հարցեր, եւ ինքուշ, չեչէն կամ քալմուք ժողովուրդներու վարչական ու սահմանային խնդիրները:

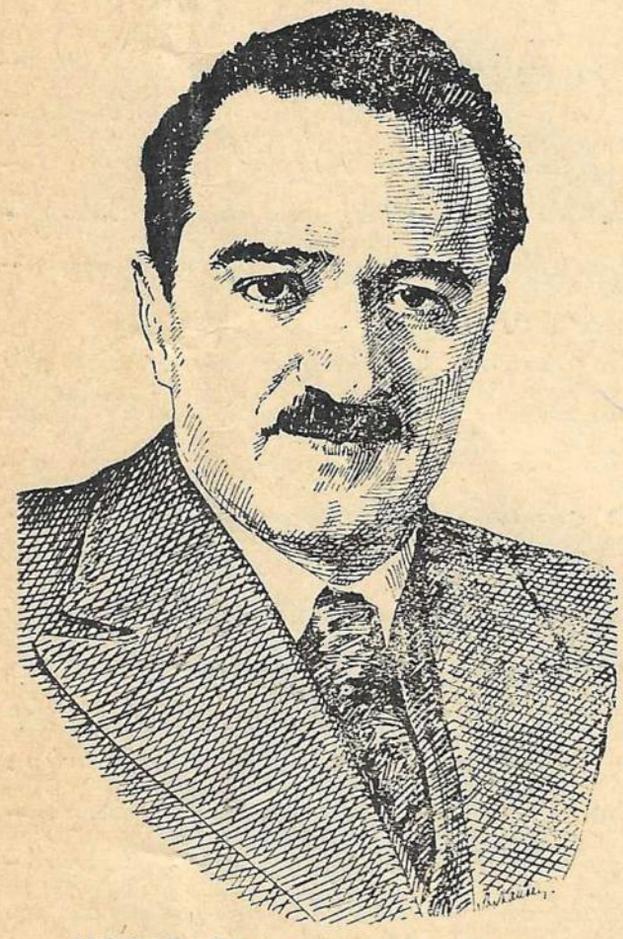

ՍՍՌՄ Գերագոյն Սովետի
Նախագահութեան Նախագահ
Անաստաս Միկոյեան

Սխալ պիտի ըլլար անշուշտ այս հարցի առնչութեամբ տեսապէս, անհարկի աղմուկ բարձրացընելը կամ պրպտութիւն փորձելը արտասահմանի մէջ: Պէտք է խուսափիլ յօնք չինելու տեղ աչք հանելու վտանգէն: Նո՛ւրբ հաստատակչռութիւն մը գոյութիւն ունի անդրկովկասեան ժողովուրդներու փոխ–յարաբերութեանց մէջ, իսկ Անդրկովկասը Ս. Միութեան գլայո՛ն չրջաններէն մէկն է: Պէտք է ըլլալ չրջահայեաց, եւ սպասել որ Երեւանի հայ դեկավարները, Ս. Միութեան ամենաընտիր նոր նախագահը, Անաստաս Միկոյեան, եւ իրենց բարեկամները Մոսկուա–

յի, Թիֆլիսի ու Պաքուի մէջ՝ դառնեն արդար ու համերաշխական լուծում մը ամբողջ հարցին: Եւ ո՞վ գիտէ, դուցէ մօտիկ ապագային կը սկսի հարցին լուծումը... օրինակ, Լեռնային Ղարաբաղի վերամիացումով:

«Հողային ներքին հարցին» կարգադրութիւնը առաւելաբար պէտք է վստահիլ Հայկական Հանրապետութեան դեկավարութեան, եւ արտաստահմանեան ճիգերը բացառաբար պէտք է կեդրոնացնել Թուրքիայէն մեր ունեցած պահանջքներուն վրայ: Սփիւռքահայութիւնը, դրեթէ ամբողջութեամբ ըլլալով վերապրող արեւմտահայութիւն, իր ուշքն ու ուրուչը պիտի կեդրոնացնէ իր սեփական հողային դատին վրայ, պիտի տառապի ու տքնի, պիտի պայքարի ու աշխատի բռնապրաւեալ արեւմտահայ հողերու ազատագրութեան համար: Ա՛յս է ներկայիս իր առջեւ դրուած վսեմաւոր հարցը, որուն լուծումը պէտք է չանայ փութացնել իր կարելիութեանց սահմանին մէջ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՈԼՈՐԱՆՔ

Եւ առաջին ակնարկով կը թուի թէ՝ չատ յստակ ու տրամաբանական ըլլալով այս տեսակէտը, կարելի չէ այդ մասին տարակարծութիւն ունենալ, թէ հայ քաղաքական միտքը չի կրնար չեղում ընդունիլ, այլ տեսակէտ կամ կարծիք նկատի առնել: Դժբախտաբար սակայն, տրամաբանական կամ ոչ, կա՛յ տարբեր կարծիք, կա՛յ դարտուղութիւն կամ չեղում, կայ անըմբռնելի մոլորանք: Այդ մոլորանքը երէկ (1954ի սկիզբները), Դաշնակցութեան դաշտախոս Ռուբէն Դարբինեանի գրիչով այսպէս կ'արտայայտուէր.– «Մեր առջեւ դրուած հարցը Սովետական կոչուած Հայաստանի ազատագրումն է սովետական լուծէն եւ ազատ ու անկախ Հայաստանի ստեղծումը: Բան մը՝ զոր ներկայիս մենք մեր սեփական ուժերով միայն չենք կրնար իրագործել, այլ ուզենք չուզենք, պէտք է դործակցինք մեր անմիջական հարեւաններուն, սովետական աշխարհի բոլոր ազատասէր ժողովուրդներուն հետ...: Աւելին. միջազգային ներկայ կացութեան մէջ՝ Թուրքիոյ ազատ աշխարհին հետ ըլլալը ոչ թէ չարիք մը, այլ բարիք մըն է ազատասէր հայութեան համար»:

Այդ մոլորանքը նոյն դաշնակցական դեկավարին գրիչով 1963 Օգոստոսին կ'արտայայտուէր այսպէս.– «... Սակայն, այսօր հայ ազգը Թուրքին անհամեմատ աւելի հզօր թշնամի մ'ունի յանձին ռո-

վետական բռնատիրութեան: Հայ ազգի ազատութեան եւ անկախութեան ամէնէն վտանգաւոր թշնամին այսօր Թուրքը չէ, այլ միջազգային համայնավարութիւնն է իր Մոսկուայի կեդրոնով: ...Երբ կ'ունենանք ազատ ու անկախ հայկական պետութիւն մը Կովկասի մէջ, մենք պիտի կարողանանք քայլեր առնել Թրքահայ դատի լուծման համար: ...Մենք պէտք է մեր ուժերը կեդրոնացնենք այսօր ...սովետական բռնապետութեան դէմ մղուած պայքարին վրայ»:

Եւ այդ մօրմանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1963ի աշնան դուռմարուած Ժէ. Ընդհ. Ժողովին պաշտօնական յայտարարութեան մէջ (1963 Նոյեմբեր, «Մեր դաւանանքը») այսպէս կը բանաձեւուէր.– «Կը հաւատանք, որ ցորչափ Հայաստանը կը չարունակէ մնալ սովետական բռնապետութեան տակ, եւ ցորչափ հայ ազգի պատմական հողերը կը մնան օտար տիրապետութեան տակ, բովանդակ հայութեան նուիրական պարտականութիւնն է հնարաւոր բոլոր միջոցներով ՀԵՏԱՊՆԴԵԼ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ»:

Ըստ Դաշնակցութեան քաղաքական ներկայ հայեցողութեան ուրեմն, «մեր առջեւ դրուած հարցը» հիմա արեւմտահայ բռնադրաւեալ հողերուն ազատագրումը չէ, այլ ազատագրո՛ւմը «սովետական բռնապետութենէն». մենք պէտք է մոռնա՛նք մեր հողային դատը եւ «մեր ուժերը կեդրոնացնենք այսօր... սովետական բռնապետութեան դէմ մղուած պայքարին վրայ», – եւ այս առնչութեամբ՝ Թուրքիոյ «ազատ աշխարհին հետ ըլլալը ... բարիք մըն է ազատատենչ հայութեան համար»... Եւ երբ տիրանանք «ազատ եւ անկախ հայկական պետութեան»՝ անկէ ե՛տք կրնանք «քայլեր առնել Թրքահայ դատի լուծման համար»...

Անհաւատալի կը թուի, որ հայ քաղաքական միտքը կարենայ այս աստիճան անհեթեթ հայեցակ յղանալ ու որդեգրել, բայց դըժբախտաբար իրականութիւն է: Ուզենք կամ ոչ՝ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի օրերէն ու Պրոմեթէէն ի վեր կայ ու կը զարդանայ այսպիսի անպատասխանատու քաղաքական յղացք: Անպատասխանատո՛ւ՝ որովհետեւ սա իւ՛ղ կը քսէ Թուրքերու հացին, եւ չփոթութիւն կը յառաջացնէ հայութեան մէջ ու կը վնասէ լրջօրէն անոր քաղաքական գործունէութեան: Կարիք չկայ այս խորհրդածութիւնները խճողելու մէջբերումներով ու վկայութիւններով՝ ցոյց տալու համար թէ ինչ ապշավնաս արկածախնդրութիւններու կրնայ առաջնորդել այս կարգի քաղաքականութիւն մը: Բարեբախտաբար, փոք-

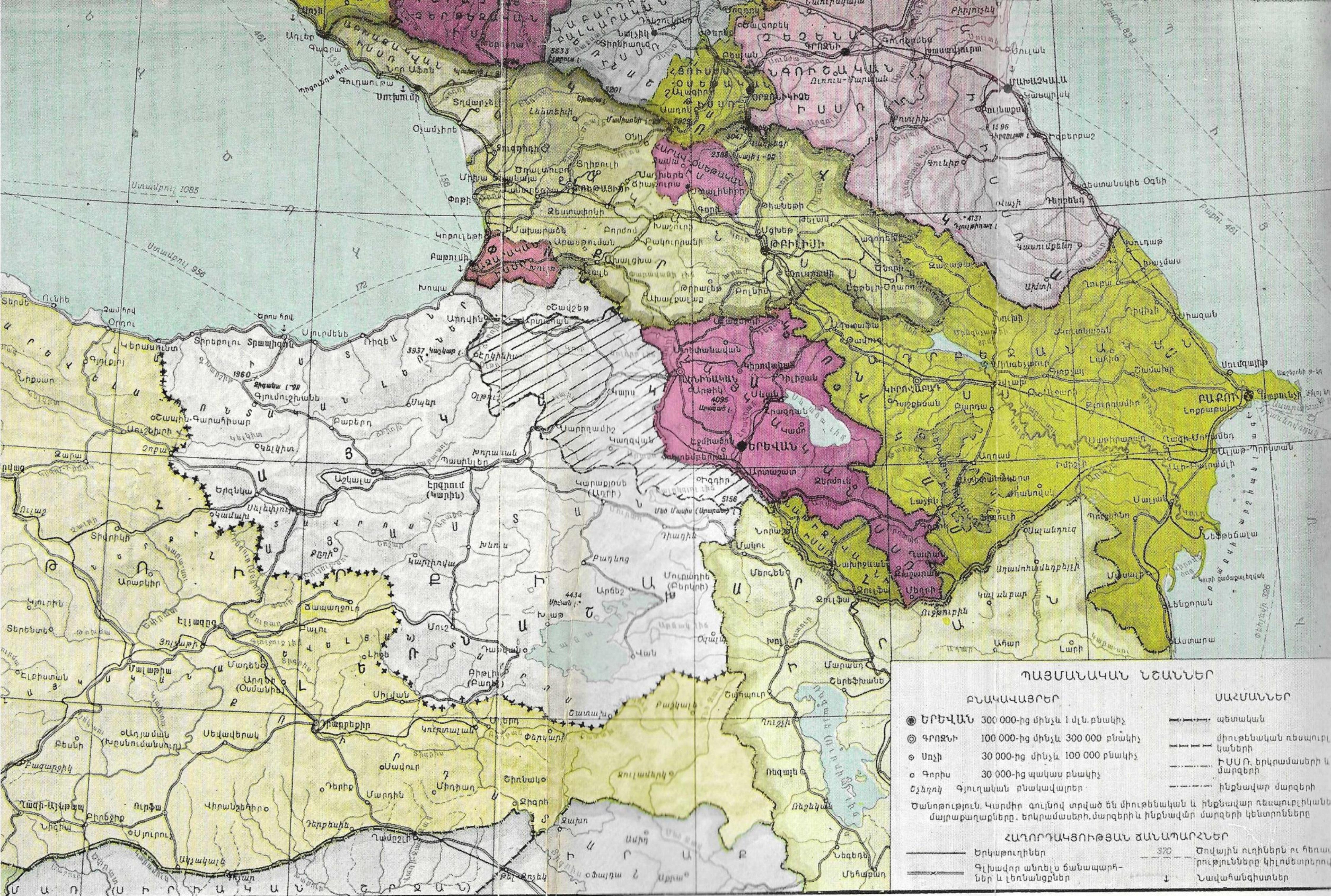

Այս քարտէսը (մասշտաբ 1:4 000 000) առնուած է «Հայկական ՍՍՌ Ատլասէն (էջ 2), վրան մեծ նշանակած են Ուիլսընեան Սահմանները՝ փոքր
... որ 1918–20ին շրջանին ատեն մը հայկական պետութեան կը պատկանէր:

բամասնութի՛ւն մըն է միայն, որ ենթակայ է այդ մոլորանքին. ազգին բացարձակ մեծամասնութիւնը հեռու է կորստեան այդ ճամբաներէն:

Հայ համայնավարը կրնայ խանդավառութեամբ փարիլ խորհըրդային իրաւակարգին, դաշնակցականը ընկերվարական ըլլալով հանդերձ կրնայ բուռն կերպով հակառակիլ այդ հասարակակարգին, ռամկավարը ազատական կարգերու եւ ժողովրդավարական մեթոտներու հետամուտ ըլլալով՝ կրնայ համաձայն չըլլալ «պրոլետարիատի տիքթաթորութեան», հնչակեանը մարքսիստ ըլլալով հանդերձ կրնայ մնալ ոչ–համայնավար բայց այդ ուժիմը բարեացակամօրէն դիտող, եւ դեռ ուրիշներ կրնան որդեգրել տարբեր կեցուածքներ: Ամէն ոք ազատ է հասարակակարգին հանդէպ իր ուրոյն կեցուածքը ունենալու. բայց ամէն ոք ազատ չի կրնար եւ պէտք չէ ըլլայ՝ երբ հարցը կը վերաբերի մեր ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան, ազգային պետութեան գոյատեւման, անոր բռնադրաւեալ հողերու ազատագրման եւ հայրենադարձի չարժումին: Որովհետեւ այս հարցերը մահու եւ կենաց հարցեր են մեզի համար, եւ զանոնք կարելի չէ յարմարցնել պարապայական կամ հատուածական շահերու ու մտահոգութիւններու:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ քաղաքական միտքին համար չատ պարզ պէտք է ըլլայ, որ թուրքերը երբէք չեն հրաժարած իրենց երազէն ու ծրագրէն, – փան–թուրանական համաձուլնակցութեան մը ստեղծումէն, եւ անոր ճամբուն վրայ գտնուող բոլոր խոչընդոտները քանդելու որոշումէն: Մեր տեսակէտներէն ու գործունէութիւններէն անկախաբար, մեզմէ ամանց դիւրահաւանութենէն եւ ինքնախաբէութենէն անդի՛ն, թուրքը ունի իր քաղաքական ծրագիրը, իր աշխարհավարութիւնը, եւ որոշած է յարմար առենին իրագործել զայն: Մենք իրեն բարեկամ ըլլանք կամ ոչ՝ բնաւ տարբերութիւն չ'ըներ: Անիկա ունի ի՛ր ծրագիրը եւ ի՛ր մեթոտները, որոնցմէ չի հրաժարիր:

Թուրքը կ'երազէ թուրանական կամ թրքական ծագումով ցեղերու կամ ազգերու համաձուլնակցութեան մը մասին, որ լայն գոտիով մը պէտք է տարածուի Պալքաններէն մինչեւ Չինաստան, ե՛տ՝ դէպի հիւսիս հրելով ռուսական ուժը, եւ ջնջելով հայկական արմելքը այդ ճամբուն վրայ: «Երիտասարդ Թուրքերը» կ'երազէին այդ մասին, փան–թուրանական թաթարները կը ցանկային անոր,

քեմալական Թուրքերը սմսեղուկ կերպով կը հետապնդէին այդ ծըրագիրը, եւ հիմա բոլոր ազգայնամոլ Թուրքերը, Թաթարները եւ այլ Թուրանական արկածախնդիրները կը տեսնեն նոյն երազը, պատրաստ են վաղելու դէպի նոյն հեռանկարը: Ա՛յդպէս էին Էնվէրն ու Ջիւանչիրը, ա՛յդպէս եղան Քարապեքիրն ու Պակիրովը, եւ հիմա այդպէս են Փարիզեան Պլոքի Թուրանական արկածախնդիրներն ու Անքարայի ազգայնամոլները:

Երբեք պէտք չէ մտահան ընենք այն իրողութիւնը, որ ցեղապաչտ Թուրքը չէ հրաժարած իր ցեղասպան ախորժակներէն: «Պէօյիւք Տողու» Թրքական Թերթը չէ՞ր, որ քանի մը տարի առաջ իր սիւնակներէն կը ճառէր Արաքսի «մի՛ւս կողմը», հայկակա՛ն կողմը անցնելու եւ հոն «խրախճանք» սարքելու մասին: Եւ նոյն Թերթը չէ՞ր, որ կը խոստանար կասպից ծովը լեցնել «պոռնիկ մոսքոֆնեռու դիակներով»: Եւ եթէ ըսուի որ «Պէօյիւք Տողու» պաչտօնական բերանը չէր Թուրքիոյ, հապա ի՞նչ պիտի ըսուի Անքարա հրատարակուած եւ «Իսլամական Համայնադիտարանին» մէջ տեղ գտած՝ Միրզա Պալայի սա դոհարին.— «Երեւանի հայերը եւ չրջակայքի հայութիւնը օտարամուտ են: Բնիկ տեղացին Թո՛ւրքն է, որ տեղահանուած փոխանակուած է: Հետեւաբար, Երեւան մաս կը կազմէ Թուրքիոյ»:

Ահա՛ Թուրքերուն տեսակէտը: Յստակ ու պարզ: Եւ բոլորիս համար վերջնականապէս պարզ պէտք է ըլլայ, որ Թուրքը Արաքսին կ'ուզէ մօտենալ ո՛չ թէ ջուրի՛ ծարաւով, այլ հայու արեա՛ն ծարաւով... Արաքսի «միւս ափին» վրայ արեան «խրախճանք» սարքելու նպատակով: Նոյն Գերմանիոյ երկրորդ աչխարհամարտի չրջանի Անքարայի դեսպանը, Փոն Փափէն, կը պատմէր թէ օր մը, Թուրքիոյ վարչապետ Շիւքրիւ Սարաճօղլուի հետ խօսած առեն, հարց տուած էր անոր թէ՝ ի՛նչպէս պէտք էր լուծել «ռուսական հարցը»: Եւ զարմի՛ն Թուրքը խորհուրդ տուած էր ջարդե՛լ չիսուն միլիոն ռուս, իսկ մնացեալները ստրկացնել: Եւ երեւակայել որ այս ճիւաղը զօրք կեդրոնացուցած էր Ախուրեանի ափին ու կը սպասէր նոյն թափանցումին Անդրկովկասէն ներս, որպէս զի իսկոյն մտնէր Սովետական Հայաստան եւ իր մտայնութեամբ ու մեթոտով «լուծէր հայկական հարցը», ամբողջացնելով անչուչտ Թալէաթներու ծրագիրը:

Երբ Թուրքը տեւապէս աչք ունի Երեւանին եւ կ'երազէ փան-Թուրանական կայսրութեան մասին, այսինքն երբ Թրքական մահա-

ցու վտանգը չէ չքացած հայուն դէմ, աննկերելի ցնորամտութիւն է ռեժիմի փոփոխութեան հարցը նկատել ամէնէն կենսական հարցը եւ ռուսը նկատել աւելի մեծ թշնամի քան Թուրքը: Ոչ մէկ տարակոյս, որ Թուրքիան ինքզինք կը նկատէ մեր գոյութեան, մեր պետութեան գոյատեւման եւ մեր հողային դատին ոխերիմ թշնամին: Եւ մենք մեր բոլոր չարժումներուն ու ծրագիրներուն մէջ՝ միշտ պիտի յիշենք այդ հիմնական իրողութիւնը: Եւ առկէ ճամբայ ելլելով, պիտի տրամաբանօրէն հասնինք այն եզրակացութեան, որ դիմագրաւելու համար Թրքական վտանգին, մենք պէտք ունինք ռուսական բարեկամութեան, աջակցութեան եւ պաշտպանութեան: Ռուսը ըլլայ ցարական, մենշեւիկեան թէ մեծամասնական կամ խորհրդային: Փան–Թուրանական ծրագիրը ինքնաբերաբար հակառուս բնոյթ ունենալով, եւ հայկական պետութիւնը ինքնաբերաբար այդ փանթուրանական կոճղին մէջ սե՛պ մը հանդիսանալով, ռուս եւ հայ ժողովուրդներուն շահը կը նոյնանայ. ռուսին դործին կուգայ այդ «սեպը» պահել ու զօրացնել, իսկ հայուն դործին կուգայ ապահովել ռուսին դործակցութիւնը կամ ընձեռած թիկունքը: Ասիկա աշխարհագրա–քաղաքական իրողութիւն մըն է, որ կը դէմ կ'անցնի դաղափարաբանական ամէն նախասիրութիւն կամ մտահոգութիւն:

Աղդի մը քաղաքական դեկավարութեան աւագ մտահոգութիւնը պիտի ըլլայ «ժողովրդեան փրկութիւնը», – ազդին ֆիզիքական ապահովութիւնը եւ անոր կենսական շահերուն հետապնդումը, – հասարակակարգի նկատողութիւններէ եւ դաղափարաբանական հետաքրքրութիւններէ առա՛ջ: Նախ պիտի ապրի ու գոյատեւէ ժողովուրդ մը, պիտի ապահովէ իր կեցութեան հիմնական պայմանները, եւ յետոյ միայն պիտի մտածէ դաղափարական նախընտրութիւններու մասին: Մեղի համար յստակ պիտի ըլլայ, արդ, որ մեր ժողովուրդին գոյութեան եւ մեր պետութեան գոյատեւման դէմ ցցուող Թրքական մահացու սպառնալիքն ու վտանգը չեն չքացած տակաւին: Իթթիհատականներու յաջորդները, Սարաճօղլուները, եւ փան–Թուրանական մոլեռանդները կը ցանկան Թալէաթներու նոյն ծրագրով ու նոյն մեթոտներով լուծել «հայկական հարցը», այսինքն աւարտել առաջին աշխարհամարտին կէս մնացած իրենց գժոխային գործը:

Այս վտանգին դէմ՝ մեր ապահովութիւնը ներկայ փորձանաւոր ժամանակներուն կ'երաշխաւորուի առաւելաբար ռուսեւհայ համագործակցութեամբ, եւ հայրենասիրական մեր ժողովուրդը քաղաքական տարրական խոհեմութիւն ցուցաբերած կ'ըլլայ՝ երբ կը վարի

միջ–ոտս աբեւելումի կամ քաղաքականութեան: Տարբերութիւն չ'ըներ թէ այս վարքագիծէն ո՛վ կ'ախորժի եւ ով չ'ախորժիր: Անկէ չախորժող որեւէ արեւմտեան պետութիւն մէկ երկվայրկեան կամ նուազագոյն չափով իսկ նկատի չ'առներ մեր հարցն ու դոյութիւնը՝ երբ կը գծէ իր աշխարհավարութիւնը, եւ բնաւ հոգ չ'ըներ, – ինչպէս սորվեցանք պատմութեան մեզի տուած դառն դասերէն, – թէ քանի՛ հայ կը ջարդուի եւ ինչպէս կը բնաջնջուի եւ ի՛նչ կը պատահի անոր երեքհազարամեայ պապենական հողերուն: Որեւէ պետութիւն կամ ժողովուրդ իր քաղաքականութիւնները կը գծէ՝ դերապանցապէս նկատի ունենալով ի՛ր դերագոյն չահերը. նոյնը պիտի ընէ հայ ժողովուրդը, վերապրումի բնազդո՛վ իսկ, դոյապայքարի հիմնական օրէնքով իսկ, – առանց նկատի ունենալու թէ ո՛ր օտարը ինչ կը մտածէ իր վարքագծին մասին:

Եւ նոյն հայեւռուս գործակցութիւնը անհրաժեշտ է՝ լուծելու համար մեր հողային դատը: Կարելի չէ երեւակայել, որ միջազգային ժամանակակից իրաւունքի մէջ հնարաւոր է Թուրքիոյ բռնազրաւած հողերուն մէկ մասնաչափն իսկ ազատագրել՝ առանց Սովետ. Միութեան հաւանութեան, պաշտպան–փաստաբանութեան եւ վճռական աշխատանքին: Թուրքը լինք որեւէ ատեն ոչ յանուն արդարութեան, ոչ յանուն բարի–դրացնութեան ու դոյակցութեան եւ ոչ ալ յանուն խաղաղութեան մասնաչափ մը հող կը զիջի իր կամքով: Ցստակ է անոր տեսակէտը, որ վերջին անգամ պաշտօնապէս պարզուեցաւ վարչապետ Սարաճօղլուի կողմէ, 1946 Յունուար 6ին, ի պատասխան Կարս–Արտահանի վերաբերեալ սովետական պահանջքին.– «Ո՛չ մէկ հայ կ'ապրի Կարսի եւ Արտահանի շրջաններուն մէջ»...: Ըստ իրեն՝ նաեւ մի՛ւս հայկական շրջաններուն մէջ:

Բորենիի անբա՛ն պատճառաբանութիւն՝ որուն բուն հեղինակը Թալէաթն էր անշուշտ, եւ որուն նոյն օրերուն արձագանգ հանդիսացաւ Անգլիոյ աշխատաւորական դահլիճին մէջ Ֆորիյն Օֆիսի պետ՝ «արդակորո՛վն» Էրնեսթ Պեւինը, հաւատա՛րմօրէն հետեւելով Տիզրայէլիի եւ Սոլզպըրիի աւանդութեան: Արդարեւ, ոչ միայն աննեբելի միամտութիւն է յուսալ թէ Թուրքերը կամովին թիզ մը հող կը վերադարձնեն իր բուն տիրոջ, այլեւ պէտք է ակնկալել, ինչպէս վերը նշեցինք, որ անոնք իրենց ամբողջ կարելին պիտի ընեն, որպէսզի մնացեալ հայկական հողերն ալ յափշտակեն եւ ամայացնեն: Թուրքը պիտի ստիպուի՛, որպէս զի հող զիջի. ստիպման ու պարտադրանքի՛ տակ է միայն, որ հայկական հողերը պիտի վերադարձնէ իրենց սեփական տէրերուն: Եւ այդպիսի պարտադրանք

կրնայ յառաջանալ միայն այն ատեն՝ երբ մեր բարեկամները եւ մենք բռնի խլենք այդ հողերը եւ կամ միջազգային ժողովներուն ընդունիլ տանք հայոց արդարութիւն ընելու տեսակէտը:

Մեր ժամանակներուն, իրատեսութիւնը կը թելադրէ որ որեւէ պետութիւն հետամուտ չըլլայ բռնի կերպով, պատերազմի միջոցով հարցեր լուծելու: Կ'ապրինք հիւլէական դարաշրջանին մէջ, եւ մեծերը այսօր տէր են հեռարձակ հրթիռ–ռումբերու, որոնք կրնան քանի մը օրուան մէջ փոշիացնել քաղաքակրթութիւնը: Իր միտքին հաւասարակշռութիւնը չկորսնցուցած որեւէ անհատ չի կրնար պատերազմ բաղձալ ներկայիս: «Պատերազմը անկարելի է», «հնարաւոր չէ պատերազմի մասին մտածել» կ'ըսեն մեծ պետութեանց լաւատեղեակ ղեկավարները, եւ բնականաբար իրաւունք ունին: 1960ի ամրան, երբ նախագահ Քենեդի Վիեննայի մէջ վարչապետ Խրուշչեւի հետ իր ունեցած ճախող խօսակցութիւններէն Ուաշինկթընը վերադարձած եւ իր դիւանագիտական մասնագէտներուն հարց տուած էր, թէ հիւլէական պատերազմի մը պարագային քանի՛ ամերիկացի կրնար բնաջնջուիլ, անոնք մանրամասն հաշիւներ ըրած եւ հաղորդած էին, որ պատերազմի սկզբնաւորութենէն մինչեւ մէկ ամիս 70էն 80 միլիոն ամերիկացիներ կրնային բնաջնջուած ըլլալ, բացի քաղաքներու հիմնայատակ կործանումէն ու նիւթական անհաշուելի կորուստներէն: Եւ սահմռկեալ երիտասարդ նախագահը այդ տեղեկագրին տակ գրած էր, ըսուելու, «երբե՛ք», – այսինքն երբեք պէտք չէ տեղի ունենայ երբորդ մեծ պատերազմը:

Ո՛չ, պատերազմը մեր օրերուն լուծում չի բերեր որեւէ հարցի: Եւ ոչ մէկ մարդասէր ու հայրենասէր հայ պատերազմ կ'ուզէ: Ընդհակառակը, բոլոր ողջմիտ ու պայծառատես մարդոց նման, հայրենասէր հայերը եւս անկեղծօրէն խաղաղասէր են եւ խաղաղութեան համար կը պայքարին: Եւ համոզուած են անոնք, թէ ներկայ պայմաններուն մէջ մեր ժողովուրդին հողային դատը կրնայ լաւագոյնս լուծուիլ խաղա՛ղ բանակցութիւններով, մեծ պետութիւններու միջեւ իրարհասկացողութեամբ, միջազգային ատեաններու արդար կարգադրութիւններով:

Ճիշդ է որ այդ տեսակէտով ներկայ պահը կամ «մոմենտը», ինչպէս սովոր են ըսել արեւելահայերը, յուսատու ու ձեռնտու չէ, եւ սխալ չէ որ մեր դատին առջեւ մեծ խոչընդոտներ կան: Ծանօթ իրողութիւն է, թէ տակաւին ի զօրու է Թրումընեան Վարդապետութիւնը՝ ինչ կը վերաբերի «Թուրքիոյ հողային ամբողջականութեան»: Ամերիկացիք իրենց ամբողջ զինուժով երաշխաւորած են

Թուրքիոյ սահմանները, եւ հայոց հողային պահանջքը տակաւին կը նկատեն «սովետական ծաւալապաշտութիւն»: Միացեալ Նահանգները Թուրքիոյ զէնքաւոր պաշտպանները ըլլալով՝ ինքնաբերաբար զէնքաւոր հակառակորդները կը հանդիսանան մեր դատին: Եւ Անգլիա, Ֆրանսա ու Հիւսիս–Ատլանտեան Զինակցութեան (ՆԱԹՕ) միւս անդամները համամիտ են Ուաշինկթընին եւ պատրաստ դրծակցելու անոր հետ: Կիպրական Հանրապետութեան ընթացիկ ղբերգութիւնը պաղպաղար մը կուտայ որեւէ իրատես դիտողի, թէ Ուաշինկթընն ու Լոնտոն ո՛րքան կարեւորութիւն կ՚ընծայեն Թուրքիոյ: Անոնք նոյնիսկ պատրաստ են Թուրքիոյ սիրոյն անիրաւելու եւ խրտչեցնելու իրենց միւս հաւատարիմ զինակիցը՝ Յունաստանը: Ամբողջ արդարասէր ու խաղաղասէր մարդկութիւնը զարմանքով կը դիտէ այս իրողութիւնը, սակայն Լոնտոն ու Ուաշինկթընն չեն չեղիր իրենց թրքասէր վարքագիծէն: Նոյն երեւոյթը բնականաբար չատ աւելի չեչտուած կերպով կը պարզուի՝ երբ խօսքը ըլլայ հայկական հարցին:

Ամերիկա աւելի քան երեք միլիար տոլարի զինուորական եւ այլ օգնութիւններ ըրաւ Թուրքիոյ, 1947 թուականէն ասդին, եւ դայն վերածեց իր ռազմական մէկ կարեւոր խարխոխին ընդդէմ Սովետ. Միութեան, – եւ անոր մէջ հաստատեց օդուժի թէ ծովուժի սեփական խարխոխներ՝ Իսթանպուլ, Քարամիւրսէլ, Սինոփ, Սամսոն, Տրապիզոն, Տիարպեքիր, Ինճիրլիք, Ատանա, Մերսին, Իսկենտերուն, Իզմիր եւ այլուր,– եւ հիմա հեռու է հրաժարելէ Թուրքիոյ աչխարհագրական դիրքին առաւելութիւններէն ու Թրքական պետութեան ծառայութիւններէն. ուստի, տրամաբանական է ակնկալել, որ ամերիկեան կառավարութիւնը չարունակէ պաշտպանել «Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը»: Եւ այս իրողութիւնը անտարակոյս աննպաստ դործօն մը կամ ազդակ մըն է մեր հողային դատի բարւոք կարգադրութեան համար:

Շնորհիւ անկլօ–սաքսոն չռայլ օժանդակութեան ու հաստատ պաշտպանութեան՝ այլապէս կարծր ու անգիջող Թուրքը դարձած է աւելի յանդուգն ու յոխորտ, եւ կը մերժէ «զօրութեա՛ն դիրքերէ», ու տրամադրութիւն չունի նուազագոյն չափով իսկ հաշտարար ոգի ցուցաբերելու: Կոթնած եւ ապաւինած է Ամերիկեան Զրածնառումբին, եւ կը մերժէ իր զաթած հողերէն թիզ մ՚իսկ բաց ձգել: Բաց ասոր, Թուրքը ներկայիս կ՚օգտուի նաեւ Մոսկուայի խաղաղասիրական քաղաքականութիւններէն: Ուրախ է ան, որ սովետական դաչնակցային կառավարութիւնը Երեւանին ու Թիֆլիսին պարտա–

ղրած է, յանուն բարե–ղրացնութեան ու խաղաղ գոյակցութեան, հրաժարի՛լ իրենց հողային պահանջներէն, եւ զոհունակութեամբ կը դիմաւորէ վարչապետ Նիքիթա Խրուշչեւի վերջին յայտարարութիւնը, թէ սահմանային վէճերը միայն խաղաղ միջոցներով պէտք է լուծուին, երբեք կռիւով կամ բախումով...

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԻՍԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Տարակոյս չկայ որ հիմա ապահով եւ ամուր կը թուի ըլլալ Թուրքիոյ դիրքը, եւ ակներեւաբար աննպատակ է միջազգային իրաւունքը՝ մեր դատի բարւոք լուծման համար: Կ'արժէ որ դիւրատես չըլլանք եւ ընդունինք թէ, այո, ներկայ պայմաններուն մէջ, ա՛յս պահուն, չատ դժուար է ակնկալել որ յաջողութիւն արձանագրէ մեր ազգային դատը: Պատմութեան սարսռազդեցիկ դասերէն եւ միջազգային բազմապիսի դաւաճանութիւններէն եւս, ներելի չէ հայ քաղաքական միտքին, որ մակերեսային լաւատեսութեամբ առաջնորդուի եւ որոնէ դարձեալ դիւրին ու վարդագոյն լուծումներ: Անհրաժեշտ է ըլլալ իրապաշտ ու իրատես, եւ չառաջնորդուիլ երբեք ղժացումներով: Միւս կողմէ սակայն, նոյնքան աններելի է որ անհարկի յոռետեսութեամբ անչարժութեան մատնուի ան, կամ պարտուողական ոգիով չարժի, ու հրաժարի ճիգէ ու գործունէութենէ: Ճիշդ է որ «այս պահը» նպաստաւոր չէ մեր դատին համար, սակայն ճիշդ է նաեւ, որ «այս պահը» չի կրնար տեւել ու յաւերժանալ, եւ ոչ ալ կացութիւնը կըրնայ անփոփոխ մնալ:

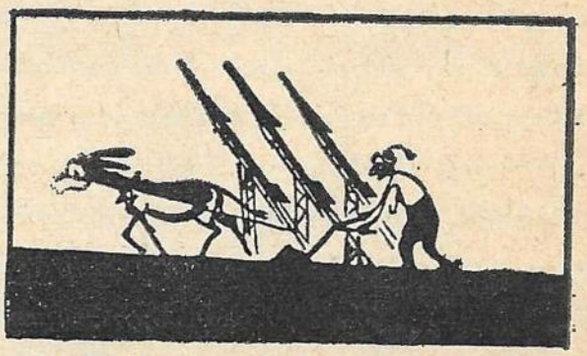

Աթոռական դարը
Թուրքիա կը հասնի...
(Չեխական ծաղրանկար)

Եթէ քննական ակնոցով դիտենք աթոռական դարաշրջանի նոր իրողութիւնները ու փոփոխութիւնները, եւ եթէ սառնասիրտ վերլուծումով գնահատենք Թուրքիոյ ներկան ու հաւանական ապագան, տրամաբանօրէն պիտի յանգինք այն եզրակացութեան թէ՝ մեր սուրբ դատին բարւոք լուծման կարելիութիւնները մե՛ծ են, իսկ Թուրքիոյ ներկան ու ապագան չատ վայլուն չեն:

Նախ անդրադառնալով Թուրքիոյ վիճակին, կարելի է իրաւամբ ըսել թէ անոր ներկայ «ուժը» կամ «գօրաւոր դիրքը» անհա–

բի՛սխ է, ո՛չ հիմնաւոր ու խաբուսիկ: Ամերիկեան արուեստական ներարկումով է, որ Թուրքիա ոտքի կը մնայ եւ կրնայ փոքր պետութեանց չափանիշով զօրաւոր բանակ կանգուն պահել: Եթէ դաշրին ամերիկեան եւ այլ պինուորական օգնութիւնները, Թուրքիա երբեք ի վիճակի չ'ըլլար աւելի քան չորս հարիւր հազարնոց իր բանակը պահելու, եւ եթէ փորձէ, քանի մը ամիսէն կը անանկանայ ուղղակի: Թուրքիոյ պինուորական ուժը կանգուն կը մնայ կամօքն Արեւմուտքի, եւ կաւէ ոտքերով ուժ մըն է միայն: Ճիշդ է անշուշտ ամերիկացի զօրավարի մը գնահատութիւնը, թէ սովետական զօրքերը եօթը օրէն կրնան հասիւը մաքրել Թուրքիոյ, – մէկ օրէն կը ճզմեն Թրքական ուժը, իսկ մնացեալ վեց օրը կը յատկացնեն քալելու եւ ղրաւելու երկիրը...: Եւ այս՝ հիմա՛, երբ տակաւին չէ պակսած ամերիկեան պինուորական օգնութիւնը, որ ժամանակի ընթացքին անպայման պիտի պակսի, քանի ռազմական դիտութիւնը մտած է հեռարձակ հրթիռ–ջրածնառումբերու դարաշրջանին մէջ, ուր Թուրքիոյ նման խարիսխները տակաւ կը կորսնցնեն իրենց կարեւորութիւնը: Ամերիկացիք արդէն քակելով չտարի՞ն իրենց «ճիւփիթըր» հրթիռ–ռումբերը՝ համոզուելով որ անոնք եւ անոնց Թրքական խարիսխները կորսնցուցած էին իրենց նշանակութիւնը: Վաղը կարգը պիտի գայ ուրիշ զէնքերու եւ կայաններու:

Մեր ժամանակներու լափալիսեան ճշմարտութիւններէն մէկն է Թուրքիոյ տնտեսապէս ծանրօրէն հիւանդ ըլլալը: Եօթն օտար պետութիւն քսան տարիէ ի վեր տնտեսական ամէն կարգի օժանդակութիւն կ'ընծայեն Թուրքերուն, սակայն օգուտ չ'ըներ: Անոնք կը չարունակեն մակաբոյծի իրենց կենցաղն ու սովորութիւնը: Անկազմակերպ են, եւ զո՛ւրկ նախաձեռնութեան ոգիէ: Թրքական գիւղը կ'ապրի միջնադարեան թչուառութեան եւ աղտոտութեան մէջ: Ժողովուրդին վաթսուն առ հարիւրը տակաւին գրել–կարդալ չէ գիտեր: Թոքախտ և այլ հիւանդութիւններ աւեր կը գործեն: 50,000 անձ գլուխ մէկ բժիշկ կայ Թուրքիոյ մէջ, մինչ Սովետական Հայաստանի մէջ միայն 465 անձ գլուխ մէկ բժիշկ կայ հիմա: Քաղաքակիրթ աշխարհի ամէնէն յետամնաց երկիրներէն մէկն է Թուրքիան, – ներքնապէս փտած եւ ապականած երկիր մը՝ ուր քայքայման գործընթացը (փրոսէսը) կարելի չէ եղած կեցնել: Օսմանեան կայսրութիւնը աստիճանաբար քայքայուելով եկած հասած է հիմակուան «տխուր» կացութեան, եւ ներկայ տուեալներով տրամաբանական է ակնկալել, որ չարունակուի պատմական այդ «փրոսէսը»...

Կազմալուծումը պիտի չարունակուի, եւ անխուսափելիօրէն դուռ պիտի բանայ հայոց ազգային դատի յաջողութեան, արդարութեան յաղթանակին: Եւ կը թուի թէ թուրք ամբոխը ինք բնազդօրէն կը նախատեսէ անհրապոյր հեռանկարը. անիկա կը մերժէ տուն տեղ ըլլալ «արեւելեան նահանգներուն» մէջ: Թրքական իրերայաջորդ բազմաթիւ կառավարութիւններու ճիգերը ա՛յդ ուղղութեամբ՝ վերջացան ձախողանքով: Այդ չրջանները տեղաւորուած թուրք գաղթականներ ու պետպայիներ ձգեցին ու փախան մէչտ, եւ հիմա առ հասարակ ամայի են Հայկական Հանրապետութեան սահմանամերձ հսկայ տարածութիւնները: Սովորական թուրքը գիտէ, թէ այդ հողերուն բուն տէրերը ուչ կամ կանուխ պիտի գան եւ պիտի վերստանձնեն իրենց ժառանգութեան: Եւ այդ պատճառով՝ ինք կը խուսափի հոն դեղերելէ կամ տեղաւորուելէ:

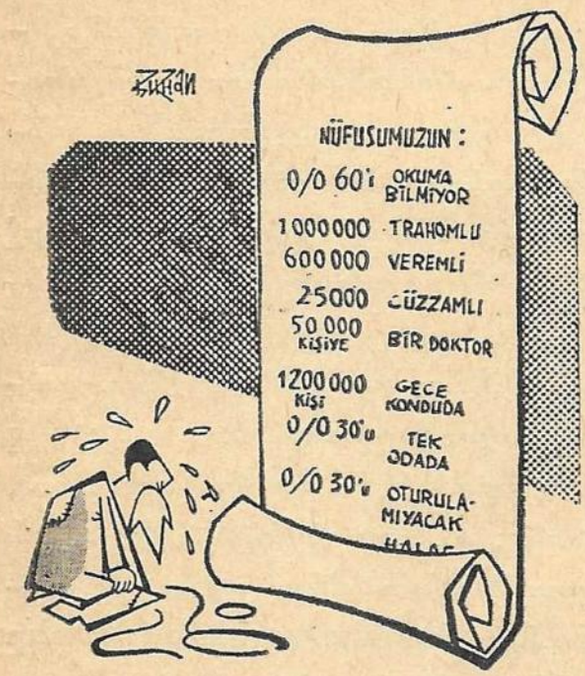

Ağlama duvarı!..

«Լացի պատը»
«Աղլամա տուվարը»...
(թրքական խոստովանութիւն)

Լուրջ նկատառման պարագայ է նաեւ Թուրքիոյ առանձնութիւնը Մէջին Արեւելքի մէջ: Բարեկամ չունի՛ թուրքը. չկայ դրացի մը, որ բարեկամական դիպլոմներ տածէ իրեն հանդէպ: Կիպրոսի ընթացիկ տագնապը անգամ մը եւս ցոյց տուաւ, թէ մէջինարեւելեան ընտանիքէն դուրս դրուած, մեկուսացուած տարր մըն է թուրքը. ո՛չ ոք, ոչ իսկ զինակից պարսիկը իր կողքին մնաց եւ կամ նոյնիսկ կէսբերան համակրութիւն յայտնեց իրեն՝ կիպրական տագնապին ընթացքին: Միայն «հեռաւոր սուրբերը»՝ անկլօ-սաքսոնները են, որ կը քաջալերեն զինք. իսկ «հեռաւոր սուրբերը», ինչպէս մենք չատ լաւ գիտենք, սովորութիւնը ունին իրենց յարմար սեպած ատենը... հեռանալո՛ւ եւ քեզ մէջտեղ ձգելու:

Փայլուն չէ Թուրքիոյ ներկան, իսկ ապագան կը խոստանայ աւելի՛ անփայլ ըլլալ, բարեբախտաբար: Այո, բարեբա՛խտաբար, որովհետեւ այդ վիճակը կարելիութիւն կ'ընծայէ մեր արդար դատի յաջողութեան եւ լուծման:

Ասկէ չուրջ հազար երեք հարիւր տարի առաջ՝ երբ Մուհամմէտի հետեւորդները Արաբիայէն դուրս պոռթկացին ու քանի մը տարուան մէջ գրաւեցին Բիւզանդական կայսրութեան կարեւոր մէկ մասը, նուաճեցին ամբողջ Սասանեան կայսրութիւնը, տարածուեցան հիւսիսային Ափրիկէ, եւ կերտեցին էքիստոնէական աշխարհին ապագային կարգացող իսլամական աշխարհ մը, մարդոց միտքերուն մէջ արմատ նետեց եւ տիրակալեց այն տեսակէտը, թէ բոլորովին անկարելի՛ էր համակեցութիւնը այդ երկու դրութիւններուն միջեւ, թէ անխուսափելի էր մահացու բախումը այդ երկու աշխարհներուն, եւ թէ վէճը կամ հարցը կրնար լուծում դտնել միայն մէկ կամ միւս կողմին ամբողջական պարտութեամբ ու ջախջախումով: Եւ այս այլամերժ ու մոլեռանդ աշխարհըմբռնումով կողմերը անոդոք պայքար մղեցին իրարու դէմ, դուռ բանալով անսահման տառապանքի եւ աւերի: Սակայն դար մը մաքառումէ ետք եկան այն եզրակացութեան, թէ ի վերջոյ հնարաւո՛ր էր համակեցութիւնը, – նկատի ունենալով որ յառաջացած էր ռազմական հաւասարակշռութիւն մը երկու աշխարհներու միջեւ, իսկ տեւական կռիւը անհանդուրժելի վտանգ կ'ենթադրէր երկուստեք: Եւ ուստի, Բիւզանդիոն ու Պաղտատ սահմաններու եւ աղեցութեան գօտիներու չուրջ ռազմաքաղաքական իրարհասկացողութեան մը յանգեցան եւ դոյակցեցան երկար տաեն:

Նման երեւոյթ պարզուեցաւ նաեւ Եւրոպայի մէջ, 17րդ դարուն, երբ երեւութապէս անհաշտելի երկու աշխարհներ, կաթոլիկ ու բողոքական, զիրար մրլիոններով ջարդելէ եւ կործանելէ ետք, ստիպուեցան դանել մոտիւս վիվենտի մը, ու դոյակցեցան: Եւ նման պատմական մեծ երեւոյթ մը կը պարզուի հիմա մեր աչքերուն առջեւ՝ երբ դրամատիրական աշխարհը եւ ընկերվարական աշխարհը պարտադրաբար հետամուտ են համակեցութեան վարքագիծին յարելու: Երկու կողմերու ծայրայեղները, փոխադարձ հանդուրժողութիւնը անհնար հռչակելով, կ'ըսէին ու կ'ըսեն թէ հարցը կրնայ լուծուիլ միայն մէկուն կամ միւսին ամբողջական պարտութեամբը, – սակայն կեանքը, փորձառութիւնը եւ մահասփիւռ Զրածնառումբը կուգան հրամայելու որ անհրաժեշտ է համակեցութիւնը, մոտիւս վիվենտին: Երբեմնի «ուժերու հաւասարակշռութեան» փոխարէն հիմա յառաջացած է, ինչպէս Զրչիլ կը նշէր, «ահի՛ ու սարսափի հաւասարակշռութիւն», եւ որովհետեւ ջերմակորիզային պատերազմը պիտի նշանակէ անձնասպանութի՛ւն բոլորին համար, ուրեմն միակ միջոցը իրարու հետ լեզո՛ւ դտնելն է, փոխադարձ հան-

զուրժողութեամբ գոյակցի՛ն է, իրարու յարմարի՛ն է, «էքումենէյշըն»ի հասնիլն է: Եւ Աբեւելքի ու Աբեմուտքի երկու տիտանները, Սովետական Միութիւնը եւ Միացեալ Նահանգները, որոչապէս թեքած են ու պիտի երթան դէպի էքումոտէյշըն կամ պատչաճեայում, – ինչ որ ալ ըսեն չինացի մոլեռանդները կամ Աբեմուտքի ծայրայեղ աջակողմեանները:

Մոսկուա եւ Ուաշինկթըն քայլ առ քայլ, դանդաղօրէն, բայց որոչապէս պիտի իրագործեն այդ «էքումոտէյշըն»ը, – բանակցութիւններով, սակարկութիւններով, փոխադարձ զիջումներով, մասնակի համաձայնութիւններով եւ իրարհասկացողութեամբ: Այդ բանակցութիւններուն նիւթ պիտի դառնան բոլոր միջազգային թէ չրջանային առկախ հարցերը: Եւ այդ խօսակցութիւններուն նիւթ պիտի դառնան օր մը, ոչ հեռաւոր ապագային, Թուրքիան եւ անոր հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր առկախ խնդիրները, անպայման: Այդպիսի իրագործութիւն մը ահա՝ խիստ փաքթօ նպաստաւոր պիտի ըլլայ մեր հողային դատին համար, անխուսափելիօրէն:

Կարճ կապելով մեր այս խորհրդածութիւնները, ըսենք թէ ժամանակը մեզի հետ է, եւ միջազգային բարեչրջուող պայմանները կը խոստանան նպաստաւոր ըլլալ մեր դատին համար: Օսմանի պետութեան կազմալուծումը դժուար թէ կասի, – Աթաթիւրքի «բարենորոգումներ» կամ ոչ, արեւմտեան լայն օժանդակութիւն կամ ոչ: Միւս կողմէ, համակեցութեան դրութիւնը կ'ենթադրէ առկախ հարցերու լուծում, իսկ սովետական–ամերիկեան «էքումոտէյշըն»ի ծիրին մէջ կրնայ իյնալ նաեւ մեր հարցին բարւոք լուծումը: Եւ իբրեւ ուժի կեդրոն ու մեկնակէտ, իբրեւ ազգային դատի հզօր լծակ՝ կայ ու կը զօրանայ մեր ազգային սեփական պետութիւնը, Հայկական Հանրապետութիւնը, մեր յո՛յսն ու ապաւէնը:

ՄԵՐ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեզի կը մնայ անսասանելի հաւատքով եւ ամբողջական ճիգով փարիլ մեր սուրբ դատի հետապնդման գործին: Եթէ աննպաստ ըլլային միջազգային բոլոր ազդակներն ու պայմանները, մենք դարձեալ անսասանելի կամքով պէտք էինք հետապնդել մեր դատը. ո՛ւր մնայ՝ երբ կացութիւնը կը բարելաւուի եւ կարելիութիւնները կը չատնան: Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առիթով, մեր սրբազան պարտականութիւնն է շղթայազերծել մեր ազգային դատի հետապնդման ճոր եւ մնայուն յարձակողականը: Համազգային ամբողջական ու

տեւական ճիդով՝ մինչեւ որ յաջողութեամբ պսակուի մեր սերունդին առաքելութիւնը:

Մեր խնդիրն է աչխարհի մեծերուն եւ միջազգային առեանների հասկցնել, թէ մեր դատը արդար է ու հիմնաւոր, թէ անիկա ճանչցուած է միջազգային դաշնագիրներով, յատկապէս Սեւրի դաշնագրով: Սեւրի դաշինքը, որ մեզի կուտար չուրջ 69,000 քառ. քլմ. ազատագրելի հողամաս, միջազգային վճիռ մըն է, որ անդառնալիօրէն կը հռչակէ հայոց դատին օրինաւոր եւ արդար ըլլալը: Լոզանի դաշինքը կը հանդիսանայ պարագայական ու պարտադրական ուրացումը մեր դատին, բայց երբե՛ք անոր իրաւական կամ օրինական ժխտումը: Մեր պահանջքը կը հիմնուի, ուրեմն, միջազգայնօրէն նուիրագործուած իրաւունքի՛ վրայ:

Մեր խնդիրն է համոզել բոլորը, որ ներկայ պայմաններուն մէջ միակ բանական լուծումը մեր դատին՝ Թուրքիոյ կողմէ բռնապրաւուած աւելի քան 200,000 քառ. քլմ. հողերու դէթ մէկ մասին ազատագրումն է եւ կայումը ներկայ հայկական պետութեան հողամասին, առանց որ այդ նչանակած ըլլայ «սովետական տարածողականութիւն»: Եւ թէ՝ այդ հողերը մեզի համար իրաւունք ըլլալէ զատ՝ կարի՛ճ են նաեւ, նկատի ունենալով որ մեր ժողովուրդը կ'ուզէ համախմբուիլ իր ազգային օճախին մէջ եւ բերել իր թանկագին նպաստը համաչխարհային քաղաքակրթութեան: ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ապահովելու հարց է մեր ժողովուրդին հողային դատը:

Մեր խնդիրն է յատկապէս սովետական դեկավարութեան, նոյնպէս ամերիկեան դեկավարութեան մօտ չեչտել եւ արձանագրել տալ այն միտքը, թէ առկախ հարցերու լուծման պահուն կարելի չէ եւ պէտք չէ՛ մոռնալ կամ անտեսել հայկական հարցը, հայ ժողովուրդի անժամանցելի դատը: Եւ այս նպատակով անհրաժեչտ է «մեծերու» մօտ յամառ ու հետեւողական աչխատանք: Չկարծուի բնաւ, որ կարելի չէ մոռացութեան տալ կարեւոր հարց մը, ինչպիսին է մեզի համար մեր դատը: Կարելի՛ է, եւ այն ալ դիւրաւ՝ երբ յիշեցնող, տէր ելլող, պնդող ոչ յամառող չկայ: Կարելի՛ է՝ երբ մանաւանդ յարմար առիթին, ճիշդ քաղաքական պահուն արծարծող չկայ հարցը:

Մեր խնդիրն է յառաջացնել միջազգային հանրային կարծիք՝ ի նպաստ մեր դատին: Եւ այդ նպատակով անհրաժեչտ է ծաւալել լայն ու ազդու քարոզչութիւն, օտար լեզուներով գրուած գիրքերով, գրքոյկներով, յօդուածներով, թերթիկներով, հանրագրու-

Թիւններով, ձայնասփռումներով եւ այլ միջոցներով: Որպէս զի հայանպաստ հանրային կարծիքը ճնշում բանեցնէ պետական մարդոց վրայ, եւ անոնք ջանան դիւրացնել մեր հարցին լուծումը:

Մեր խնդիրն է ծրագրուած աշխատանքով համոզել ու դործի յծել ազդու գրիչ, լեզու կամ պիտուքիւն ունեցող ամենազգի անձնաւորութիւնները, որոնք դառնան մեր դատին ջերմ պաշտպանները եւ իրենց խօսքով ու գործքով նպաստեն մեր սուրբ գործի յաջողութեան: Անհրաժեշտ է որ մեծ թիւով մտաւորականներ, հայասէր լեհ մտաւորական Պոհտան Կենպարսքիի օրինակով, անկեղծ պոռթկում ունենան յանուն արդարութեան եւ յառաջացնեն միջազգային բարենպաստ մթնոլորտ:

Մեր խնդիրն է դեռ մինչեւ երէկ ճնշուած ու անիրաւուած՝ բայց այսօր ազատ ու ինքնիշխան ազդերը, յատկապէս արաբ բարեկամ ժողովուրդը եւ իր պետութիւնները, ինչպէս նաեւ ափրոասիական եւ այլ ժողովուրդներ ու պետութիւններ հետաքրքրել մեր սուրբ դատով, եւ համոզել անոնց ղեկավարները, որպէս զի ձայն բարձրացնեն եւ իրենց ազդեցութիւնը բանեցնեն յանուն արդարութեան, եւ օգնեն որ հայ ժողովուրդն ալ տիրանայ իր անվիճելի իրաւունքներուն:

Մեր խնդիրն է բարեկամներու միջոցաւ, յարմար ժամանակին, մասնաւոր յուշագիրով կամ դիմումով, մեր հողային դատը դարձնել Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան հետաքրքրութեան եւ խորհրդածութեան նիւթ: Կեդրոնացեալ ճիդով պէտք է համոզենք միջազգային այդ պատկառելի ատեանը, թէ անհրաժեշտ է Մեծ Բռնապրաւիչը ստիպել որ իրենց բուն տէրերուն վերադարձնէ հայկական հողերը, թէ անհրաժեշտ է որ ցեղասպանութեան առաջին մեծ հեղինակը, Թուրքիան, ի կարգ հրաւիրուի եւ լրիւ հատուցանէ իր գոհերէն խլուած անհաչիւ հարստութիւնները, որոնք բազմաթիւներ առլար արժէք կը ներկայացնեն:

Եւ որպէս զի կարենանք այս բոլոր պարտականութիւնները գլուխ հանելու համար չուտով արդիւնաւէտ աշխատանքի լծուիլ, անհրաժեշտ է ընել համազգայի՛ն ճիգ ու ջանք: Մենք փոքր ենք թիւով, եւ մեր սեփական միջոցները սահմանափակ են, բայց բարձր ենք որակով եւ ունինք հզօր բարեկամներ, եւ ի վիճակի ենք անոնց հետ հրաչքներ գործելու: Հողային դատը աստանդական արեւմտահայութեան գերագանց հետաքրքրութիւնը ըլլալով հանդերձ, անխոհեր բոլո՛ր հայերուն դատն է, եւ Երեւանի հայկական իշխանու-

թիւններուն անկ է, թարգմանը հանդիսանալով հայրենաքնակ թէ պանդուխտ ամբողջ հայութեան ցանկութիւններուն, պետակա՛նօրէն յուզել հարցը, հետապնդել զայն անչեղօրէն, եւ համոզել Մոսկուայի դաշնակցային իշխանութիւնները, որ պաշտպան կանգնին մեր դատին: Պատմական մեծ առաքելութիւն մըն է այս՝ որմէ չի կրնար խուսափիլ հայկական պետութեան ղեկավարութիւնը, եւ որմէ անշուշտ խուսափելու տրամադրութիւն չունի, վստահ ենք:

Սփիւռքահայութիւնը, իր կարգին, պատմական այդ առաքելութեան պէտք է լծուի ամբողջական նուիրումով, ուժերու համազգային զօրաչարժով եւ համակարգեալ աշխատանքով: Անհրաժեշտ է, առանց ժամանակ կորսնցնելու, մէջտեղ բերել ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ: Մարմին՝ որ ներկայացնէ բոլոր հայ պաղութիները, մարմին՝ որ ծնունդ առնէ սփիւռքահայ մեծ համաժողովէ մը, մարմին՝ որուն զօրավիզ կանգնին բոլոր իրաւ հայրենասէրները, մարմին՝ որ վայելէ մեր ժողովուրդին վստահութիւնը:

Եւ մարմին՝ որ ըլլայ ՄՆԱՑՈՒՆ, որ անվհատ չարունակէ իր սրբազան գործը՝ մինչեւ որ ան պսակուի յաջողութեամբ: Իրատես պիտի ըլլանք բոլորս եւ պիտի դիտնանք, որ դիւրին եւ արագ լուծումներ չկան մեր հարցին համար: Մերը պիտի ըլլայ վճռակա՛ն սկզբնաւորութիւնը հայոց դատի հետապնդման նոր ու մեծ յարձակողականին: Այդ յարձակողականը կրնայ կարճատեւ չըլլալ եւ կրնայ մեծ խոչընդոտներու հանդիպիլ, բայց պէտք է չարունակուի ամէն դնով, պէտք է չարունակուի մոլեռա՛նդօրէն, կրօնական ջերմեռանդութեամբ, – մինչեւ որ իրականանայ մեր մեծ երազը –

Բռնագրաւեալ հողերու ազատագրումով ամբողջացած հայկական հարազատ պետութեան սահմաններուն մէջ՝ համախմբեալ մէ՛կ ժողովուրդ եւ մէ՛կ մշակոյթ եւ մէ՛կ բաղաքակրթութիւն:

Հի՛մա է ժամանակը՝ գործի լծուելու եւ Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առիթով թափ տալու մեր ճիգերուն: Հի՛մա է առիթը՝ ներդաշնակելու մեր կարողութիւններն ու կարելիութիւնները, եւ սկսելու մեր դատի հետապնդման նոր գլուխին: Հի՛մա է պատեհութիւնը՝ ոտքի հանելու մեր քանքարաւոր ժողովուրդը եւ գործնապէս յարգելու մեր բիւրաւոր նահատակներուն յիշատակը:

Ոամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, ահա, պատրա՛ստ է հիմա, ինչպէս եղած է միշտ, իր բոլոր միջոցներով, անձնուիրաբար, անշահախնդրօրէն լծուելու հայրենանուէր այս մեծ առա-

քելութեան: Անիկա պատրաստ է գործակցելու որեւէ «հրեշտակի» եւ որեւէ «սատանայի» հետ՝ հետապնդելու համար մեր սուրբ դատը, պայմանաւ որ դատի լուծման չուրջ անոնք ունենան նոյն ըմբռնումն ու տեսակէտը: Անիկա պատրաստ է որեւէ զոհողութեան եւ որեւէ աքնալեան աշխատանքի՝ որպէս զի կարելիութիւն ստեղծուի վերատիրանալու մեր ժողովուրդի պատմական մեծ ժառանգութեան:

Մենք, ամկավար ազատականներս, ուխտած ենք, եւ հիմա դիտակցօրէն կը նորոգենք մեր ուխտը, բնաւ հանգիստ չընել՝ մինչեւ որ բարւոք լուծում գտնէ մեր դատը: Մենք կ'ուխտենք անսասան հաւատքով եւ անընկճելի կորովով հետամուտ ըլլալ Թուրքիոյ կողմէ բռնադրաւուած հողերու ազատագրումի պատմական մեծ առաքելութեան: Մենք կ'ուխտենք երբեք չյուսահատիլ եւ երբեք չընդհատիլ հայոց դատի հետապնդման ուղիներուն վրայ: Ու մենք կոչ կ'ընենք եւ եղբայրական ձեռք կ'երկարենք բարեկամեցողութիւն ունեցող բոլոր հայերուն, որ միասնականութիւն յառաջացնեն այս սրբազան գործի աշխատանքներուն չուրջ: Մենք կոչ կ'ընենք, որ միասնաբար, մէկ սիրտ մէկ հոգի պայքարինք մեր ժողովուրդին համար կենսական նշանակութիւն ունեցող այս խնդրին սիրոյն:

«Կը կամի՛ս, կը կամի՛ս, եւ կ'ունենա՛ս», կ'ըսէ տեղ մը Պեռնարտ Շօ–ի «Մարդ եւ Գերմարդ» նշանաւոր թատերախաղին հերոսը: Կը ձգտի՛ս, անվհատ եւ յամառօրէն կը ձգտիս, եւ կը հասնի՛ս ուզած նպատակիդ՝ ըսել կ'ուզէր անչուշտ մեծ դրող–փիլիսոփան: Եւ խարունկ ճշմարտութիւն կը պարունակէ այդ միտքը, – անիկա կը բացայայտէ բարեշրջումի օրէնքին մեծ դատնիքը, ղեկի դերմարդ ձգտումին կամ ոստումին մեծ դաղտնիքը: Եւ այդպէս է ժողովուրդներու կեանքին մէջ եւս. անոնք կը կամի՛ն, կը կամին խո՛րապէս եւ կ'ունենան. կը ձգտի՛ն, կը ձգտին անզսպելի կորովով, եւ կը հասնին իրենց նպատակին: Այդպէս է ահա՝ որ մերժած է մեր ժողովուրդը մեռնիլ եւ ուրիշ ցեղերու կարգին խառնուիլ պատմութեան փոշիին: Այդպէս է՝ որ տոկացած է ան մահասարսուռ հարուածներու, եւ մինչ ոտքի կանգնած է, յարութի՛ւն առած է փիւնիկի պէս: Այդպէս է՝ որ հասած է իր մեծ երազի առաջին չէն ու լուսաւոր հանգրուանին՝ Հայկական Հանրապետութեան: Եւ այդպէս է՝ որ պիտի անպայման իրագործէ Հայկական Մեծ Հրաշքը:

Այդ մեծ երազի ճամբուն վրայ ինկան մեր միլիոնաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, նահատակուեցան ու մարտիրոսացան բիւ–

բաւոր հերոսները: Մեր պարտքն է յարգել անոնց յիշատակը եւ ամբողջացնե՛լ անոնց անաւարտ առաքելութիւնը: Մեր պարտքն է լեռնե՛ր շարժող հաւատով չարունակել անոնց գործը եւ քալել դէպի Մեծ Երազը Հայութեան:

Եւ եթէ մոռնանք մեր նահատակները եւ չչարունակենք անոնց սուրբ գործը՝ թող Աստուած սերունդ դատապարտեն մեզ...

Եւ եթէ դաւաճանենք մենք Արարատին՝ թող Աստուած անգամ Աստուած սերունդ նզովեն մեզ...

Եւ եթէ դասալիք ըլլանք մենք ու չպայքարինք մեր Մեծ Եղբայրին համար՝ թող Աստուած անգամ Աստուած անգամ Աստուած սերունդ անէծքեն մեզ...

(Վ Ե Ր Ջ)

ԳԻՆ՝

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ – $ 2

ԼԻԲԱՆԱՆ – 5 Լ. Ո.

●

Հասցէ.

Փոստարկղ 617, Պէյրութ, Լիբանան

●

Printed in Lebanon